

2 | 2024

SPř

Slovanský
přehled

Slavonic Review

Ročník 110 / Založen 1898

2 | 2024

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Ročník 110 / Založen 1898

Redakce / Editorial Board

Vedoucí redaktor / Editor-in-Chief

František Šístek

Zástupce vedoucího redaktora / Deputy Editor-in-Chief

David Svoboda

Výkonná redaktorka / Managing Editor

Jana Škerlová

Redakční rada / Editorial Board

Lukáš Babka (Slavonic Library), Roman Baron (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Juraj Benko (Institute of History, Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Adrian Brisku (Faculty of Social Sciences, Charles University), Jiří Friedl (Faculty of Military Leadership, University of Defense), Vladimír Gonč (Faculty of Arts, Masaryk University), Lubica Harbulová (Faculty of Arts, University of Prešov), Zora Hesová (Institute of Philosophy, Czech Academy of Sciences), Ladislav Hladký (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Martin Holý (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Eva Irmanová (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Petr Kaleta (Faculty of Education, Masaryk University), Miroslav Kouba (Faculty of Arts and Philosophy, University of Pardubice), Kateřina Králová (Faculty of Social Sciences, Charles University), Jan Němček (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Jan Pelikán (Faculty of Arts, Charles University), Marek Příhoda (Faculty of Arts, Charles University), Přemysl Rosůlek (Faculty of Arts, University of West Bohemia in Pilsen), Petr Stehlík (Faculty of Arts, Masaryk University), Michal Šmigel (Matej Bel University, Banská Bystrica), Václav Štěpánek (Faculty of Arts, Masaryk University), Radomír Vlček (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Emil Voráček (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Zbyněk Vydra (Faculty of Arts and Philosophy, University of Pardubice), Jiří Vykoukal (Faculty of Social Sciences, Charles University)

Mezinárodní vědecká rada / Advisory Board

María Alina Asavei (Institute of International Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University), Ivo Goldstein (Faculty of Philosophy, University of Zagreb), Marc L. Greenberg (University of Kansas, Lawrence), Catherine Horel (Centre national de la recherche scientifique; Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne), Božidar Jezernik (Faculty of Arts, University of Ljubljana), Olena Palko (University of Basel), Piotr M. Majewski (Institute of History, University of Warsaw), Miłoś Reznik (Deutsches Historisches Institut Warschau, Warsaw), Jelena P. Serapionova (Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow), Tamara Scheer (Institute for East European History, University of Vienna; Pontifical Institute Santa Maria dell' Anima, Rome), Dubravka Stojanović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Andrew B. Wachtel (American Academy of Arts and Sciences)

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi SCOPUS a European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in SCOPUS and in European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

© Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2024

ISSN 0037-6922 (Print)

ISSN 2788-3248 (On-line)

OBSAH | CONTENTS

Bosnia and Herzegovina: Post-Colonial and Post-Conflict Heritage of a European State

- ŠÍSTEK František
Introduction to a Thematic Issue 271
- SCHEER Tamara
From Ottoman Subjects to Habsburg Officers: An Analysis of the Careers of Bosnians and Herzegovinians in the Austro-Hungarian Army 273
- RUTHNER Clemens
AlieNation. Colonial Constructions of the Bosnian-Herzegovinian Other in Austrian Texts around 1900 297
- STEHLÍK Petr
Bosnian-Herzegovinian Literature: The History of a Transnational Concept and Its Prospects in the Post-Conflict Society 317
- SLAVKOVÁ Markéta
The Story of Grandmother Fata: The Legacy of the 1990s Ethnic Cleansing in Eastern Bosnia 341
- GOLDSTEIN Ivo
Historical Revisionism, Neo-Ustashism, Neo-Chetnichism, and the Monopolization of the Right Side in Bosnia-Herzegovina 361

Studie | *Articles*

- RADOMAN Aleksandar
Social, Cultural, and Literary Circumstances in the Early Modern Period in Perast 373

PREISSOVÁ KREJČÍ Andrea Hlas české diaspory. Český krajanský tisk v Chorvatsku ve 20. a 21. století <i>The Voice of the Czech Diaspora. Czech Compatriot Press in Croatia in the 20th and 21st Centuries</i>	399
---	-----

Recenze | Book Reviews

Ivo GOLDSTEIN, <i>Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas</i> (Jindra Lavrenčíková)	435
Shakir M. PASHOV, <i>History of the Gypsies in Bulgaria and Europe: Roma</i> (Sanja Zlatanović)	441
Konstantinos TSIVOS, <i>Hybridní „lidově“ demokratické Řecko. Dějiny Komunistické strany Řecka v období 1945–1956</i> (Nikola Tohma)	446
Mariusz ZAJĄCZKOWSKI, <i>Wierchowiny 1945. Fakty i mity, współczesne dyskursy historyczne i spory interpretacyjne o sprawstwo zbrodni i Narodowe Siły Zbrojne</i> (Adam Zítek)	450
Jindřich DEJMEK (ed.), <i>Cirkulární telegramy Československého ministerstva zahraničních věcí z let komunistického režimu (1956–1989). Díl čtvrtý, Cirkulární telegramy MZV 1986–1989</i> (Miroslav Šepták)	456

Zprávy | Book Reports

- Konec českého osídlení Vojvodova v kontextu oslav výročí 200 let od příchodu Čechů do Banátu 461
The End of the Czech Settlement of Vojvodovo in the Context of the Celebration of the 200th Anniversary of the Arrival of the Czechs in Banat
(Marek Jakoubek)
- Konference Ozbrojené síly a československý stát: Ruské a sovětské ozbrojené síly na území Československa (1914–1991), Brno 17. září 2024 464
Conference “Armed Forces and the Czechoslovak State: Russian and Soviet Armed Forces in Czechoslovakia (1914–1991)”,
Brno, 17 September 2024
(Kateřina Sommerová)
- Šestý ročník konference Studentské dialogy o východní Evropě (Brno – Olomouc – Praha) 466
Sixth Annual Conference of “Student Dialogues on Eastern Europe (Brno - Olomouc - Prague)”
(Marek Příhoda)
- Jubilejní X. kroatistická setkání v Brně 470
Jubilee Tenth Annual Croatist Meetings in Brno
(Jana Škerlová)

BOSNIA AND HERZEGOVINA: POST-COLONIAL AND POST-CONFLICT HERITAGE OF A EUROPEAN STATE

Introduction to a Thematic Issue

This issue of *Slovanský přehled / Slavonic Review* has been primarily conceived as thematic with a territorial emphasis on Bosnia and Herzegovina. The bulk of the Studie / Articles section focuses on the topic **Bosnia and Herzegovina: Post-Colonial and Post-Conflict Heritage of a European State**. This special issue was edited by František Šístek of the Institute of History of the Czech Academy of Sciences in Prague. The issue presents two additional articles focusing on the territory of former Yugoslavia (present-day Montenegro and Croatia, respectively). The remaining sections of the journal offer some additional texts on Balkan topics, as well as book reviews and news from academic life with a primary focus on the lands of Central and Eastern Europe.

The core of the articles appearing in this issue, which covers the period from the Austro-Hungarian occupation after 1878 until the present, represents a selection of papers from an international interdisciplinary conference of the same name, i.e. Bosnia and Herzegovina: Post-Colonial and Post-Conflict Heritage of a European State. Held on November 10, 2022, at Vila Lanna in Prague, this prestigious event was organized by the Institute of History of the Czech Academy of Sciences in cooperation with the Institute of Philosophy of the Czech Academy of Sciences and the Prague Security Studies Institute. The gathering and resulting thematic issue have received funding from Strategy AV21, a research program of the Czech Academy of Sciences. A detailed report on the conference proceedings, including the main topics and discussions, was published in issue 1/2023 of our journal.¹

One of the key aims of the conference was to provide an opportunity for an exchange of the latest research results and new ideas among top scholars from different countries, representing different disciplines, particularly history, political science, anthropology, media, and religious studies. The participants addressed, analysed, and contextualized some of the key problems of Bosnian and Herzegovinian society in a broader historical perspective from the second half of the

1 František ŠÍSTEK – Markéta SLAVKOVÁ, “Conference ‘Bosnia and Herzegovina: Post-Colonial and Post-Conflict Heritage of a European State’, (Prague, November 10, 2022),” *Slovanský přehled / Slavonic Review* 109, 2023, No. 1, pp. 141–145.

19th century until present. The organizers of the conference wanted to shed light on attempts to undermine the integrity and even the very existence of Bosnia and Herzegovina, a trend that has been threatening progress in European integration and the regional stability of the Western Balkans; therefore, the conference placed special stress on the idea of statehood in relation to the multiethnic and multireligious society from a historical and interdisciplinary perspective. Apart from papers originally delivered at Vila Lanna in November of 2022, the thematic section on Bosnia and Herzegovina in this issue also includes articles on topics closely related to the main conference topic written by scholars who were unable to participate at the venue.

The thematic issue comprises the following articles:

Tamara Scheer (Faculty of Arts, University of Hradec Králové, Czech Republic; Institute for East European History, University of Vienna, Austria), **From Ottoman Subjects to Habsburg Officers: An Analysis of the Careers of Bosnians and Herzegovinians in the Austro-Hungarian Army;**

Clemens Ruthner (Trinity College, Dublin, Ireland), **Alienation. Colonial Otherness of the Bosnian-Herzegovinian Other in Austrian Texts around 1900;**

Petr Stehlík (Department of Slavic Studies, Faculty of Arts, Masaryk University, Brno, Czech Republic), **Bosnian-Herzegovinian Literature: The History of a Transnational Concept and Its Prospects in the Post-Conflict Society;**

Markéta Slavková (Independent Researcher, Prague, Czech Republic), **The Story of Grandmother Fata: The Legacy of the 1990s Ethnic Cleansing in Eastern Bosnia;**

Ivo Goldstein (Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Zagreb, Croatia), **Historical Revisionism, Neo-Ustashism, Neo-Chetnichism, and the Monopolization of the Right Side in Bosnia-Herzegovina.**

The current issue also includes two additional articles focusing on the Western Balkans: Aleksandar Radoman (Faculty of Montenegrin Language and Literature, Cetinje, Montenegro), **Social, Cultural and Literary Circumstances in the Early Modern Period in Perast;** and Andrea Preissová Krejčí (Faculty of Public Policies, Silesian University, Opava, Czech Republic), **Hlas české diaspory. Český krajanský tisk v Chorvatsku ve 20. a 21. století** (The Voice of the Czech Diaspora. Czech Compatriot Press in Croatia in the 20th and 21st century, in Czech).

František Šístek

STUDIE / ARTICLE / BOSNIA AND HERZEGOVINA

From Ottoman Subjects to Habsburg Officers: An Analysis of the Careers of Bosnians and Herzegovinians in the Austro-Hungarian Army¹

TAMARA SCHEER

*Faculty of Arts, University of Hradec Králové, Czech Republic /
Institute for East European History, University of Vienna, Austria*

From Ottoman Subjects to Habsburg Officers: An Analysis of the Careers of Bosnians and Herzegovinians in the Austro-Hungarian Army

When Austria-Hungary occupied Bosnia-Herzegovina in 1878, one might have expected – especially in view of the fierce resistance – that neither side would have had any interest in rapid integration into the newly established regime. While historians have already pointed out the growing number of locals who served in this government, less has been done for the young descendants who joined the occupiers' army as officers. This article approaches the topic from two angles: firstly, I show the normative and educational structures that the army set up to enable young men from Bosnian-Herzegovinian families to become officers; secondly, using some examples, I will analyze their social, educational, and regional backgrounds and examine what their careers looked like. My qualitative analysis of the officers' biographies shows that there was a growing number from all three main religious

1 The research was funded by V-555 – Austrian Science Fund (FWF).

groups, but for the most part, sons of the middle class of society, whose careers increasingly resembled those in Austria and Hungary, and also as Ottoman subjects most of the time, served outside their home region and commanded and trained Austrian and Hungarian citizens.

Keywords: Bosnia-Herzegovina; Austria-Hungary; Habsburg monarchy; military history; Austro-Hungarian Army

At the Congress of Berlin in 1878, the European great powers granted Austria-Hungary the right to occupy Bosnia and Herzegovina. In the same year, Habsburg troops marched into these Ottoman provinces. No resistance was expected, as the Ottoman Empire had previously declared that it would withdraw its military. In fact, some troops remained. Together with parts of the population, they put up an armed resistance against the advancing Habsburg troops. However, the reaction of the population was diverse, and sometimes even family members were often on different sides and vacillated between resignation and rejection of the occupier. As Bosnia-Herzegovina was occupied, it formally continued as part of the Ottoman Empire, and its inhabitants remained its subjects in legal terms. It was only with the annexation in 1908 that they changed statehood. Yet Bosnia-Herzegovina was never assigned to one of the two parts of the empire (Austria or Hungary). In a sense, it formed a third part, which was administered by a joint institution, the Austro-Hungarian Ministry of Finance.²

Initially, the military was solely responsible for administration, but civilian participation and influence grew, especially on the part of the local autochthonous population. The historian Amila Kasumović recently argued that the number of locals was much higher than is often portrayed in historiography.³ The fact that the

2 On the organizational structure, see: Karl GABRIEL, *Der Aufbau der Verwaltung in Bosnien-Herzegowina 1878 unter FZM Wilhelm Herzog von Württemberg und dessen Biographie* (doctoral diss., University of Vienna, Vienna 2002), as well as: Walter ROJIK, *Die Errichtung der öffentlichen Verwaltung in Bosnien-Herzegowina durch Österreich-Ungarn nach der Okkupation im Jahre 1878* (doctoral diss., University of Vienna, Vienna 1980). For a more analytical and political approach, see: Edin HAJDARPASIC, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914* (London: Ithaca, 2015).

3 Amila KASUMOVIĆ, “Status of Ottoman Officials and military personnel in Bosnia and Herzegovina after the Austro-Hungarian occupation of 1878,” *Cumhuriyet tarihi araştırmaları dergisi = Journal of modern Turkish history* 18, 36, pp. 572–601, here: p. 584. For a particular example on a region and local personalities, see: Aida ABADŽIĆ HODŽIĆ – Čazim SULJEVIĆ, “Graditeljska baština Kučukalić kao temelj urbano grazvoja Brčkog,” in *Radanje modernog grada:*

number increased and was higher than often stated also applies to Bosnians and Herzegovinians who became officers in the Austro-Hungarian army. An analysis of these men, their social and educational backgrounds, and their career paths still lacks in-depth research. In historiography, reference is often made to the officers who commanded soldiers from the occupied lands, the Bosniaks. However, these officers were often not from the region, which was due to the personnel policy of the army, which wanted to avoid soldiers only being trained by officers from the same region/nationality.⁴ Even in his otherwise groundbreaking study *Beyond Nationalism*, which focuses on the social and political aspects of the Austro-Hungarian officer corps, the historian István Deák offers no insight into the background of Bosnians and Herzegovinians becoming officers, referring rather only to the “underrepresentation” of Muslims. However, it must be mentioned that the research for his monograph was carried out in the 1980s, which means that archival sources were not nearly as accessible as they are today.⁵

My article steps into what Kasumović and Deák have emphasized. Of course, the number of Bosnians and Herzegovinians in the officer corps was limited. But beyond the numbers and percentages, it is perhaps even more important to highlight the careers of those who took up such prestigious service in the occupying forces. This article approaches the topic from two angles: firstly, I show the normative and educational structures that the occupying power set up to enable young men from Bosnian-Herzegovinian families to become officers. Secondly, using some examples, I analyze these men’s social, educational, and regional backgrounds and the ways in which they made careers.⁶ Knowing full well that it would be necessary to

uloga porodice Kućukalić u urbanizaciji Brčkog i okoline: zbornik radova, ed. Čazim SULJEVIĆ – Vahidin PRELJEVIĆ (Sarajevo: BZK, 2023), pp. 205–251.

4 As just one example, although locals are also mentioned: Christoph NEUMAYER – Erwin A. SCHMIDL, eds., *Des Kaisers Bosniaken. Die bosnisch-herzegowinischen Truppen in der k. u. k. Armee. Geschichte und Uniformierung von 1878 bis 1918* (Vienna: Verlag Militaria, 2008), pp. 314–337.

5 István DEÁK, *Beyond Nationalism. A social and political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918* (New York: Oxford University Press, 1990), p. 170.

6 The personnel files are kept in alphabetical order in the Austrian State Archives, War Archive in Vienna. I went through a representative sample by selecting different initial letters. I chose initial letters that are more common in Bosnia and Herzegovina. Once I found twenty people with ambitions to establish an officer career and were born in Bosnia and Herzegovina, I started my qualitative analysis. I excluded those who were only born in Bosnia-Herzegovina but whose fathers came from Austria and Hungary to work in Bosnia-Herzegovina (one indicator is when the birthplace is there but pertinency is in Austria or Hungary). The officers’ personal files kept in the Austrian State Archives have recently become available online: www.familysearch.org/search/cat

comb through all personnel files for a truly comprehensive and quantitative analysis, for the moment every representative sample can contribute to the historiography. But such a small sample does pose certain dangers. The presented results could reveal tendencies that would not be present to the same extent in a broader analysis of all officers originating from Bosnia-Herzegovina, e.g. with regard to the proportion of religious groups, the dropout rate, or (particularly in the case of reserve officers) the degree of politicization/nationalization before and during the First World War. Therefore, this article concentrates on an initial qualitative approach, using a few examples to show what officer careers of Bosnians and Herzegovinians looked like and thus establish some awareness of possible tendencies and the ways in which the careers differed from those of officers with Austrian and Hungarian citizenship who had long been familiar with the Habsburg army structures.

The task that the officers of the k.u.k. army had to fulfill, including those from Bosnia-Herzegovina, remained the same until the end of the monarchy in 1918. The army authorities, above all Francis Joseph, expected all officers, especially in times of compulsory military service, to “shape the men of the Empire into loyalists”.⁷ Army authorities repeatedly emphasized the duty of officers towards conscripts: “Recruits join our army every year that had often already undergone an anti-Austrian, nationalist preschool, [...] out of this material [...] we have to form sacrificing citizens [...]”.⁸ The history lessons, which were usually conducted by lower-ranking officers with conscripts, also aimed to raise recruits’ awareness of

alog/80948?availability=Family%20History%20Library, October 17, 2024. Since these files are incomplete and, in many cases, do not cover the full career, I consulted additional sources, such as promotion certificates, schematisms, and newspapers, in which announcements were regularly published. Many important sources are already available online, mostly via the following platforms: *Hungaricana*, Digitální knihovna Kramerius, ANNO, and DiFMOE. Below, I will cite only the source and not the database.

- 7 Cathie CARMICHAEL, *The Habsburg Garrison Complex in Trebinje: A Lost World* (Budapest: CEU Press, 2024), p. 87. Recently, historian Christa Hämmerle published a strong analytical study on what was expected from the three-year army service, mostly turning “weak” civilians into more masculine men. This, however, required officers who were responsible for also achieving the political aim to fight in case of need. The study offers a robust analytical framework, but it does not offer a comparison of conscripts from Austria and Hungary with those from Bosnian-Herzegovina: Christa HÄMMERLE, *GanzeMänner? Gesellschaft, Geschlecht und Allgemeine Wehrpflicht in Österreich-Ungarn (1868–1914)* (Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2022). For the organization of conscription, number, and assignment of conscripts from Bosnia-Herzegovina, see: Zijad ŠEHIĆ, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918* (Sarajevo 2007), pp. 40-47.
- 8 P., “Am Vorabend der zweijährigen Dienstzeit,” *Danzer’s Armee-Zeitung*, 12 January 1911, pp. 1–8, here: p. 1.

their fatherland, Austria-Hungary, and the role of their nationality in the monarchy.⁹

1. Establishing military legal and institutional structures

As early as 1881, two years after the occupation campaign, Austria-Hungary introduced compulsory military service for Bosnian-Herzegovinian male subjects. With a few exceptions, such as a lower annual percentage of conscripts and a shorter period of active service (two instead of three years), the regulations followed the example of the rest of the monarchy. The historian Zijad Šehić argues that the reason for this was a lack of funds to build the necessary facilities, such as barracks, from one year to the next.¹⁰ The historian Mustafa Imamović emphasized that although the law “basically violated the sultan’s sovereignty over Bosnia-Herzegovina”, surprisingly it “provoked no great diplomatic crisis”. In 1881, Mufti Hilmi Omerović, the highest representative for the local Muslims, issued a fatwa on the validity of the Defense Law in order to persuade the Muslim population to enlist without resistance. Zora Hesová labelled him a “pro-Austrian notable” who even proactively “encouraged them to serve under the kaiser”.¹¹ Despite pleas for calm and support, the law caused unrest among Muslim and Orthodox peasants. Initially, the conscripts, regardless of their religion, served only on Bosnian-Herzegovinian soil. It was not until 1889 that they were stationed throughout the monarchy.¹²

In order to better understand for whom Austria-Hungary established military structures, it is important to show the population of Bosnia-Herzegovina and

9 Roderich GOOSZ, *Der Anteil der Dynastie an der Entwicklung Österreich-Ungarns* (Vienna: Phoebus, 1918), p. 3.

10 Zijad ŠEHIĆ, *Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918* (Sarajevo: Sarajevo publishing 2007), pp. 47–48.

11 Zora HESOVÁ, “Towards Secularity: Autonomy and Modernization of Bosnian Islamic Institutions under Austro-Hungarian Administration,” in *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges*, ed. František ŠÍSTEK (New York – Oxford: Berghahn Books, 2021), pp. 104–120, here: p. 109.

12 Mustafa IMAMOVIĆ, *Bosnia and Herzegovina. Evolution of its political and legal institutions* (Sarajevo: Magistrat, 2006), pp. 203–205, and pp. 219–220. See also: Markus KOLLER, “Bosnien und die Herzegowina im Spannungsfeld von ‘Europa’ und ‘Außereuropa’ – Der Aufstand in der Herzegowina, Südbosnien und Süddalmatien (1881–1882),” in *Grenzregionen der Habsburgermonarchie im 18. und 19. Jahrhundert. Ihre Bedeutung und Funktion aus der Perspektive Wiens*, ed. Hans-Christian MANER (Münster 2005), pp. 197–216. For the missing military experience on behalf of the Christian population, see: I. DEÁK, *Beyond Nationalism*, p. 5.

its changes. On the one hand, a joint declaration of the sultan and the emperor, especially in 1878, did not prevent the exodus of Muslim families, namely the clerical and military elites, who began to leave Bosnia-Herzegovina for the Ottoman Empire.¹³ Nonetheless, their emigration declined continuously.¹⁴ The emigration was offset by an ongoing strong immigration. In 1890, Bosnia-Herzegovina had approximately 1.1 million inhabitants; five years later there were already 400,000 more.¹⁵ In 1895, the population consisted of roughly 500,000 Muslims, 670,000 Orthodox, and 330,000 Roman Catholics.¹⁶ In 1910, there were 1.9 million residents, including 50,000 Austrian and 61,000 Hungarian citizens, as well as 6,500 “other foreigners”.¹⁷ The Austrians and Hungarians were people of various nationalities from all over Austria-Hungary. They were not only short-term residents (mostly military personnel and their families or civil servants) but also permanent settlers.¹⁸ However, for this study, I leave them out even when their offspring was born in Bosnia-Herzegovina and then became officers.

As far as the implementation of the occupiers’ administrative system is concerned, Kasumović summarizes that the new rulers tended to “opt for a gradual transformation of the society in order to avoid the disturbance of the local population, and was thus initially forced to retain some of the Ottoman officials, as well as to rely on the existing legislation that would later be replaced”.¹⁹ From the authori-

13 M. IMAMOVIĆ, *Bosnia and Herzegovina*, p. 367.

14 Kemal H. KARPAT, “The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878–1914, An Account based on Turkish Sources,” in *Ottoman Bosnia. A History in Peril*, ed. Markus KOLLER – Kemal H. KARPAT (Madison – Wisconsin: Center of Turkish Studies – University of Wisconsin Press, 2004), pp. 121–140. See also: Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina (Hg.), *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910* (Sarajevo, 1912), pp. 15–38.

15 N.N., “Bosnien und Hercegovina,” *Agramer Zeitung*, June 18, 1906, pp. 1–2, here p. 1.

16 Statistisches Departement der Landesregierung (ed.), *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895, nebst Angaben über Territoriale Eintheilung, Öffentliche Anstalten und Mineralquellen* (Sarajevo 1896), p. XXVI.

17 Karl CZAPP, *Das Webrgesetz für Bosnien und die Hercegovina von 1912* (Vienna, 1912), p. 18.

18 Carl BETHKE, “Einwanderung und Kolonisten im k.u.k. Bosnien-Herzegowina – Überblick mit ‘bosniakischen’ Perspektiven,” in *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie* (Tübingen: Narr Francke Attempto, 2018), pp. 237–249. The settlers either lived in entirely new villages or founded new neighborhoods in urban regions. Historian Emily Greble calls it for Sarajevo the “Habsburg quarter”: Emily GREBLE, *Sarajevo 1941–45. Muslims, Christians, and Jews in Hitler’s Europe* (Ithaca: Cornell University Press, 2011), pp. 50–51.

19 A. KASUMOVIĆ, “Status of Ottoman Officials and military personnel in Bosnia and Herzegovina,” p. 584.

ties' point of view, there were no suitable structures that could be built on for the military. Therefore, they relied on a legal system based on the regulations already in force in Austria-Hungary.

To enable young men to become army officers, it was, first and foremost, necessary to ensure a sufficient number of applicants each year with the required school education. As the population was accustomed to the Ottoman system of denominational schools, the new authorities endeavored to build on the old system, especially in primary education, but at the same time to open secondary schools like those in Austria-Hungary. Furthermore, regulations were introduced that also changed primary education so that graduates could more easily be enrolled in the new secondary school system.²⁰ Many historians have already shown that the school policy outlined above was seen by the Austro-Hungarian authorities as an avenue of their "cultural mission" in Bosnia-Herzegovina.²¹ Clearly, however, it took some time and a new generation to produce enough young men to take advantage of the newly introduced structures in sufficient numbers. The next chapter shows that the authorities were successful in this.

In addition to the implementation of new secondary schools, there was a military school set up early on that focused on training young men from all over Bosnia-Herzegovina to eventually prepare them for one of the cadet schools or the more prestigious military academies in Austria-Hungary.²² For this reason, as early as 1879, the k.u.k. Military Boarding School for Boys (*Militärknabenpensionat/Vojnički dječjački penzionat*) was founded in Sarajevo.²³ This school has not yet been comprehensively researched, so it is still necessary to examine how it developed over the decades and what role it played in the careers of the young men there, not only those who opted for an army career. This school began as a primary school with a somewhat militarized daily routine, both with and without boarding. This type of school was not an invention for Bosnia-Herzegovina; in fact, militarized boarding schools for young boys – with the aim of persuading them to choose

20 Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)* (Sarajevo: Arhiv grada, 1969), p. 44. Cited in: Nina MAROK, *Habsburgi, Bosna in Islam: kultura (ne) razumevanja* (MA thesis, University of Ljubljana 2016), p. 56.

21 As just one example: Robin OKEY, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia 1878–1914* (Oxford: Oxford University Press, 2007), p. 49.

22 Z. ŠEHIĆ, *U smrt za cara i domovinu!*, p. 56; Tamara SCHEER, *Language diversity and loyalty in the Habsburg army, 1868–1918* (Habilitation thesis, University of Vienna, Vienna 2020), pp. 40–41; online: 10.25365/thesis.65387, October 17, 2024.

23 Ferdinand SCHMID, *Das Heeresrecht der österreichisch-ungarischen Monarchie* (Vienna: Tempsky, 1908), p. 395.

a military life later on – were widespread throughout Austria and Hungary. Like the schools of the Roman Catholic Church, which were supposed to provide for the next generation of priests, school fees were usually very low, and there were many scholarships, especially for poor orphans or sons of non-commissioned officers. Therefore, many parents chose them not because they planned a military career for their sons but because they were affordable.²⁴ These are, however, two sides to the same coin. On the one hand, many young boys were influenced very early on to start a military career, but these schools were also a valuable way for poorer parents to send their young to schools they could otherwise never afford and hope for social advancement in the next generation.

The Military Boarding School for Boys initially emphasized an eight-grade primary school (duration of compulsory schooling also in Austria) as a learning goal, but it was then reorganized as early as 1885 in such a way that it was intended to serve as a preliminary training course for its pupils to subsequently enter an infantry cadet school. There were several options for attendance: those who lived at the school and those who lived at home, and those who paid and those who studied on a scholarship. Ferdinand Schmid, a Silesian lawyer and statistician, wrote in his opus magnum on the military law of the Austro-Hungarian monarchy that the school initially focused on attracting “sons from the better families of the local population”, who (it was hoped) would decide to attend infantry cadet school after graduation. Schmid mentioned in his 1903 review that the first group was “initially accepted”, and then there were the sons “of deserving state officials, officers, military clerks, and civil servants of the military railway, the military post, and the military telegraph.”²⁵ This could be interpreted to mean that the first group was privileged because the school was designed for them. However, the school’s name lists show that, particularly leading up to the turn of the century, a great number of beneficiaries were descendants of Austrian and Hungarian citizens who lived and worked in Bosnia-Herzegovina.²⁶

Lessons were taught in German, and the school grew over the years to enroll up to 100 pupils, approximately half of whom were boarders. As far as the religious affiliation of the pupils was concerned, there was an absolute majority of Roman Catholics: in the 1903/04 school year, there was only 1 Muslim, 20 Orthodox,

24 T. SCHEER, *Language Diversity and Loyalty in the Habsburg Army, 1868-1918*, p. 41.

25 F. SCHMID, *Das Heeresrecht der österreichisch-ungarischen Monarchie*, p. 395.

26 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Zemaljska Vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVS), 1911, K-222, 77–5, Schülerlisten.

79 Catholics, and 6 others (Protestant and Jewish). In the last school year before the outbreak of the war (1913/14), there were 10 Muslims, 18 Orthodox, 60 Roman Catholics, 1 Greek Catholic, 5 Protestants, and 2 Jews.²⁷ At first glance, these figures might lead to the misconception that the majority of locals who were interested in sending their sons to this school were Catholics and only a handful were Muslims.

The remaining files of the Military Boarding School for Boys show that the reason for the high proportion of Christians, especially Catholics, was that after some time – contrary to the initial purpose of founding the school – the number of Austrian and Hungarian citizens was equal to or even higher than that of the locals. Some files that still exist show their places of birth and the occupations of their fathers, with a large number born in Austria and Hungary, and their fathers worked in the government administration or in the military. However, in 1914 locals outnumbered the newcomers.²⁸ In addition to “hardly any registrations for entrance exams”, there was another reason cited in the contemporary bureaucratic reports for why foreigners were in the majority: “More than half fail the entrance exam due to a lack of German language skills.”²⁹ This reads somewhat strangely to someone who knows what was expected of boys in such schools in Austria-Hungary. There too, lessons were taught in German, but applicants were allowed to pass the entrance exam in the language they felt most comfortable with, and first-year pupils were allowed to take exams in that language. The army usually aimed at encouraging boys of all nationalities to become officers, and also to ensure that a lack of German language skills would not jeopardize acceptance in the face of other outstanding abilities.³⁰ Thus it seems that in this case the specifications in Bosnia-Herzegovina were stricter.

While locals were represented among the students, until 1914 the teachers, with only a few exceptions, came from Austria and Hungary. One could argue that this was due to the army leadership not trusting locals, but the reason was more of a generational issue, as it takes some time to reach a rank that allows them to acquire such a position. On the other hand, it would have been perhaps wise to provide role models for young Bosnian-Herzegovinian lads aspiring to a career as an officer. In 1899, with a single exception – the military imam – teachers came exclusively from

27 Zijad ŠEHIĆ, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007), pp. 55–56.

28 ABiH, ZVS, 1914, 208, 77–19 Stipendienanträge.

29 ABiH, ZVS, 1913, 183, 77–17 Aufnahmsprüfungen.

30 T. SCHEER, *Language Diversity and Loyalty*, p. 40.

Austria and Hungary. But even the list of teachers in the handbook from thirteen years later (1912) shows no one from Bosnia-Herzegovina apart from the “foreign teachers”, the clergy, the imam, and also an Orthodox priest,³¹ Theodor Jungić, who was born in Banja Luka in 1860.³² The “teaching assistants and supervisory non-commissioned officers” were not born in Bosnia-Herzegovina either, but the names of the two groups show that they at least reflected the diversity of Austria and Hungary, from Rubin Rosenstrauch to Wenzel Čadik, like the staff from similar schools in Austria and Hungary.³³

The Bosnian-Herzegovinian youth certainly benefited from the fact that it was only with the army reform of 1868 that the officer system was upgraded and modernized. Previously, they were mostly nobles, wealthy people, and promotion was in the hands of regiment owners who were often aristocrats. Then, so-called objective criteria were introduced. In 1868, a new generation of officers had already been in place in Austria and Hungary for ten years. The new system favored young men from the petty bourgeoisie, who increasingly were mixed ethnically, religiously, and socially.³⁴ It is important to mention that the army reform of 1868 introduced another branch of officer status, that of reserve officers. Young men with a high school diploma had the opportunity to avoid three years of military service, mostly among peasants, by serving only one year and leaving the army as an officer.

In addition to school reform, the Austro-Hungarian bureaucracy established scholarships from the very beginning. School fees were often paid by grants from either the provincial or the municipal administration, a system that is also replicable in Austria. Zijad Šehić summarizes that roughly half of the students at the Military Boarding School for Boys in Sarajevo were supported by the Bosnian-

31 Adolf WALNY, *Bosanski glasnik: Universal-Hand und Adressbuch nebst Kalender für alle Confessionen für Bosnien-Herzegovina 1899* (Sarajevo: Verlag Adolf Walny, 1899). In contraststo: *Einteilungsliste des Lehr- und Erziehungspersonales an den k. und k. Militär-Erziehungs- und Bildungsanstalten, dem Militärknabenpensionat in Sarajevo und den k. und k. Officierstöchter-Erziehungsinstituten im Schuljahre 1912/1913* (Vienna: Seidel, 1912), pp. 45–46.

32 Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)/Kriegsarchiv (KA)/Qualifikationslisten (Quall), Theodor Jungić, born 1860. Still mentioned as teacher in 1913: *Schematismus für das k. u. k. Heer und für die k. u. k. Kriegsmarine 1914* (Vienna, 1914), p. 1097.

33 *Einteilungsliste des Lehr- und Erziehungspersonales an den k. und k. Militär-Erziehungs- und Bildungsanstalten, dem Militärknabenpensionat in Sarajevo und den k. und k. Officierstöchter-Erziehungsinstituten im Schuljahre 1912/1913* (Vienna: Seidel, 1912), 45–46.

34 I. DEÁK, *Beyond Nationalism*, p. 165.

Herzegovinian government, with a handful receiving support from the city of Sarajevo.³⁵

In addition to school grants, there was the possibility to apply for special support for procurement of officer equipment. As a rule, most of the equipment upon officer promotion had to be purchased by the officers themselves (cheapest for the infantry, most expensive for the cavalry). As in the rest of Austria-Hungary, there were also subsidies, in this case from the Bosnian-Herzegovinian provincial government. Locals were numerically more strongly represented when it came to scholarship applications to the state government, and documents of the government show that they were requested regularly. As just one example, when appointed second lieutenant in 1907, Gojkomir Glogovac, whose career is described in the next chapter, obtained financial support from the provincial government due to the high cost of the officer equipment.³⁶ His personnel file indicates that he was financially well off, but without assets.³⁷ However, the grant files show that no distinction was made as to whether the request for support came from locals or the offspring of the foreign employees. They were simply treated equally, which meant the worse disadvantage for those who could not rely on experience communicating with Austro-Hungarian bureaucrats and the necessary wording in such letters. What can therefore again be seen here is that on the one hand there was a tendency to support locals in becoming officers, but on the other hand they were, so to speak, treated equally from day one, which may have meant that they had a harder time pursuing a career.

2. The officers from Bosnia-Herzegovina

In addition to the legal, educational, and financial framework created to allow young men from Bosnia and Herzegovina to become officers, it is important to analyze their background and careers, including when (by including all generations) and where were they born, what profession their fathers practiced, what their education was like before joining the army, and what their promotion process was.

35 Z. ŠEHIĆ, *U smrt za cara i domovinu*, p. 55.

36 ABiH, ZVS, Opšta Gradja, 32–17, 1907, 15th Corps Command to Bosnian-Herzegovinian government, May 9, 1907.

37 ÖStA/KA/Quall, Gojkomir Glogovac, born 1883.

The main source on which this chapter is based is the officers' personnel files (*Qualifikationslisten*). They were compiled in a special way, which is why I must first point out three special features and restrictions. In the Austro-Hungarian army, the spelling of first names was almost always Germanized (provided it was a name that had an equivalent in the German language), and in many instances surnames were also at least slightly Germanized. This was also the case when their promotions were announced in the press. One example is the officer Markus Gjebić-Marušić. I use the spelling given in his personnel file rather than offering a more appropriate version in his native language. In most cases, we do not know which spelling they would have preferred at the time of their military careers, or after 1918. Another important observation concerns the designation of their first language, their native or mother tongue. For Bosnia-Herzegovina, the usage in the army files was inconsistent. In the period I focused on in my research, various terms were used for the local idiom, including Serbian, Croatian, Serbo-Croatian, Bosnian, and *Landessprache*, which in this sense meant the idiom of Bosnia-Herzegovina.³⁸ Therefore, I have decided to refer to it as their native language. My third and final comment relates to the assignment of a nationality. No presumed nationality was given in the personnel files, nor is the presumed first language highlighted, thus I do not assign a nationality but instead use the distinguishing feature that corresponds to the practice of the Austro-Hungarian army, namely religious affiliation. However, I am aware that even in the small sample mentioned below, there are cases where a different nationality was assigned. For instance, there is debate regarding Gojkomir Glogovac, who is sometimes addressed as a Serb and sometimes as a Croat.³⁹

It would be going too far in this article to draw attention to the (self-chosen) nationality of these officers, but it is important to distinguish between the two main types of officers: the professional officers who spent (or at least intended to spend) their entire professional lives in the army; and those who took the opportunity to bypass the three-year military service under conscripts and opted for reserve officer training. Finally, there was a third category of officers made up of professional and reserve officers, such as clergy, lawyers, and doctors. In my sample,

38 T. SCHEER, "Bosnian-Croatian-Serbian- Serbo-Croatian: Friction over Language Terminology in pre-war Bosnia-Herzegovina," *Sarajevo 1914: Sparking the First World War*, ed. Mark CORNWALL (New York: Bloomsbury Academic Press, 2020), pp. 82–101.

39 Cathie CARMICHAEL, "Culture, Resistance and Violence: Guarding the Habsburg *Ostgrenze* with Montenegro in 1914," *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 25 (5), 2018, pp. 705–23, here: p. 715.

I found only two from the clergy group, which is why they do not form a separate sub-category here. However, I did manage to find samples from all possible birth cohorts for the first two groups in order to enable a qualitative analysis and provide an initial analytical insight that at least reveals trends.

2.1. The career officers from Bosnia-Herzegovina

The timeline is very important when analyzing career officers. It explains why Bosnian-Herzegovinians remained low in number overall. The eldest in my sample was born in the 1860s, and the youngest, who reached the rank of second lieutenant at the end of the monarchy, was born in the late 1890s. Therefore, there was only a very small window of opportunity to become an officer, and reaching a rank higher than second lieutenant was only possible for the first generation, although faster advancement was possible in the First World War. What becomes visible in the presented biographies is that some were promoted as quickly as possible, received only the best evaluations from their superiors, and (had the monarchy not been dissolved in 1918) would have eventually risen to the rank of general and more prestigious posts than troop officers, such as general staff officers, field commanders, corps commanders, or higher bureaucrats in the ministry. The sample also shows that there was a high drop-out rate, in that there were many who never made it from second lieutenant to first lieutenant and therefore left the army after a few years. This was, however, also apparent among their comrades from Austria and Hungary.

The earliest year of birth found in the sample is Markus Gjebić-Marušić, born 1866 in Stolac, a Roman Catholic. He was the son of a merchant (*Kaufmann*) and attended military high schools in Austria and Hungary in the late 1880s. He then attended the technical military academy, and his first regiment as a first lieutenant was a technical regiment, with which he served from 1889 in Peremyshl/Przemysł, Galicia. He served exclusively in technical units and his career progressed smoothly,⁴⁰ reaching the rank of colonel during the First World War.⁴¹ Like the officers from Austria and Hungary, he became multilingual, usually reflecting the languages of the garrisons he was stationed at or the troops he com-

40 ÖStA/KA/Quall, Markus Gjebić-Marušić, born 1866.

41 N.N., "November-Avancement im k.u.k. Heer," *Pester Lloyd*, November 14, 1916, p. 4.

manded. In addition to excellent German and his native tongue, he also spoke Czech and Polish.⁴²

From this same generation came Prijedor born Emil Babić, an Orthodox. Until 1914, he received only the best evaluations from his superiors every year and had a steady and smooth career. The son of a merchant, Babić was born in 1868. He was part of the first generation to enter the Military Boarding School for Boys in Sarajevo. After graduating, he trained at the infantry cadet school in Trieste / Trst. His first assignment was to Infantry Regiment No. 23, with which he served in Budapest from 1887 and mainly comprised Hungarian and German-speaking conscripts.⁴³ His first appointment to a Bosniak regiment was in 1902 as a captain; he was stationed in Budapest and lived there for several years.⁴⁴ When the war broke out in 1914, he was already 46 years old and was serving as a major (later a lieutenant colonel) in the convalescent department of Infantry Regiment No. 78 in Osijek, Croatia.⁴⁵ Babić is another example of an officer who, although he was still an Ottoman subject, commanded Austrian and Hungarian citizens in regiments recruited from outside Bosnia-Herzegovina. In particular, his last career post shows that, like others his age who did become senior military leaders on the front, he served in the rearguard. These were posts often reserved for officers of his rank who had already retired and been reactivated during the war.

Mulo Ibruljević, born in 1871 in Ljubuški, a Muslim and son of an Ottoman army major, attended the Military Boarding School for Boys in Sarajevo and then entered the infantry cadet school in Vienna. After graduating, he was first assigned to Infantry Regiment No. 96, recruiting from around the Croatian city of Karlovac, and then the Salzburg Regiment No. 59. His garrisons show a migrating career like those of other troop officers – Salzburg, Fiume/Rijeka, Gradec/Graz, Vienna, and all across Bosnia-Herzegovina. In 1906, he achieved the rank of captain.⁴⁶ During the war, he was appointed major when being assigned to a Bosniak regiment.⁴⁷ At the end of the war, he seemingly reached the rank of lieutenant colo-

42 ÖStA/KA/Quall, Markus Gjebić-Marušić, born 1866.

43 ÖStA/KA/Quall, Emil Babić, born 1868.

44 *Franklin Társulat, Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1906–1907* (Budapest 1907), p. 912.

45 N.N., "Dekorirte Krieger," *Die Zeit*, July 2, 1916, p. 8; as well as N.N., "Verordnungsblatt für das k.u.k. Heer Nr. 245," *Fremdenblatt*, January 8, 1918, p. 3.

46 ÖStA/KA/Quall, Mulo Ibruljević, born 1871.

47 N.N., "Amtlicher Teil," *Wiener Zeitung*, May 26, 1916, p. 4.

nel, and historian Erwin A. Schmidl concludes that he became the highest-ranking officer of Muslim faith in the Austro-Hungarian army.⁴⁸

Finally, the number of those who began their careers at the beginning of the Austro-Hungarian regime is low. The next generation, born in the 1880s, is more common. However, as they lacked ten years for their careers, they often did not reach such high ranks as the first group – even with the best evaluations. With such a birth cohort, they reached maturity around 1900 and could have been promoted to second lieutenant around 1905. However, it was much easier for this generation, as they already had some role models from among all three main religious groups, such as Babić, Gjebić-Marušić, and Ibruljević. They could also fall back on the denser education system throughout Bosnia-Herzegovina.

Šerif Kosmić, born in 1881, was the son of a Muslim landowner from the Jajce district. He graduated from the Military Boarding School for Boys in Sarajevo, from which he transferred to the Infantry Cadet School near Graded/Graz, Styria. In 1902, he was promoted to second lieutenant in Infantry Regiment No. 12, which recruited from Hungary and consisted of Hungarian- and Slovakian-speaking recruits. Until 1907, he was responsible for training soldiers, albeit in Trebinje and Mostar, where a battalion of this regiment was stationed at that time. While his knowledge of German was good and his native tongue perfect, he attained a sufficient level of Slovak. As first lieutenant, he served in the Moravian town of Znaim/Znojmo and was later transferred to the Bosnian-Herzegovinian Gendarmery. In the course of the partial mobilization due to the First Balkan War, he commanded a machine gun unit. For this, he received outstanding reviews.⁴⁹ During the Great War, he served as a captain again among Hungarian and Slovak speaking recruits.⁵⁰ Afterwards, he was transferred to the sensitive intelligence branch of the Habsburg occupation regime in Serbia, and his superiors evaluated him as especially loyal and reliable.⁵¹

Gojkomir Glogovac, born in Bileća in 1883 and a Roman Catholic, was the son of a tax clerk (*Steueramtssoffizial*). After completing the Military Boarding

48 Christoph NEUMAYER – Erwin A. SCHMIDL, *Des Kaisers Bosniaken. Die bosnisch-herzegowinischen Truppen in der k. u. k. Armee* (Wien: Verlag Militaria, 2008), p. 328.

49 ÖStA/KA/Quall, Šerif Kosmić, born 1881.

50 N.N., “Militärische Rundschau, Kriegsauszeichnungen,” *Grazer Volksblatt*, February 25, 1915, p. 4.

51 *Hadtörténelmi Levéltár Budapest*, manuscripts, No. 309, Carnegie Report of Hugo Kerchnawe, dated 1922: Beilage: Organisation der Nachrichtenabteilung des Militärgeneralgouvernements Serbien, September 20, 1917.

School for Boys in Sarajevo, he continued his training at the Infantry Cadet School in Marburg/Maribor, Styria, from which he was assigned to the Bosnian-Herzegovinian Regiment No. 2 in 1904, which at the time was stationed in the Styrian capital of Gradec/Graz. He was appointed second lieutenant in 1906. His superiors rated him as a “good comrade” and “very hard-working”, although on multiple occasions he was arrested for a few days for minor incidents during his military service. During the war, he was promoted to captain and continued to serve in the same Bosniak regiment.⁵² He was also the only person from Bosnia-Herzegovina to receive the highest possible honor for an officer, the *Marien-Theresien-Orden*, which also included the award of lower nobility (*Baron*).⁵³

The next three individuals shared the career paths of those described above but did not reach such high ranks, despite having the same birth years. Omer Hadžić, born in Gradiška in 1882, a Muslim and son of a shariat judge, also went to the military boy school in Sarajevo at the turn of the century. He then entered the Liebenau cadet school in Styrian Gradec/Graz and initially served in Infantry Regiment No. 2 in the Hungarian Hermannstadt/Nagyszeben/Sibiu and Braşov/Brassó/Kronstadt garrisons, where he learnt enough Hungarian to train his recruits. He later joined the Bosnian-Herzegovinian gendarmerie in Višegrad and Gorazde. From his superiors he received only the best evaluations.⁵⁴ He was promoted to first lieutenant in 1909 and served in this rank during the First World War.⁵⁵ The career of Johann Babić, born in Bugojno in 1879, a Roman Catholic and merchant's son who attended the Infantry Cadet School in Trieste/Trst and was then assigned to Infantry Regiment No. 7 with Austrian garrisons in Gradec/Graz, Celovec/Klagenfurt and then to Infantry Regiment No. 22 (Zadar/Zara and Tivat/Teodo in Austrian Dalmatia), followed a similar path.⁵⁶ Finally, there is Stephan Gjebić-Marušić, a Roman Catholic born in Dolac in 1880 whose father was deceased and whose legal guardian was a landowner in Travnik. He attended the military boarding school in Sarajevo and from 1896 to 1900 the Infantry Cadet School in Trieste/Trst. He was then stationed in a Bosniak regiment in Vienna and

52 ÖStA/KA/Quall, Gojkomir Glogovac, born 1883.

53 Werner SCHACHINGER, *Die Bosniaken kommen: Elitetruppe in der k. u. k. Armee 1879–1918* (Graz-Stuttgart, 1989), pp. 280–282.

54 ÖStA/KA/Quall, Omer Hadžić, born 1882.

55 N.N., “Das Mai-Avancement,” *Neues Wiener Journal*, April 29, 1909, p. 18, as well as: N.N., “Amtlicher Teil,” *Wiener Zeitung*, May 10, 1916, p. 4.

56 ÖStA/KA/Quall, Johann Babić, born 1879.

promoted to second lieutenant in 1911 and first lieutenant in 1914.⁵⁷ In 1915, as a captain with the same regiment, he was decorated for his military leadership.⁵⁸

The biographical examples shown above shed light on several aspects: there was steady interest among the locals to become officers, all three main confessions were represented, and they came from all over Bosnia-Herzegovina, and not only from the center (Sarajevo). Their family backgrounds – i.e. their fathers' professions – read similarly and provide information about which sections of the population made up the officers. It was the middle and upper classes of society, landowners, businessmen (although in both cases the personnel lists do not specify whether they were rich or poor), and bureaucrats. With these family backgrounds, they paralleled the officers in Austria and Hungary, with the difference being that there were no educated elites or teachers, and, with one exception, they did not come from military families. All but two (one was probably too old or not interested in an infantry career as a technician) attended the Military Boarding School for Boys in Sarajevo. This indicates that this school was highly important for an officer's career, as envisaged by the original purpose of the school. After graduating, they all went to infantry cadet schools in Austria, as there was never one in Bosnia-Herzegovina. Although there were schools all over Austria, they usually attended the schools in the regions neighboring their home region, i.e. Gradec/Graz, Marburg/Maribor, Trieste/Trst, with the exception of the cadet school in Vienna. Interestingly, none of them attended a cadet school in Hungary, which could be due to the fact that the language of instruction there was Hungarian after some time.

Following the usual army practice for career officers, the first regiments they were deployed to were not in their home region, and they were not to train conscripts of the same nationality. An important thing to mention here is that this happened despite the fact that they were still Ottoman subjects until the annexation in 1908, although there was a tendency to assign them to Bosniak regiments at some point in time. From my sample, the highest rank an officer achieved was that of colonel, and it was in 1918 from among the oldest generation. There are also two lieutenant colonels. Finally, the careers of the officers shown above typically did not differ from those from Austria and Hungary. They also show that there were young men in all decades who were interested in becoming officers in an army that occupied their soil and who, unlike the reserve officers shown later, perhaps only wanted

57 ÖStA/KA/Quall, Stephan Gjebić-Marušić, born 1880.

58 N.N., "Kriegsauszeichnungen im Heere," *Grazer Volksblatt*, November 9, 1915, p. 8.

to avoid the three-year conscription and actually chose to become representatives of the occupying regime.

2.2. *The reserve officers from Bosnia-Herzegovina*

Career officers from among those up to the rank of second lieutenant did not usually dominate conscript training; that was up to the reserve officers. The Defense Law for Austria and Hungary from 1868 foresaw such a status. It stipulated that men who graduated from secondary school had the opportunity to avoid serving for three (later two) years among the rank and file. Reserve officers were initially recruited in Austria-Hungary from the wealthier middle class or even the upper class, while later they increasingly originated from the lower middle class. They were offered the opportunity to serve only for one year by leaving the army as a reserve second lieutenant. While taking up a civil profession after their shorter active military service, usually it was not before the First World War that they reached a higher rank than second lieutenant when, due to the high losses among career officers, they had to replace them.⁵⁹ Historian Ernst Zehetbauer has emphasized the purpose of the reserve officers to be the “link” between the officer society and the civil middle-class society, which was precisely the army bureaucrats’ aim. In addition, they were interested in ensuring that the army had a sufficient number of officers of lower ranks who could be quickly mobilized during wartime.⁶⁰ From the outset, the plan was to introduce reserve officer status for young men from Bosnia-Herzegovina, following the Austro-Hungarian model.⁶¹

As with the professional officers, the earliest cohort was born in the 1860s, as they reached the critical age for military service in the year the Defense Law was introduced. They also had to have the necessary educational maturity, although in the case of Bosnia-Herzegovina, a special course was introduced that allowed non-graduates to opt for reserve officer training if they were otherwise deemed bright enough and willing.⁶² But even among Austrians and Hungarian citizens there were

59 T. SCHEER, *Language and Loyalty*, pp. 146–152.

60 Ernst ZEHETBAUER, *Das Reserveoffizierssystem Österreich-Ungarns. Die alte Armee und ihre “Einjährigen”, 1868–1914* (Hamburg: Tradition, 2016), pp. 9–10 and 119.

61 N.N., *Provisorisches Webrgesetz für Bosnien und die Herzegowina-und Instruction für die Ausführung desselben* (Vienna: Staatsdruckerei, 1881), p. 24.

62 N.N., *Provisorisches Webrgesetz für Bosnien und die Herzegowina-und Instruction für die Ausführung desselben* (Vienna: Staatsdruckerei, 1881), p. 24.

a number of candidates every year who failed the exams and therefore had to serve the remaining years as non-commissioned officers among the other conscripts, which was also the case with the Bosnians and Herzegovinians. I focus here only on those who made it to an officer rank, at least when they were reactivated during the First World War.

In contrast to the professional officers, in the case of the reserve officers it is also interesting to analyze their civilian careers and to check whether they were classified as politically reliable in their behavior by their military superior. In the case of Austria-Hungary, the motives for becoming a reserve officer were not always loyalty and identification with the state but rather a desire to avoid many years of army service in the lower classes. However, the discourse in Austria and Hungary often reported that these men, regardless of their linguistic background, usually joined the army when they had already been politicized. Some of them (including native German speakers) were even very active in their local national movements. It can, therefore, be assumed that what the widely circulated military gazette *Danzer's Armeezeitung* mentioned for the rank and file also applied to these young men with an intellectual background: they had "often already gone through an anti-Austrian, nationalist pre-school".⁶³

From the first generation of reserve officers, there is Peter Babić, a Roman Catholic son of a merchant born in Bugojno in 1867. He attended high school, though there is no mention of where, and it seems he did not graduate with *matura*. In 1887, he was classified as fit for military service and transferred to a Bosniak regiment, where he also completed the reserve officer's course. He spent the rest of his military service stationed near Tuzla and Banja Luka. His personnel file shows that he then worked as a tax clerk.⁶⁴ Milan Hadži-Ristić was almost the same age. He was of Orthodox confession, born in Sarajevo in 1869, and the son of a merchant who had already attended high school in Vienna and began studying law there, which he eventually completed with a doctorate. He served in a Bosniak regiment stationed in Vienna and Gradec/Graz. In addition to his native language, he spoke perfect German and finished his reserve year with a promotion to second lieutenant.⁶⁵

63 P., "Am Vorabend der zweijährigen Dienstzeit," *Danzer's Armeezeitung*, 12 January 1911, pp. 1–8, 1.

64 ÖStA/KA/Quall, Peter Babić, born 1867.

65 ÖStA/KA/Quall, Milan Hadži-Ristić, born 1869.

The biographies of soldiers born in the 1870s look similar. First lieutenant Georg Stuparević was born in Zenica in 1875. The son of a merchant, the young Orthodox man completed commercial school (*Handelsschule*) in Sarajevo and then joined a Bosniak regiment stationed in Sarajevo. When he disarmed, he became a merchant like his father.⁶⁶ Alexa Radović, an Orthodox born 1876 in Mostar and the son of a landowner, attended high school in Sarajevo, studied law at the University of Vienna, and in 1896 was assigned to a Bosniak regiment stationed in Vienna and Mostar.⁶⁷ In 1911, he was promoted to reserve first lieutenant.⁶⁸ There is no indication of his later profession, and unfortunately, as with the others mentioned above, nothing can be found about what happened to him during the First World War.

Those born in the 1880s are more numerous, and there was more additional information to be found. This is not surprising, as these individuals were still of an age in 1914 when they could easily be reactivated and sent out to command units on the front. This is the case of Velimir Avramović, an Orthodox born 1885 in Bjelina and the son of a railway clerk who attended the commercial school in Bjelina. He served among the Bosniaks near Tuzla, spoke only broken German, and became a tax office trainee after his active military service.⁶⁹ He only became a reserve second lieutenant in October 1914 and served among the Bosniaks during the war.⁷⁰ He was promoted to reserve first lieutenant in July 1915.⁷¹ This may have been due to his good leadership skills, but there was a general need for rapid promotion. In the first months of the military operations, there were high casualties, especially among lower-ranking officers.⁷²

Reserve second lieutenant Jovo Hadži-Kostić,⁷³ an Orthodox born 1881 in Sarajevo and the son of a merchant, attended the technical college in Prague and served in a Bosniak regiment.⁷⁴ Hakija Hadžić, born in Bileća in 1882, of Muslim faith, was the son of a landowner. He served in a Bosniak regiment in Vienna and was promoted to first lieutenant in the reserve. He later completed his studies in

66 ÖStA/KA/Quall, Georg Stuparević, born 1875.

67 ÖStA/KA/Quall, Alexa Radović, born 1876.

68 N.N., "Militärzeitung. Das Novemberavancement 1911," *Die Zeit*, October 4, 1911, p. 4.

69 ÖStA/KA/Quall, Velimir Avramović, born 1885.

70 N.N., "Verwundete Offiziere," *Die Zeit*, October 26, 1914, p. 4.

71 N.N., "Die Juli-Beförderungen im Heere," *Reichspost*, July 9, 1915, p. 9.

72 Erwin A. SCHMIDL, *Habsburgs jüdische Soldaten, 1788–1918* (Vienna: Böhlau, 2014), p. 130.

73 N.N., "Das Neujahrs-Avancement der Reserveoffiziere," *Neue Freie Presse*, January 1, 1907, p. 22.

74 ÖStA/KA/Quall, Jovo Hadži-Kostić, born 1881.

philosophy at the University of Vienna. His superiors described him as “obedient”, “sincere”, and with “a very good influence on his subordinates”. The certificate ends with “suitable for activation”, meaning he could serve as an officer.⁷⁵ In 1913, he was made a teacher at the gymnasium in Sarajevo.⁷⁶ Drafted in the First World War, in 1915 he was captured by the Russian army.⁷⁷ In 1904, when he studied in Vienna and before his military service, he was an active member of the *Hrvatsko Akademicko Društvo “Zvonimir”*, a Croatian academic association.⁷⁸ In the years following the dissolution of the Habsburg monarchy, Hadžić became an apolitical figure during the Pavelić regime and, as the historian Emily Greble concluded, oversaw communication between Sarajevo and the regime in Zagreb.⁷⁹ After all, Hadžić’s early political engagement was not exceptional among reserve officers from Austria and Hungary, thus it corresponds more closely to general tendencies than being an exceptional example of someone from Bosnia-Herzegovina.⁸⁰

In contrast to the professional officers, the reserve officers analyzed herein served in Bosniak regiments, although not always in Bosnia-Herzegovina. Here, their military service differs from those from Austria-Hungary, who were more spread out across the monarchy. The reason for this is unclear, but certainly not because of language skills, as some spoke German very well, and even a native Slavic language, especially South Slavic, would have made it easier for many to join regiments, as opposed to those who spoke only German or Hungarian. Born all over Bosnia-Herzegovina and from all religions, the fathers’ professions or family backgrounds correspond to those of the career officers. In contrast to the career officers who were, for the most part, graduates of the Military Boarding School for Boys in Sarajevo, they attended secondary schools in Bosnia-Herzegovina, some even in Austria, and some went on to study at universities there.

Some of the reserve officers were conscripted during the First World War due to their younger age, and as lower-ranking officers were urgently needed due to the high casualties in the first few months. The overall high losses had led to an increase in commanding reserve officers on the front. They had to take on leadership tasks for which they had not been adequately trained. During the war, reserve offic-

75 ÖStA/KA/Quall, Hakija Hadžić, born 1882.

76 N.N., “Auszeichnungen und Ernennungen,” *Fremden-Blatt*, August 30, 13, p. 2.

77 N.N., “Offiziersverluste des 3. Korps,” *Grazer Volksblatt*, September 7, 1915, p. 2.

78 N.N., “Razne primorske vesti,” *Naša Sloga*, November 17, 1904, p. 4.

79 E. GREBLE, *Sarajevo 1941–45*, p. 61.

80 Former reserve officers tended to often refer to this experience in their political speeches and writings, regardless of their nationality: T. SCHEER, *Language and Loyalty*, pp. 195–196.

ers in particular were accused of opposing the monarchy because of their supposed national inclination.⁸¹

Conclusion

Although they were still Ottoman subjects until 1908, young men from all three major religious groups in Bosnia-Herzegovina seized the opportunity to become officers right from the start. However, the fact that almost the same requirements were applied – Bosnian-Herzegovinian recruits were treated almost equally – also hindered some careers. Their careers at the outbreak of and especially during the First World War increasingly resembled those of Austrian and Hungarian citizens. My sample of career officers' biographies has shown that many of them took advantage of the newly introduced educational structures, in particular the Military Boarding School for Boys in Sarajevo and the government grants. Many of them, although still Ottoman subjects, served outside their home region and commanded and trained Austrian and Hungarian citizens.

This article – which draws on a limited number of officers – should really be seen as an initial attempt to start an academic debate. Where it falls short is the fact that these officers are not describing their motives and motivations in their own words, as my analysis is based mostly on their military records. Unfortunately, this would have required much more intense research to thoroughly comb through all officers' files to determine how the interest of the local population changed over time and led some to become officers, likely with lower interest on the part of the Muslims in the beginning, while later this was the case for the Orthodox. Finally, I also had to leave unanswered the question of whether there were the same problems with political reliability among the reserve officers, which would have paralleled tendencies in Austria-Hungary.

My article does, however, show that their low number and the fact that there were not many who held senior positions at the end of Habsburg rule was not due to unwillingness or mistrust towards Austro-Hungarian military authorities; rather, it was simply due to age and the required educational background. It took some time for educational opportunities to match those in Austria-Hungary and for the population to become more familiar with the application and career system.

81 T. SCHEER, *Language and Loyalty*, pp. 226–227. See also: Erwin A. SCHMIDL, *Habsburgs jüdische Soldaten, 1788–1918* (Vienna: Böhlau, 2014), p. 130.

SUMMARY

Almost from the outset, Austria-Hungary offered young Bosnian-Herzegovinian men the necessary educational background to become officers in their military forces. Finally, there was a growing number of them from all three main religious groups, mostly sons of the wealthier middle class, whose careers increasingly resembled those from Austria and Hungary. However, the fact that the same army structures and requirements were applied – Bosnian-Herzegovinian recruits were treated almost equally – also hindered some careers. Nevertheless, my qualitative analysis of the officers' biographies shows that most of them took advantage of the newly introduced structures, i.e. the Military Boarding School for Boys in Sarajevo and the government grants, and served outside their home region and commanded and trained Austrian and Hungarian citizens despite being Ottoman subjects for the most of the time. The fact that the number of officers from Bosnia-Herzegovina remained low and that there were not many who had held senior positions in the final years of the Habsburg regime was a generational problem. It took some time for educational opportunities to match those in Austria-Hungary and for the population to become more familiar with the application and career system and also to have role models from their own ranks.

STUDIE / ARTICLE / BOSNIA AND HERZEGOVINA

AlieNation. Colonial Constructions of the Bosnian-Herzegovinian Other in Austrian Texts around 1900¹

CLEMENS RUTHNER

Trinity College Dublin, Ireland

“[...] but the repressed is foreign territory to the ego – internal foreign territory – just as reality [...] is external foreign territory.” (Freud)²

AlieNation. Colonial Constructions of the Bosnian-Herzegovinian Other in Austrian Texts around 1900

This article has analysed samples revealing the positionalities of representing the Bosnian-Herzegovinian “alien” in imperial Austrian literature around 1900. It not only shows the involvement of literary texts in contemporary views on Otherness, but also their frequent hidden colonial agenda in a transnational Habsburg context. Thus, close readings like the ones ske-

-
- 1 Special thanks to Raleigh Whiting (Edmonton) for his priceless assistance in rewriting this article in English.
 - 2 In the original: “das Verdrängte ist aber für das Ich Ausland, inneres Ausland, so wie die Realität [...] äußeres Ausland ist,” in *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* [1932]. *Studienausgabe*. Vol. 1. Ed. Alexander MITSCHERLICH et al., Twelfth edition (Frankfurt /M.: Fischer, 1994), p. 496. Translation mine.

tched here also prove the prolificness of applying a Postcolonial perspective even for power relations of hegemony and subalternity *within* Europe.

Keywords: concepts of cultural Otherness; Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina; literary texts

In his *bon mot* quoted as motto above, Sigmund Freud puts the human psyche metaphorically into a spatial framework of foreignness. But what exactly happens if the reality “out there” is “foreign territory” in the literal as well as in the figurative sense? To what extent are those aliens³ who populate that territory mere *projections* of oneself, something *produced* and yet repressed in the process?⁴ The latter question leads us deep into a core problem of the anthropological dyad of the Self and the Other. Among many other scholars, it has led the Jamaican-British cultural theorist Stuart Hall to ask about the fascinating appeal of cultural difference and the political necessity of an adequate and, if possible, equitable representation of the Other within and between cultures: “How do we represent people and places which are significantly different from us? Why is ‘difference’ so compelling a theme, so contested an area of representation? What is the secret fascination of ‘otherness,’ and why is popular representation so frequently drawn to it?”⁵

In a previous publication, I have briefly outlined that possible fetishization of Otherness, with special consideration of Bhabha’s essay on stereotypes.⁶ I would now like to expand on those ideas by looking more closely at representations of the Bosnian-Herzegovinian foreigner in imperial Austrian texts around 1900 and at the related concepts of alterity from a phenomenological – i.e., literary – perspective. Since the scope of an article prevents an extensive discussion of the interven-

3 This article uses “foreign” and “alien” interchangeably as equivalents of the German word *fremd*.

4 Regarding the relationship of psychoanalysis and colonialism, see Warwick ANDERSON – Deborah JENSEN – Richard C. KELLER, eds., *Unconscious Dominions: Psychoanalysis, Colonial Trauma, and Global Sovereignty* (Durham: Duke UP, 2011); Anne McCLINTOCK, *Imperial Leather* (London: Routledge, 1995).

5 Stuart HALL, “The Spectacle of the Other,” in <https://seminar580.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/04/hall-the-spectacle-of-the-other-pdf.pdf>, 2015, (accessed: September 5, 2024).

6 Homi BHABHA, “The Other Question: Stereotype, Discrimination and the Discourse of Colonialism,” in H. BHABHA, *The Location of Culture* (London: Routledge, 1994), pp. 66–84; cf. Clemens RUTHNER, “‘Stereotype as a Suture’: Zur literatur- und kulturwissenschaftlichen Konzeptualisierung ‘nationaler’ Bilderwelten,” in *Kulturen der Differenz – Transformationsprozesse in Zentraleuropa nach 1989: Transdisziplinäre Perspektiven*, ed. Heinz FASSMANN, Wolfgang MÜLLER-FUNK, and Heidemarie UHL (Göttingen: V&R unipress / Vienna UP, 2009), pp. 301–322.

ing body of “xenological” theory,⁷ I can refer here only briefly to standard works on the topic by Jacques Derrida, Julia Kristeva, Rudolf Stichweh, Horst Turk, and Bernhard Waldenfels,⁸ theorists who have been forerunners and fellow travellers in this – interminable? – odyssey towards the Other.

The concept developed here with Wolfgang Müller-Funk⁹ as well as most of the sources cited above sees the Other – in German: *der/die/das Fremde* or *Andere* – as the counterpart of the Self, which is shaped along with it and vice versa. In the context of this article, I would like to narrow down the concept of otherness in the sense of *Fremdheit* (“foreignness”) as the term for an “ethnically” / culturally defined alien, and to differentiate it from, for instance, concepts of sexual, social, generational, monstrous, or supernatural otherness, although these categories can often be intersectionally intertwined in discursive practice.¹⁰

The following analysis aims to formulate some core theses on the problem of a literary representation of the Other. It will then go on to take up some brief examples of literary formations that I am well acquainted with, namely cultural texts from imperial Austria about Bosnia-Herzegovina, the last Habsburg territorial acquisition occupied from the Ottoman Empire in 1878 and annexed in 1908. This discussion was originally a part of my German-language monograph, *Habsburg’s ‘Dark Continent’* (2018), which, in its section C, analyses how the hegemonic Austrian culture in the nineteenth and early twentieth century – and, parallel to it, the imperial German culture – understood, represented and shaped Bosnia-Herzegovina and the newly acquired aliens residing there;¹¹ as Derrida put it: “All culture

7 The term “xenology” for a specific subdiscipline of intercultural German studies was coined by Alois WIERLACHER, ed, *Das Fremde und das Eigene* (Munich: iudicium, 2001 [1985]). See also Andrea LESKOVEC, *Fremdheit und Literatur: Alternativer hermeneutischer Ansatz für eine interkulturell ausgerichtete Literaturwissenschaft* (Berlin: LIT, 2009).

8 Sources will be referenced in the course of the flowing analysis. See also Horst TURK, “Alienität und Alterität als Schlüsselbegriffe einer Kultursemantik,” in *Jahrbuch für Internationale Germanistik* 1990, pp. 8–31.

9 Wolfgang MÜLLER-FUNK, “Das Eigene und das Andere / Der, die, das Fremde: Zur Begriffsklärung nach Hegel, Levinas, Kristeva, Waldenfels,” *Kakaniien Revisited*, 2002, <http://www.kakaniien.ac.at/beitr/theorie/WMueller-Funk2.pdf> (accessed: September 12, 2024). See also Idem, *Theorien des Fremden* (Tübingen: Francke/UTB, 2016).

10 Cf. Cornelia KLINGER, “Ungleichheit in den Verhältnissen von Klasse, Rasse und Geschlecht,” in *Achsen der Differenz: Gesellschaftstheorie und feministische Kritik II*, ed. Gudrun-Axeli KNAPP – Angelika WETTERER (Münster: Westfälisches Dampfboot, 2003), pp. 15–48.

11 Clemens RUTHNER, *Habsburgs ‘Dark Continent’: Postkoloniale Lektüren zur imperialen österreichischen Literatur im langen 19. Jahrhundert* (Tübingen: Francke, 2018), pp. 203–312. See also Idem, “De- and Re-coding Konjic(a): Eine herzegowinische Stadt als Modellfall kulturwis-

is originally colonial. [...] Every culture institutes itself through the unilateral imposition of some ‘politics’ of language. Mastery begins, as we know, through the power of naming, of imposing and legitimating appellations.”¹²

Thus, there is the underlying research question how the writing of a foreign occupier not only “depicts”, but “formats” the indigenous culture by means of representation – even if this is well intended – and how culture in that process abetted, assisted, or – in some instances – opposed the colonial oppression by the Habsburg monarchy;¹³ so, finally, if there is such a thing as *writing back* as well.¹⁴

Appropriations and Alienations

Proceeding from the above-quoted finding by Stuart Hall, we can outline some of the problems that the “sting of the foreigner” (Waldenfels) injects into the representation as follows:

In the dyad of the Self and the Other, the construction of the former is inextricably linked to the latter.¹⁵ However, this actually makes the “alien” instrumental for a self-understanding of the Self and ultimately a projection in a psychoanalytical sense – as a negative image of the Self or, to use Homi Bhabha’s term, its “Doppelgänger.”¹⁶

senschaftlicher Imagologie,” in *Gedächtnis – Identität – Differenz: Zur Konstruktion des südosteuropäischen Raumes und ihrem deutschsprachigen Kontext*, ed. Marijan BOBINAC – Wolfgang MÜLLER-FUNK (Tübingen: Francke, 2008), pp. 107–124.

- 12 Jacques DERRIDA, *The Monolingualism of the Other, or, the Prosthesis of Origin* (Stanford: Stanford UP, 1998), p. 39.
- 13 On the question whether coloniality can be found *within* Europe as well and to what extent Habsburg reign has ‘colonial’ traits see C. RUTHNER, *Habsburg’s ‘Dark Continent’*, pp. 35–62.
- 14 See also Clemens RUTHNER – Ursula REBER – Diana REYNOLDS CORDILEONE – Raymond DETREZ, eds., *Wechselwirkungen. Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Balkan Region, 1878–1918* (New York: Lang, 2015); Clemens RUTHNER – Tamara SCHEER, eds., *Bosnien-Herzegovina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie* (Tübingen: Francke, 2018).
- 15 Cf. Alfred SCHÜTZ, “Der Fremde: Ein sozialpsychologischer Versuch,” in *Alfred Schütz Werkausgabe*, vol. VI, 2, *Relevanz und Handeln 2*, ed. Andreas GÖTTLICH at al. (Konstanz: UVK, 2011), pp. 55–74.
- 16 Ute WEBER, *Von Sita zur neuen Frau: Die Darstellung der Frau im postkolonialen indo-englischen Roman* (Marburg: Tectum, 2003), p. 35.

However, the Self is in no way clear-cut and stable, since, as Kristeva writes: “Strangely, the foreigner lives within us: he is the hidden face of our identity, the space that wrecks our abode”.¹⁷

Kristeva also points out that “living with the other, the foreigner, confronts us with the possibility [...] of *being an other*.”¹⁸ One might ask, however, as does Waldenfels: “How can we engage with the alien without the manner of association neutralizing or denying its effects, its challenges and claims?”¹⁹ Do we not instead remain trapped in the self-assurance of a fatally unstable solipsism that either appropriates foreignness when it speaks about it or makes it something incomprehensible?

Waldenfels also writes that the alien is “a limit phenomenon par excellence.”²⁰ But does it not, as a result of this *liminality*,²¹ then run the danger of ultimately becoming only a void, a *Leerstelle* between the discourses?

In reaction to these heuristic questions, I am disinclined either to go into a “semantics of the stranger”²² or to use Ortfried Schäßter’s “modes of experiencing foreignness”²³ – although his ideas have decisively inspired my categories. Instead, in the sense of how fiction always creates positionalities through its narrative perspectivization (*point of view*), I would like to sketch positions of dealing with the Bosnian-Herzegovinian foreigner in Austrian imperial literary texts; in their topicality, this might be still generalizable in a cultural *rhetoric* of sorts. Since most of

17 Julia KRISTEVA, *Strangers to Ourselves*, transl. Leon S. Roudiez (New York: Columbia UP, 1991), p. 1. Cf. Ernst VAN ALPEN, “The Other Within,” in *Alterity, Identity, Image. Selves and Others in Society and Scholarship*, ed. Raymond CORBEY – Joep LEERSEN (Amsterdam: Rodopi, 1991), pp. 1–16.

18 J. KRISTEVA, *Strangers to Ourselves*, p. 13; italics in the original.

19 Bernhard WALDENFELS, *Der Stachel des Fremden* [The Sting of the Alien] (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1990), p. 9; translation mine. See also Albrecht KOSCHORKE, *Wahrheit und Erfindung: Grundzüge einer Allgemeinen Erzähltheorie* (Frankfurt/M.: Fischer, 2012), pp. 94–100.

20 B. WALDENFELS, *Der Stachel des Fremden*, p. 15.

21 C. RUTHNER, “Fantastic Liminality: A Theory Sketch,” in *Collisions of Reality: Establishing Research on the Fantastic in Europe*, ed. Lars SCHMEINK – Astrid BÖGER (Berlin: de Gruyter, 2012), pp. 35–49.

22 Rudolf STICHWEH, *Der Fremde: Studien zu Soziologie und Sozialgeschichte* (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 2010), pp. 75ff.

23 Ortfried SCHÄFFTER, *Das Fremde: Erfahrungsmöglichkeiten zwischen Faszination und Bedrohung* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1991), pp. 11–42, differentiates between 1) separated originality, 2) foreignness as counter image, 3) foreignness as supplement, and 4) foreignness as complementarity. See also Michael HOFMANN, *Interkulturelle Germanistik: Eine Einführung* (Paderborn: Schöningh/UTB, 2006), pp. 20ff.

the authors mentioned in the following analyses are most likely unknown to the readers, I shall also offer here a brief introduction to them.

1. Abomination and Propaganda (K. H. Strobl)

The early works of Karl Hans Strobl (1877–1946), born in Iglau / Jihlava in Moravia, are the epitome of the literary fantastic at the turn of the 19th and 20th centuries.²⁴ He was a German nationalist who was later to become a Nazi literary functionary.²⁵ Decades before his final radicalization, his 1921 anthology of so-called “weird tales” (“seltsame Geschichten”) entitled *Lemuria*²⁶ already includes the 1916 novella “Der Bogumilenstein” (“The Bogumil Stone”), in which Strobl – much as he does in his *Der Wald von Augustowo* (1915) – fantastically abominates the enemy alien of the First World War as loathsome, dangerous, and horrible.²⁷

Strobl’s tale is set during the war, in Bilek (Bileća) at the Montenegrin border. As the first-person narrator approaches the Vardar Mountain, he catches sight of a large cemetery allegedly founded by the Bogumils. This Manichean-Christian sect figures as one of the most fascinating myths of Bosnian-Herzegovinian cultural history to many, and the object of all kinds of (mostly wrong) historical and esoteric speculation.²⁸ And so it is in Strobl’s narrator asks “What are these Bogumils? A race? A sect? An empire?” – and he must admit: “History could tell me

24 Cf. Clemens RUTHNER, *Am Rande. Kanon, Kulturökonomie und die Intertextualität des Marginalen am Beispiel der (österreichischen) Phantastik im 20. Jahrhundert* (Tübingen: Francke, 2004), pp. 97–106.

25 On Strobl, see also Clemens RUTHNER, *Unheimliche Wiederkehr: Interpretationen zu den gespenstischen Romanfiguren bei Ewers, Meyrink, Soyka, Spunda und Strobl* (Meitingen, Corian Wimmer, 1993), pp. 64ff.

26 Karl Hans STROBL, *Lemuria: Seltsame Geschichten* (Munich: G. Müller, 1921), pp. 331–338. Ensuing references to the story will give the page numbers from this edition in the main text.

27 See also Richard BRITTNACHER, *Ästhetik des Horrors: Gespenster, Vampire, Monster, Teufel und künstliche Menschen in der phantastischen Literatur* (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1994).

28 Serious scholarship of the last decades has unequivocally refuted the romantic identification of the Bosnian Church and its believers (“krstjani”) with Bogumils. Medieval Bosnia was not home to any Manichaean-Christian sect, let alone a Bogumil kingdom. See Noel MALCOLM, *Bosnia: A Short History*, London: NYU Press, 1994, pp. 27–42; Srećko M. DŽAJA, “Bogomilen,” in *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, ed. Edgar HÖSCH – Karl NEHRING – Holm SUNDHAUSEN (Munich: Oldenbourg, 2004); John FINE, *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century* (London: Saqi, 2007); Dubravko LOVRENOVIĆ, *Povijest est magistra vitae (o vladavini prostora nad vremenom)* (Sarajevo: Rabić, 2008).

little about them, and I myself knew even less” (pp. 332–333). This knowledge deficit causes him to ask for enlightenment from an Austrian first lieutenant in Bilek, who is happy to explain the Bogumils to him: “Their religion was in fact not a religion at all but rather a kind of moral doctrine, made up of the best principles of Christianity and Mohammedanism. And traces of this doctrine could still be found in the country, where the inhabitants were not Muslims but not Christians either in the usual sense, since they had no churches and needed no priests” (p. 333).²⁹

It is, among other things, also this hybridity – or, better, undecidedness – between Christianity and Islam that makes the indigenous people obviously suspicious in Strobl’s eyes. Still, the lieutenant remarks that the region’s peasants remain “simple, honest, hospitable, and virtuous, and no one could be more unfairly judged than they if they were decried throughout Europe as mere sheep rustlers” (p. 333). However, this humanistic criticism of stereotypes, which reads like an excerpt from the ‘politically correct’ representation of peoples in the so-called *Kronprinzenwerk*, the official Austro-Hungarian ethnographic survey, is then emphatically refuted by the ensuing events of Strobl’s novella.³⁰ From the start, the protagonist rather espouses a popular historical pessimism that seems to evoke Oswald Spengler: “So I pondered about how cities and nations can go to ruin, and kingdoms, and yet one thought outlives them all. Surely, our enemies would have loved to engineer this Bogumil fate for us, in order perhaps only then to recognize the German thought as *the* thought of mankind” (p. 333).³¹

Here Strobl reveals his nationalist, pan-German attitude: to him the idea of an all-embracing “world-Austria”, to use Robert Musil’s phrasing (*Weltösterreich*³²),

29 „Ihre Religion wäre gar keine Religion gewesen, sondern eine Art Sittenlehre, aus den besten Sätzen des Christentums und des Muhammedanismus bestehend. Und Spuren dieser Lehre fänden sich noch immer hier im Land, wo die Einwohner keine Moslems wären und auch keine Christen im äußeren Verstande, da sie keine Kirchen hätten und auch keine Priester brauchten.“ (p. 333)

30 Cf. *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Vol 12: *Bosnien und Hercegovina* (Vienna: Hof- u. Staatsdruckerei, 1901). Cf. Christine ZINTZEN, ed., *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Aus dem ‘Kronprinzenwerk’ des Erzherzog Rudolf* (Vienna: Böhlau, 1999).

31 „So dachte ich darüber nach, wie Städte und Völker zugrundegehen können und Reiche, und doch ein Gedanke sie alle überlebt, und dass uns unsere Feinde gewiss gerne dieses Bogumilenschicksal bereitet hätten, um dann vielleicht erst den deutschen Gedanken als den Gedanken der Menschheit zu erkennen.“ (p. 333)

32 Robert MUSIL, *Der Mann ohne Eigenschaften*, ed. Adolf Frisé (Reinbek: Rowohlt, 1978), vol. 1, p. 174: „Die Welt, erläuterte sie, werde nicht eher Beruhigung finden, als die Nationen in ihr so

sounds alien. As darkness falls, a peasant with a rifle approaches the novella's first-person narrator and offers him to lead him to "the Old Ones," as he says. Then the "Dschusch" (p. 335), as the elderly foreigner is pejoratively – and quite uninhibitedly – called,³³ explains to the protagonist like a native informant the real reasons for the decline of the Bogumils: "And do you know how this kingdom came to ruin? From intemperance. It is the curse upon the country and its people. It is the blood that has cheated us of everything. It's in the blood; in each of us there is this wild, passionate stream that bursts all bounds. [...] Our blood is not like yours, which flows calmly and takes time to build, to write, to think how to conquer the world. We do not think of the world; we think only of the enemy, the next murder, and love." (p. 335)³⁴

This blood-based racism contradicts the culturally relativistic discourse of the first lieutenant in Bilek and, instead, re-enforces well-known Western stereotypes of Balkan people³⁵ by presenting them as inferior to the calm, thoughtful "German" Self. Instead of civilization, what allegedly prevails in the region is tribal impulsiveness, passion, and cruelty that can be reined in only with a firm foreign hand.

In the logic of the text, this cannot but lead to a lethal battle of survival between peoples and races that is forced upon the German-Austrian if he wishes not to share the fate of the Bogumils. And so it comes as no surprise that, at the end of the story, the old peasant points his rifle at the protagonist, who, feeling paralyzed, gropes for his "Steyr pistol"³⁶ (p. 337) – the two enacting a "clash of civilizations" in the Balkans, long before the American political scientist Samuel Huntington formulated his infamous thesis in the 1990s.³⁷

in höherer Einheit leben wie die österreichischen Stämme in ihrem Vaterland. Ein [...] Weltösterreich, [...], das sei die krönende Idee"

33 To our day, „Tschusch“ is used as abusive slur for persons of (ex-)Yugoslav descent or Turks in Austria.

34 The original German: Und weißt du, wodurch dieses Reich zerfiel? Durch Zügellosigkeit. Das ist der Fluch, der auf Land und Volk liegt. Es ist das Blut, das uns um alles betrogen hat. Im Blut liegt es, in jedem von uns ist dieser wilde, hitzige Strom, der alles sprengt. [...] Unser Blut ist nicht wie eures, das ruhig rinnt und sich Zeit lässt, zu bauen, zu schreiben, zu denken, die Welt zu erobern. Wir denken nicht an die Welt, wir denken nur an den Feind, den allernächsten Mord und die Liebe. (p. 335).

35 See Maria TODOROVA, *Imagining the Balkans* (New York: Oxford UP, 1997).

36 The M1912 Steyr semi-automatic handgun was standard equipment in the Austro-Hungarian army in WWI.

37 Samuel P. HUNTINGTON, *The Clash of Civilization and the Remaking of World Order* (New York: Simon & Schuster, 1996). This book appeared as a response to Huntington's ex-student Francis Fukuyama's *The End of History* (1992).

But then, just in the nick of time, a border patrol arrives on the scene with a lantern, forcing the narrator to see that what he thought was the threatening peasant was in fact only a Bogumil gravestone that was shaped like a cross but still had a bulky human shape (p. 338).³⁸ What the protagonist has experienced thus turns into a fantastic vision – and the Balkan foreigner into a horror figure.³⁹ What spoke to the narrator then was something like the malevolent *genius loci* of the Balkans, the product of a bloody mixture of race and religion that the protagonist obviously loathes. Thus, the story, superficially written merely for its shudder effect, reveals itself to be fantastic propaganda. Several other texts follow the same pattern, even in our days and even though that is not as easy to detect as in Strobl's story.

The structure of the alien that we see here is uncanny in an extended Freudian sense:⁴⁰ it turns something apparently familiar – in this case the south-Slavic fellow inhabitants of the Habsburg empire and its frontiers – into a dangerously alien monster. In addition, Strobl's concoction seems to verify the central claim of Mario Erdheim's *Ethnopschoanalyse*, according to which xenophobia expresses a specific fear of history and cultural change.⁴¹ Who, after all, would want to share the fate of the Bogumil kingdom in 1916? – It is the same fate that, as we know, ironically befell the Habsburg monarchy only two years after Strobl's story.

2. Advocating vs Patronizing (Robert Michel)

While Strobl's narrative occupies a noticeably negative position in my body of texts on the Bosnian-Herzegovinian alien, the next author's work lies at the opposite end of the spectrum. Like the other writers presented here, he comes from a multi-

38 The German original states that the menacing figure had a "Kreuzesform [...] und doch wieder plumpe Menschengestalt."

39 For a basic introduction to the genre of the literary fantastic, see Ulf ABRAHAM, *Fantastik in Literatur und Film: Eine Einführung für Schule und Hochschule* (Berlin: Schmidt, 2012), Clemens RUTHNER – Ursula REBER – Markus MAY, eds., *Nach Todorov: Neuere Zugänge zu einer Definition des Phantastischen in der Literatur* (Tübingen: Francke, 2006), and Renate LACHMANN, *Erzählte Phantastik: Zur Phantasiegeschichte und Semantik phantastischer Texte* (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 2002).

40 See Sigmund FREUD, "Das Unheimliche," in *Studienausgabe*, Vol. IV, ed. Alexander Mitscherlich et al. (Frankfurt/M.: Fischer, 1989), pp. 243–274.

41 Mario ERDHEIM, *Die gesellschaftliche Produktion von Unbewußtheit: Eine Einführung in den ethnopschoanalytischen Prozeß* (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1982), p. 35.

ethnic milieu. The German-Bohemian Robert Michel (1876–1957) – not to be confused with the German artist of the same name – was an Austrian army officer with literary ambitions, a fellow traveler of the “Young Vienna” group of modernist writers as it were, being an acquaintance of Leopold von Andrian and Hugo von Hofmannsthal.⁴² While stationed in Mostar, Michel developed a passionate love of Bosnian and, above all, Herzegovinian themes, which, understandably, did not enhance his popularity. It is also interesting in this context that many of his texts that try to make the long-established inhabitants of the Habsburg monarchy acquainted with the empire’s recently acquired Balkan territories amounted to something of a swan song – when the author, like Strobl, served in the Austro-Hungarian War Press Bureau during the First World War and had to experience how Bosnia-Herzegovina and the entire state began to fall apart.

Michel’s text analyzed here is from his 1912 anthology *Fahrten in den Reichslanden* (“Journeys in the Imperial Lands”), a compilation of literary sketches and travelogues containing, for instance, popular-historical commentaries on the diverse bridge structures of Bosnia-Herzegovina and the account of an automobile tour. The text in question stands out: *Ein Brief des Rekruten Mustajbegović* (“A Letter from the Recruit Mustajbegović”) ⁴³ is a fictional letter by a Herzegovinian soldier to his friend Halil in Mostar. Following the template of the literary fools Parzival and Simplicissimus, the naïve perspective of the young native from the Balkans is used to initiate a satire of Viennese (military) civilization in a way that evokes to some degree Michel’s famous contemporary Roda Roda (1872-1945), who also produced anecdotes about the Bosnians.⁴⁴ Michel deals with the prominent military presence of “foreigners” from the periphery in the empire’s urban centers: at the turn of the century, Bosnian-Herzegovinian infantry regiments were namely stationed in Vienna, Graz, Budapest and Trieste as elite units of the

42 On Michel, see Riccardo CONCETTI’s bio-monograph *Robert Michel: Ein österreichischer Dichter-Offizier zwischen Halbmond und Doppeladler* (Vienna: Praesens, 2018), further Anna BABKA, “‘Das war ein Stück Orient’: Raum und Geschlecht in Robert Michels ‘Die Verhüllte,’” in *Kakanien revisited*, www.kakanien.ac.at/beitr/postcol/ABabka1.pdf, 2009, (accessed: September 12, 2024).

43 Robert MICHEL, *Fahrten in den Reichslanden: Bilder und Skizzen aus Bosnien und der Herzegovina* (Vienna: Deutsch-Österreichischer Verlag, 1912), pp. 47–51. Ensuing references will indicate page numbers from this edition in the main text.

44 Cf. Alexander RODA RODA: *Der Pascha lacht. Morgenländische Schwänke: Eigenes und Echtes* (Berlin: Schuster & Loeffler, 1909).

Habsburg army that were later to gain fame in the First World War as extremely reliable, courageous and efficient troops.⁴⁵

This is the military historical backdrop of Michel's story. Briskly but banally, his good soldier Mustajbegović writes that in Vienna the buildings are all very tall (p. 47). In the streets, wagons ride along on tracks and are said to be driven by a mysterious power called "electricity" (p. 47). The Prater and a revue theater are described with similar fictive naïveté, the girls of the latter as having their legs completely bare and wearing open blouses "like the farm girls back home in the fields" (p. 50). The recruit also remarks how he worries that he might never learn to distinguish between the many uniforms that he has to salute from the many others that he does not (p. 48).

Here, it soon becomes evident that the fictionalized naïveté of the native Herzegovinian in Vienna has a deeper purpose. Mustajbegović is represented as friendly, reformable half-primitive who is in need of civilization, but not at all opposed to it. He does not appear to be particularly intelligent, but he is capable of learning, morally unspoiled, and ready to serve in the big city. Thus, the "advocating of the other," the lobbying for the Herzegovinians that is so prominent in Michel's literary works, becomes "patronizing," indeed even an example of Habsburg colonial discourse.

However, the recruit's letter would not have withstood historical scrutiny. If, for example, one assumes that the young soldier would have been transported to Vienna by train, then, even by 1909, during his brief stopover in Sarajevo, he would have encountered functioning electric streetcars. Also not to be overlooked: the insinuated educational deficit of the recruit and contemporary social statistics combine to suggest that neither he nor the recipient of his letters would be, in the Bosnian-Herzegovinian reality around 1900, literate – and thus not able to write or read letters.⁴⁶

But more important here than such positivistic fact-mongering is the essential question formulated in the title of Gayatri Spivak's trend-setting *Postcolonial*

45 Cf. Werner SCHACHINGER, *Die Bosniaken kommen: Elitetruppen in der k.u.k. Armee* (Graz: Stocker, 1994), Daniela STRIGL, "Schneidige Husaren, brave Bosniaken, feige Tschechen: Nationale Mythen und Stereotypen in der k.u.k. Armee," in Endre HÁRS et al., eds., *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn, 1867–1918* (Tübingen: Francke, 2006), pp. 129–144.

46 See A.J.P. TAYLOR, *The Habsburg Monarchy 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary* [1941] (Harmondsworth: Penguin, 1990), p. 166.

essay: *Can the Subaltern speak?*⁴⁷ – even if one were to pose the question somewhat differently: Is the alien here merely a fiction created by the Self and thus subject to the compulsive repetition of the Self’s projections? What is the basis for this advocacy of the recognition and appreciation of the foreigner that repeatedly drives Michel’s literary works? Does it provide a platform for the alien’s own voice – or is it pure ventriloquism that leads instead to a disenfranchisement of the foreigner?

Another aporia of colonial discourse also becomes evident, one which Bhabha has particularly referred to, namely: when the civilizing project – the acculturation of the alien – is successful, then the imperial *mission civilisatrice* is eventually deprived of its constitutive hierarchical difference and thus of its legitimizing pretense.⁴⁸ On the other hand, it is precisely modernity’s grief at the disappearance of the colorful exotic – and the attempt to preserve it – that gives rise to many literary texts around 1900. Accordingly, the Bosnian foreignness is to be civilized, but at the same time captured and preserved in a museum of itself – and that is a cultural aporia that lies at the basis not only of many Austrian and German texts about Bosnia but also of the Austro-Hungarian city planning of Sarajevo:⁴⁹ it structured the city following the model of a Central European urban center, yet, at the same time, tried to transform it into a monument of “Oriental” culture – making it, to use Bhabha’s often-quoted phrase, “*the same, but not quite.*”⁵⁰

3. Solidarity and Empathy (Milena Mrazović-Preindlsberger)

An interesting case that invites expectations of alternatives to the previous works is Milena Mrazović (1863–1927). On the one hand, she was one of the few female authors of those days who wrote in German about Bosnian-Herzegovinian themes.

47 Gayatri Chakravorty SPIVAK, “Can the Subaltern Speak?” in *Colonial Discourse and Post-colonial Theory*, ed. Patrick WILLIAMS – Laura CHRISMAN (New York: U Columbia P, 1988), pp. 66–111.

48 Homi BHABHA, “Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse,” in *The Location of Culture* (London: Routledge, 1994), pp. 85–92.

49 See Maximilian HARTMUTH, “K.(u.)k. colonial? Contextualizing Architecture and Urbanism in Bosnia-Herzegovina 1878–1918,” in C. RUTHNER et al., eds., *Wechselwirkungen*, pp. 155–184; also M. HARTMUTH, “Amtssprache Maurisch? Zum Problem der Interpretation des orientalisierenden Baustils im habsburgischen Bosnien-Herzegowina,” in C. RUTHNER – T. SCHEER, eds., *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie* (Tübingen: Francke, 2018), pp. 251–268.

50 H. BHABHA, *The Location of Culture* (London: Routledge, 1994), p. 86.

On the other hand, she herself was a native Croat who settled in Bosnia and thus, from the start, spoke the same language as those around her.⁵¹ Noteworthy, too, is that she had a unique career in the cultural life of Sarajevo. Already as a young (female!) journalist she became editor-in-chief and, later, owner of the *Bosnische Post*, the most important German-language newspaper in the occupied territories. In that capacity, as suggested by files kept by the Habsburg provincial government and later edited in the Yugoslav era, she made herself unpopular, and even suspicious, in the eyes of the Austro-Hungarian officials. The bureaucrats felt her affinity with the populace was going too far and, as a result, she became the object of undercover intrigues. In 1896, she sold her newspaper and married Josef Preindlsberger, the Viennese chief surgeon of the Provincial Hospital in Sarajevo. As she wrote in a foreword to her literary works, at this stage in life she just wanted to be more of a “spouse and mother”⁵² – and thus can hardly be claimed to be an epitomical early feminist.

However, she has left a little body of literary works as well. In addition to travel literature, newspaper *feuilletons*, and a collection of Bosnian folk tales, Mrazović also produced a collection of stories entitled *Selam. Skizzen und Novellen aus dem bosnischen Volksleben* (“Life of the Bosnian People in Sketches and Novellas”).⁵³ Most of these prose pieces are village tales in which she frequently narrates women’s fates from a consistently third-person perspective. Their central theme is the negotiation of gender roles, told from the perspective of the weaker in a traditional society, their female focalization working to gain the reader’s sympathy and to imply a critique of the prevailing social situation. However, the realistic aesthetic, based on the aforementioned mode of narration, depicts the consequences of certain actions of the characters, but refrains from commentary.

The stories often focus on the arrangement of a favorable marriage in a traditional Bosnian-Herzegovinian community, but also on the catastrophic effects that acts of patriarchal willfulness have on the female characters. In doing so, they depict the many crucial problems of a culture deeply influenced by Islam: marriage

51 On Mrazović’s life, see: Anonymous, “Milena Mrazović-Preindlsberger als Autorin der Reiseberichte über Bosnien-Herzegowina,” <http://fedora.phaidra.univie.ac.at/fedora/get/o:50965/bdef:Content/get> [last access: September 10, 2024].

52 Milena PREINDLSBERGER-MRAZOVIĆ, *Bosnisches Skizzenbuch. Landschafts- und Kulturbilder aus Bosnien und der Hercegovina* (Dresdeng: Pierson, 1900), p. IV.

53 Milena PREINDLSBERGER-MRAZOVIĆ, *Selam: Skizzen und Novellen aus dem bosnischen Volksleben* (Berlin: Deutsche Schriftsteller-Genossenschaft, 1893). Ensuing references to the stories will cite page numbers from this edition.

brokering and the fierce competition among women, as well as the legally facilitated and at times capricious divorce of women by their husbands. In the story *Zur Unzeit* (“At the Wrong Time”; pp. 203–216), one such unfortunate woman is left to die at the roadside like an animal; or, as most hauntingly in the story *Abla*, the tactical marrying-off of an ugly woman by her cruel and unscrupulous father at her mother’s deathbed is portrayed: “What do I care about you?” he cried out to his daughter: “Arab trash, not worthy of my generous magnanimity. It was for your sake, you hideous harlot, that I traveled so far, made great sacrifices to find you a husband whose lowest servant girl you’re not worthy to be – and now you don’t want to come when I order you to?” (p. 156)⁵⁴

It is often by cunning that the weak in Mrazović’s stories can extricate themselves from their plight and steer the plot towards a happy ending. In the story just cited, however, death is the only way out for *Abla* (p. 166ff.). Aside from such drastic tales there are others that tell of a narcissistic woman who is the ruin of naively desirous men (in the story “Milena”). Here, Mrazović was clearly catering to the taste of the time by resorting to the popular literary type of the *femme fatale*.

It is exactly that intertextuality with Western literary formats that forms the crux of this collection of novellas, in that it appears to run counter to the undertone of solidarity and empathy born of the feminist focalization on the socially disadvantaged. There is the essential feature of *genre*: As Lejla Sirbubalo has convincingly demonstrated, many of the Austrian texts on Bosnia-Herzegovina resort to the aesthetic conventions of the anti-modern localist literature (*Heimatliteratur*) emerging around 1900 or the older village stories (*Dorfgeschichten*) by applying these literary models to their representations of Bosnian rural life,⁵⁵ which makes them *nolens volens* colonial, at least structurally. Revealing on this point is the anthology’s foreword, in which the author writes:

“What perceptions do German readers of today have of the inhabitants of Bosnia and Herzegovina? At best, none at all, but more often unclear and incorrect ones. [...] For centuries, these people have been standing on our doorstep, without anyone taking notice. [...] In Europe, the noble, sensitive sons of the golden Bosna

54 The original German: “Was schert sie mich?” schrie er; “arabisches Gesindel, nicht werth meiner großen Gnade. Deinethalben, abscheuliche Dirne”, reiste ich so weit, mit den grössten Opfern fand ich dir einen Mann, dessen letzte Magd zu sein du zu schlecht bist – und nun willst du nicht kommen, wenn ich dir es befehle?” (p. 156)

55 Lejla SIRBUBALO, “Wie wir im 78er Jahr unten waren [. . .]!”, *Bosnien-Bilder in der deutschsprachigen Literatur* (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012), pp. 145ff.

and the brave Herzegovina bear the same label as the negro of the Congo [!]: ‘barbarian.’⁵⁶

This premise takes the horizon of expectations of a German reading public into account. By grafting on the genre conventions of the prevailing *Heimatliteratur* around 1900, the proposed narrative about Bosnia-Herzegovina then reduces these new provinces to exotic local-color elements in a “western” genre of modernity critique – which ultimately subverts the work’s underlying critical impetus. It, one might say, makes the social life of the Bosnians and Herzegovinians into the witness of something foreign to itself. The hegemonic genre aesthetic thus might be seen to place that world in something like a photographer’s fixing bath, making it archaic and alien. Orientalism⁵⁷ then intensifies this process, giving the village stories the universally human fairy-tale features from *1001 Nights* from a western perspective, thus threatening to strip away their specifically Bosnian social problems; or to lose their critical engagement in the inventory of “noble savage” figures – a process that, similarly, Robert Michel’s 1925 novel *Die Häuser an der Džamija* (“The Houses near the *Mosque*”) cannot avoid.

However, Mrazović’s works offer yet another interesting variation and expansion of the tension between the Self and the Other, between closeness and distance. On the one hand, the author intensifies Orientalist (or, better, Balkanist⁵⁸) stereotypes through the intentional intersectional insertion of the category of gender. On the other hand, she invites one to ask in how far she is really writing about *foreign* women, being herself a female Croat who has spent a long time living in Bosnia, speaking the same language? In addition, she is writing – as do most of the other authors – mostly about the local Muslims (who, for literary exploitation, likely seem more picturesque than the other population groups of the area), and she does this in a foreign language, namely German.

56 The original German: “Welche Vorstellungen macht sich heute das deutsche Leseublikum von den Bewohnern Bosniens und der Herzegovina?

Im günstigsten Fall gar keine, häufiger aber unklare und unrichtige. [...]

Jahrhunderte hindurch stand dieses Volk vor der Türschwelle, ohne dass man es beachtete.

[...]

Die edlen feinfühligten Söhne der goldenen Bosna und der tapferen Herzegovina tragen vor Europa noch immer die gleiche Etikette, wie die Congo-Neger [!]: ‘Barbaren.’”

57 See Edward SAID, *Orientalism* (New York: Vintage, 1979), also Andrea POLASCHEGG, *Der andere Orientalismus: Regeln deutsch-morgenländischer Imaginierung im 19. Jahrhundert* (Berlin: de Gruyter, 2005).

58 Cf. Maria TODOROVA, *Imagining the Balkans*.

In line with Pierre Bourdieu,⁵⁹ there are also systemic factors to consider: not only how genre conventions and readers' expectations towards their "own" literature unavoidably distort the image of the foreign woman, but also what effect the insular, yet also privileged position of the female author Milena Mrazović has in the male-dominated cultural industry of colonial Bosnia-Herzegovina – perhaps much the same way as her origins in a well-off family, a point that makes her almost appear as something of a Bosnian Marie Ebner-Eschenbach.

4. "Writing Back"? (Ivo Andrić; Petar Kočić)

My limited scope of analysis prohibits a complete shift of perspective to consider in detail a Bosnian *writing back* against the Austrian-Hungarian domination and its hegemonial culture.⁶⁰ Suffice to point out briefly: the Yugoslav Nobel Laureate Ivo Andrić's 1940s novel *The Bridge over the River Drina* is considered by many to be an example of how narrative irony, much like the bridge's arch, hovers over the Self – the inhabitants of Višegrad – and the foreign "Swabians" (*Švabe*) from Austria, over what is "near" and what is "distant," while declaring neither the native pre-modernity nor the colonial intervention to be in the right.⁶¹

The "writing back" becomes more problematic in the works of the Bosnian Serb writer Petar Kočić (1877–1916), who, even as a young man, had to leave Sarajevo as a result of his nationalist agitation and was incarcerated by Habsburg authorities when the First World War broke out. In his famous satirical drama of 1904, *Jazavac pred sudom* ("The Badger on Trial"⁶²), he depicts an old peasant who has lost much as a result of the Austro-Hungarian transformation of his country

59 See e.g. Pierre BOURDIEU, *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*, transl. Susan Emanuel (London: Polity Press, 1996).

60 This topic is dealt with in greater details by Stijn VERVAET, "Cultural Politics, Nation Building and Literary Imagery: Towards a Post-colonial Reading of the Literature(s) of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918," in C. RUTHNER et al., eds., *Wechselwirkungen*, pp. 303–330.

61 Ivo ANDRIĆ, *Die Brücke über die Drina: Roman*, transl. Ernst E. Jonas (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 2003). See also RUTHNER, "Habsburg's Little Orient: A Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918," *Kakanien revisited*, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/CRuthner5.pdf> (2008), [last access: September 11, 2024]; also W. MÜLLER-FUNK, "Auf der Drinabrücke: Die Geschichte eines Chronotopos," in C. RUTHNER and T. SCHEER, eds., *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918*, pp. 449–458.

62 In Petar KOČIĆ, *Sabrana djela* [Collected works], vol. 1 (Sarajevo: Glas/Svjetlost, 1986), pp. 171–199.

after 1878. So he puts the legal system of the ‘Swabians,’ their alleged rule of law, to the test by initiating court proceedings against the badger that has decimated his crops.⁶³

The text’s intention is precarious: it aims to take the alleged legal order of an emerging Habsburg civil society in the occupied territories to absurd extremes and to expose the latent anti-Bosnian bias of the foreign law. In doing so, however, it enacts a cleverly humoristic *othering* of those occupiers, the nationalistic motivation of which is surely not suited to allowing the aliens a fair voice, let alone a legal one. In addition, Kočić resorts to creating stereotypes not only of the foreigners (of the Habsburg court system being imposed) but also of the Self: the Bosnian peasant is a caricature of himself, as later in the well-known Yugoslav jokes (where he is certainly not the most intelligent); strictly speaking, he becomes, like the court, the object of *critical distance*. Also, in doing so, Kočić, whatever he intended, has contributed to the satirization of the Austro-Hungarian bureaucracy in a way that aligns him with the *Simplicissimus* author Gustav Meyrink – or Roda Roda – even though he likely would not have been pleased by that comparison (which links him to a “Western” genre like Milena Mrazović). However, his “anxiety of influence” was obviously nothing he was aware of.

5. Concluding Remarks: Finding a Voice for the Alien?

At this stage, I can offer only a provisional conclusion to my brief sketch, which has proceeded from a set of general questions. Also, its subsequent narrow analytical focus on a body of fictional texts from a quasi-colonial context is admittedly not well suited to achieve the “responsive ethic” that a specialist in the field of *xenology*, Bernhard Waldenfels, has called for as an answer to his question: “How can we engage with the alien without the manner of association neutralizing or denying its effects, its challenges and claims?” (see above). Clearly, what Waldenfels means is a way that admits the foreigner, the “alien,” as an independent partner in their own right, not a projection of the Self, not a subject neither to appropriation nor to exaggerated distancing, i.e. fetishized ‘cultural difference.’

63 See also S. VERVAET, “Cultural Politics, Nation Building and Literary Imagery” and Vahidin PRELJEVIĆ, “‘Zauberhafte Mischung’ und ‘reine Volksseele’: Literatur, Kultur und Widersprüche der imperialen Konstellation im habsburgischen Bosnien-Herzegowina um 1900,” in C. RUTHNER and T. SCHEER, eds., *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918*, pp. 385ff.

Almost all theories of the Other have placed great emphasis on the significance of *point of view* as the approach to perspectivizing and thus constituting the object.⁶⁴ It is here, above all, that the question posed above would have to include the *aesthetic* element of communication, its channels and codes: is narrative literature as a medium in any way able to create a real dialogicity? Or are other – more interactive – culture media better suited to achieving that? Does not literary fiction ultimately always remain – to its credit – a historical document of ambivalent and *projective* constructions of Otherness? Or, in other words: Is literature really capable of the *responsiveness* that Waldenfels calls for, especially since it is essential that narrative fiction always construes the Other from the perspective of the Self – and that it does so in two respects: for one thing, as a result of medium's inherent imposition of a narrative point of view, for another as a result of the way literary creation comes from the (biographical) ego-world of the author (quasi from their “inner foreign world,” to quote Freud again)?

It may be that we can realize the required responsivity only if we let the Other itself speak and write – even if in this case the most necessary *translation* is then ultimately another appropriation – but especially if, in Kristeva's sense, we experience ourselves as always already split internally and thus as foreign phantoms of ourselves. Or when the Other and the Self in the emerging narrative perspective are no longer perceived to be separate but instead occur as an indissoluble hybrid – or *conglomerate*⁶⁵ – as it occurs in many texts today that originate in a context of migration.

Of course, this seems to be a *postmodern* format of implosion of the dyad of the Self and the Other, of nearness and distance, that would be quite alien to the bilingual Milena Mrazović, who, as she writes about the Other, takes on the hegemonic perspective of a Self that is ultimately foreign to her and in that way puts at a distance that could potentially have been a nearness. The distancing of the Other into a horror figure is more radical in the works of the nationalistic propagandist Strobl, whereas in cases where the Self acts as an advocate of the Other – as in

64 See e.g. Alois WIERLACHER and Georg STÖTZEL, eds., *Blickwinkel: Kulturelle Optik und interkulturelle Gegenstandskonstitution* (Munich: iudicium, 1996).

65 I use the term “conglomerate” here to counter Bhabha's fashionable “hybridity” – a term whose biological connotations at times make it seem dubious; cf. Johnny VAN HOVE, “Hybridität Revisited: Karriere, Kritik und Alltag eines Starkonzepts,” in *Kult_online* 34 (2013). See also the concept of mixture (“mélée”) used by Jean-Luc NANCY, “Eulogy of the Mélée (For Sarajevo, March 1993),” in NANCY, *Being Singular Plural*, transl. Robert D. Richardson and Anne E. O'Byrne (Stanford: Stanford UP, 2000), pp. 145–158.

Michel's works – it seems, in the closeness of its alienation, or even distortion, not so much different from Strobl's. It reveals the structural danger the well-intended have to face: to become, in their appropriation of otherness, nothing but a negative imprint of the xenophobes, as it were.

SUMMARY

This article is a reworked English version of a central passage from the author's seminal German monograph *Habsburgs 'Dark Continent: Postkoloniale Lektüren zur imperialen österreichischen Kultur im langen 19. Jahrhundert'* (Tübingen: Francke, 2018). It leans on theoretical concepts of cultural Otherness (as proposed by Bernhard Waldenfels, Julia Kristeva, Homi Bhabha and others) for a critical investigation into representations of the Bosnian-Herzegovinian foreigner in imperial Austrian literature around 1900 (Karl Hans Strobl, Robert Michel, Milena Mrazović). This is supposed to reveal the respective othering processes of these literary texts and their imagological involvement in colonial Habsburg rule over Bosnia-Herzegovina (1878–1918). The following positions and the contradictions they are based on are analyzed: 1) abomination and propaganda – the alien as a figure of horror; 2) advocating vs patronizing; 3) solidarity and empathy. In a final step, the potential of 'writing back' against such a hegemonic imagery and the epistemic regime of the Austro-Hungarian colonizer by indigenous authors such as Ivo Andrić and Petar Kočić is briefly considered (leaning on the groundwork of Stijn Vervaeke).

STUDIE / ARTICLE / BOSNIA AND HERZEGOVINA

Bosnian-Herzegovinian Literature: The History of a Transnational Concept and Its Prospects in the Post-Conflict Society

PETR STEHLÍK

Department of Slavonic Studies, Faculty of Arts, Masaryk University, Brno, Czech Republic

Bosnian-Herzegovinian Literature: The History of a Transnational Concept and Its Prospects in the Post-Conflict Society

One way the decentralization of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) manifested at the turn of the 1960s and 1970s was the consolidation of the cultural individuality of Bosnia and Herzegovina (BiH). An integral part of this process was the elaboration of a concept of Bosnian-Herzegovinian literature, which, through its future canon, was supposed to integrate domestic literary traditions as well as contemporary writings by all authors from BiH, regardless of their ethnic origins or self-identifications. What were the arguments of the proponents of such a transnational approach to the classification of literature, and what challenges did they face? How did they conceive Bosnian-Herzegovinian literature? What were the milestones of its affirmation, and did the process continue after the collapse of the SFRY? What are the forms, limits, and prospects of employing the concept in today's BiH, affected by the persistent ethnic polarization of society caused by the armed conflict in 1992–1995? The paper aims to seek answers to these questions and thus reveal some aspects of the post-conflict heritage of contemporary BiH in the field of culture.

Keywords: Bosnian-Herzegovinian literature; literature of Bosnia and Herzegovina; transnational literature; national literature; cultural history of Bosnia and Herzegovina; Bosnian studies; Yugoslav studies; post-Yugoslav studies

Even before the War of Yugoslav Succession (1991–1995), which drastically and perhaps irreversibly ripped apart its social fabric, Bosnia and Herzegovina (BiH) had sometimes been described as “the most complicated country in Europe”.¹ What is now a clichéd label, usually associated with an extremely complex political system and gargantuan administration of the post-conflict BiH, has historically referred to the country’s remarkable ethnoreligious, regional, and cultural diversity, accompanied by its delicate position on the intersection of imperial, political, and national ambitions of its neighbors.² However, the notable heterogeneity of BiH has not always been viewed as a hindrance or a nuisance. This particularly holds true for the field of culture, where diversity is generally perceived as an appreciated quality and a comparative advantage, if approached outside the twisted logic of ethnonationalism.³ The intention of this paper is to illustrate the point by highlighting a noteworthy effort to blunt a conflicting potential of the manifold internal divisions of BiH by harmonizing its varied cultural traditions. More precisely, the aim will be to outline and comment on the history and present state of the conceptualization of Bosnian-Herzegovinian literature as a specific transnational system and a distinctive value category within the context of South Slavic and Yugoslav literatures.

-
- 1 The designation is customarily attributed to Slovenian literary critic and politician Josip Vidmar (1895–1992), who used it in the following statement during the first session of the State Antifascist Council for the National Liberation of BiH (ZAVNOBiH) held in Mrkonjić Grad in 1943: “Ako se u Bosni – koja je najkomplikovanija zemlja u Evropi – ostvari potpuno bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana, onda ga neće biti teško ostvariti ni između Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca pa čak i Bugara.” [“If a thorough brotherhood of Serbs, Croats, and Muslims is achieved in Bosnia – which is the most complicated country in Europe – then it won’t be difficult to achieve it also between Serbs, Croats, Slovenes, Macedonians, and even Bulgarians.”] *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, Dokumenti 1943–1944., Knjiga I* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968), p. 31. Note: all translations to English are mine (PS).
 - 2 Ivan LOVRENOVIĆ, *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine* (5. pregledano i dopunjeno izdanje, Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2017), pp. 9–38; 164.
 - 3 On the ethnonationalist concept of culture see Ivan ČOLOVIĆ, *The Balkans: The Terror of Culture. Essays in Political Anthropology* (Baden-Baden: Nomos, 2011).

The beginnings of such an approach are closely connected with the gradual but profound change of the status as well as the self-perception of BiH within socialist Yugoslavia at the turn of the 1960s and 1970s.⁴ It was at this time when a new generation of politicians, such as Džemal Bijedić (1917–1977), Hamdija Pozderac (1924–1988), and Branko Mikulić (1928–1994), entered the scene, inclined to strengthen the position and individuality of their home republic within the federation. The renowned publicist and author Ivan Lovrenović (*1943), himself a significant participant in the conceptualization and affirmation of Bosnian-Herzegovinian literature, holds that it was during the era of these politicians when BiH finally ceased to be what it had been since 1945 and what he calls: “a colony of the most ordinary type, more of a colony than it was under Austria-Hungary, a colony in every sense, political, energetic-industrial, transportational, social, educational, cultural.”⁵ Without judging the legitimacy of Lovrenović’s assessment,⁶ it can hardly be disputed that BiH benefited greatly from the decentralization of Yugoslavia between 1966 and 1974. Not only in terms of asserting its political status and engaging in thorough modernization, but also due to the new approach taken by its political leadership to the national question and cultural policy.

4 Marko Attila HOARE, *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day* (London: Saqi, 2007), pp. 324–337; Srećko M. DŽAJA, *Politička realnost jugoslavenstva (1918–1991): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu* (Sarajevo – Zagreb: Svijetlo riječi, 2004), pp. 271–287; I. LOVRENOVIĆ, *Unutarinja zemlja*, pp. 253–268; Ivan LOVRENOVIĆ – Miljenko JERGOVIĆ, *Bosna i Hercegovina – budućnost nezavršenog rata* (Zagreb: Novi Liber, 2010), pp. 75, 87–88, 94–96, 103.

5 “Danas se u Bosni ne zna ili neće da zna, što je Bosna i Hercegovina bila do Mikulićeve generacije – najobičnija kolonija, više kolonija nego što je bila pod Austro-Ugarskom, kolonija u svakom smislu, političkom, energetsko-industrijskom, prometnom, socijalnom, obrazovnom, kulturnom. Ono što su ovi novi političari sa cijelom svojom garniturom uspjeli za vrlo kratko vrijeme promijeniti, nije pretjerano nazvati kopernikanskim obratom u modernoj povijesti ove zemlje.” [“Today in Bosnia, it is not known or doesn’t want to be known, what Bosnia and Herzegovina was before Mikulić’s generation – a colony of the most ordinary type, more of a colony than it was under Austria-Hungary, a colony in every sense, political, energetic-industrial, transportational, social, educational, cultural. What these new politicians and their entire set managed to change in a very short time, it is not an exaggeration to call it a Copernican turn in the modern history of this country.”] Ibidem, p. 87.

6 On the peripheral status of the postwar BiH dominated by Serbian communist cadres and the Belgrade-centered policies of the time see M. A. HOARE, *The History*, pp. 324–328; Šaćir FILANDRA, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću* (Sarajevo: Sejtarija, 1998), pp. 229–234; Ivo ŽANIĆ, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi: jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2007), pp. 49–73.

It was in this period when Muslims were officially recognized as the sixth distinct nation⁷ of Yugoslavia and a specific variant of Serbo-Croatian was introduced as the language standard for BiH (*bosanskohercegovački standardnojezički izraz*).⁸ Roughly at the same time, the foundations of many key educational, scientific, and cultural institutions and enterprises were laid in the federation's central republic. As early as 1964, a highly meritorious series "Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine" [The Cultural Heritage of BiH] was inaugurated as a joint publishing project of the prominent Sarajevo publishers Svjetlost and Veselin Masleša.⁹ Major centers of philological research were founded in the republic's capital in the form of the inconspicuously named Institute for Literature (Institut za književnost, est. 1966) and Institute for Language (Institut za jezik, est. 1972).¹⁰ There were also hundreds of schools and public libraries established between 1966 and 1974 on the territory of BiH,¹¹ as well as new universities in Banja Luka (1975), Tuzla (1976), and Mostar (1977).¹² Last but not least, from the Bosnian-Herzegovinian perspective, not only was 1966 the year when internal strife in the League of Communists of Yugoslavia culminated in the fall of the powerful SFRY's vice president and minister of interior Aleksandar Ranković (1909–1983) and the victory of proponents of decentralization, but it was also the year when the Scientific Society of BiH

7 S. M. DŽAJA, *Politička realnost*, pp. 258–271; Š. FILANDRA, *Bošnjačka politika*, pp. 234–325; Husnija KAMBEROVIĆ, ed., *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009).

8 Josip BAOTIĆ, "Književnojezička politika 1970–1990 – borba za zajedništvo i ravnopravnost," in *Jezik u Bosni i Hercegovini*, ed. Svein MØNNESLAND (Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu – Oslo: Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005), pp. 435–477; Krešimir MIĆANOVIĆ – Luka PRKAČIN, "Od Deklaracije i Predloga do Simpozijuma. O književnom jeziku i politici u Bosni i Hercegovini (1967–1970)," *Fluminensia* 35, 2 (2023), pp. 507–522; Krešimir MIĆANOVIĆ, "Hrvatski jezikoslovci i bosanskohercegovački standardnojezički izraz," in *Periferno u hrvatskoj književnosti i kulturi / Peryferie w chorwackiej literaturze i kulturze*, eds. Krešimir BAGIĆ – Miranda LEVANAT-PERIČIĆ – Leszek MAŁCZAK (Katowice: Wydawnictwo UŚ, 2021), pp. 457–481.

9 See Jozo DŽAMBO, *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine 1964–1991. Bibliografija*, <https://ivanlovenovic.com/clanci/bosna-argentina/kulturno-nasljede-bosne-i-hercegovine-1964-1991-bibliografija> (accessed 17 February 2024).

10 On the intertwined history of the two institutions see their web pages: Institut za književnost i kulturološke studije, <https://www.ff.unsa.ba/index.php/en/about-the-institute-for-literature-and-cultural-studies>; Institut za jezik, <http://izj.unsa.ba/en/about-us/history/> (both accessed 18 February 2024).

11 I. LOVRENOVIĆ, *Unutarnja zemlja*, p. 257.

12 *Socijalistička republika Bosna i Hercegovina. Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije* (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983), pp. 234–235. Up to then, the only university in BiH was the one in Sarajevo, founded in 1949. Ibidem.

(Naučno društvo Bosne i Hercegovine, est. 1951) was upgraded to the Academy of Sciences and Arts of BiH (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine).¹³

At the same time, the golden era of what would soon come to be called Bosnian-Herzegovinian literature (*bosanskohercegovačka književnost*) had just begun.¹⁴ Namely, in 1966, the novelist Meša Selimović (1910–1982) published his *Derviš i smrt* [Death and the Dervish], often characterized as one of the greatest Yugoslav novels of all time, and the poet Mak Dizdar (1917–1971) released what would become the most revered collection of Bosnian-Herzegovinian poetry, *Kameni spavač* [Stone Sleeper]. Several other extraordinary works of literature followed in the coming years by authors such as Nedžad Ibrišimović (1940–2011), Anđelko Vuletić (1933–2021), Derviš Sušić (1925–1990), Vitomir Lukić (1929–1991), and Skender Kulenović (1910–1978). By 1970, when Branko Ćopić (1915–1984), another writer from Bosnia and an acclaimed Yugoslav author at the time, published his finest collection of stories, *Bašta sljezove boje* [A Garden the Color of Mallow], we can talk about a well-established literary center in BiH, whose all-Yugoslav and also international relevance could already be measured not only by the exceptional opus from the only Yugoslav Nobel-prize winner for literature, Ivo Andrić (1892–1975), but also by the outstanding aesthetic qualities of recent books by a set of contemporary authors.¹⁵

When we put together this literary boom with the aforesaid political support for the affirmation of BiH's individuality within Yugoslavia, then it comes as no surprise that this turn instigated new ways of looking at literary production coming from the central republic of the federation. Thus, when the second volume of the second edition of *Enciklopedija Jugoslavije* [Encyclopedia of Yugoslavia] was published in 1982, unlike the encyclopedia's first edition,¹⁶ it contained an overview of the history of literature on the territory of BiH, in which the users read that "post-war Bosnian-Herzegovinian writers are [...] increasingly tying their life destiny to BiH", and that "[a]s part of all these new circumstances, a new definition of

13 S. DŽAJA, *Politička realnost*, p. 280.

14 I. LOVRENOVIĆ, *Unutarnja zemlja*, pp. 264–265.

15 Ibidem, p. 264; see also *Socijalistička republika*, p. 262.

16 Miroslav Krleža (1893–1981), as the editor-in-chief of the first edition (1955–1971), accepted with a certain amount of self-denial the proposal of the secretary of the editorial board for BiH, Ilija Kecmanović (1902–1975), to remove the entry on literature in BiH after 1878, authored by M. Selimović. See Krleža's account of the matter: "Iz Krležine ostavštine. Marginalije. Enciklopedija Jugoslavije. Izbor," *Kolo* 1 (2007), <https://www.matica.hr/kolo/308/iz-krlezine-ostavstine-marginalije-enciklopedija-jugoslavije-izbor-20508> (accessed 25 February 2024).

the term Bosnian-Herzegovinian literature makes its way into the consciousness, which is also theoretically formulated as a phenomenon whose totality is determined by real aesthetic and literary-historical arguments without denying its national-literary compositeness.¹⁷ Moreover, the entry claimed that “in principle, there are no more traditionally inherited dilemmas about determining the affiliation of Bosnian-Herzegovinian writers to national literatures.”¹⁸

Notwithstanding certain idealistic simplification contained in the latter statement, the fact is that since the end of the 1960s and throughout the remaining two decades of the existence of SFRY, a new transnational concept of Bosnian-Herzegovinian literature was elaborated by domestic literary scholars, essayists, and editors. Midhat Begić (1911–1983), Risto Trifković (1924–1992), Radovan Vučković (1935–2016), Vojislav Maksimović (*1943), Muhsin Rizvić (1930–1994), I. Lovrenović, Enes Duraković (1947–2024), Slobodan Blagojević (*1951), Stevan Tontić (1946–2022), and others produced a considerable number of valuable conceptual essays,¹⁹ anthologies, and even entire series of Bosnian-Herzegovinian literature (or “literature of Bosnia and Herzegovina” /*književnost Bosne i Hercegovine*/ as some of them insisted on calling it).²⁰ However, they had failed to write a comprehensive synthesis of its history, which would be an essential step in codifying its canon encompassing all domestic literary traditions as well as contemporary writings by all authors from BiH, regardless of their ethnic origins or self-identifications.

17 *Socijalistička republika*, p. 261.

18 In the original, the entire quoted passage, from the pen of I. Lovrenović, reads as follows: “Međutim, poratni bosanskohercegovački književnici sve više vezuju i svoju životnu sudbinu za BiH. U sklopu svih ovih novih okolnosti probija se u svijesti, pa biva i teorijski formulirano, novo definiranje pojma bosanskohercegovačke književnosti, kao fenomena čija se cjelovitost utvrđuje realnim estetskim i književnohistorijskim argumentima, a da se pri tome ne negira njegova nacionalno-književna kompozitnost. Tako u načelu više nema tradicionalno naslijeđenih dilema oko određivanja pripadnosti bosanskohercegovačkih pisaca nacionalnim literaturama.” (Ibidem).

19 See the most representative, although not exhaustive, anthology of major conceptual texts on Bosnian-Herzegovinian literature published up to the early 1980s: Ivan LOVRENOVIĆ – Vojislav MAKSIMOVIĆ – Kasim PROHIĆ, eds., *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u književnoj kritici* (Sarajevo: Svjetlost, 1984–1985).

20 See the most extensive work to date on the interconnected processes of affirmation of Bosnian-Herzegovinian and Muslim (Bosniak) literature, as well as on the history of scholarly interest in the literature of BiH: Sanjin KODRIĆ, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književno-teorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2018).

What were the principles of conceptualization and major achievements of affirmation of Bosnian-Herzegovinian literature in the period of socialist Yugoslavia? What kind of polemics and controversies regularly accompanied the activities of originators and proponents of the concept? First of all, it should be noted that prior to changes initiated at the turn of the 1960s and 1970s, the literary heritage as well as contemporary production of BiH was predominantly divided between Serbian and Croatian national literatures.²¹ Within their canons, as within the supranational concept of Yugoslav literature as well,²² the literature of BiH was generally treated as a regional, subsidiary, or even provincial and at times overlooked component.²³ The prevailing perception of literature written by Bosnian Muslims varied from condescending dismissal to outright rejection, while its authors were expected to declare themselves either Serbs, Croats, or Yugoslavs.²⁴ This meant that with the affirmation of Bosnian-Herzegovinian literature there was a parallel and essentially inseparable process of seeking recognition of Muslim literature.²⁵ However, the latter began to be truly regarded as a distinct entity only after the dissolution of the SFRY, when it was conceived as Bosniak national literature.²⁶

It is generally considered that the Yugoslav debate on the new literature coming from BiH gained momentum at the “Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine” [Symposium on contemporary literature of BiH] organized

21 Thus, when the first collection of prose by authors from BiH was published in the SFRY in 1950, one of its editors, Salko Nazečić (1904–1970), stated in the preface: “Potrebno je i moguće ovdje govoriti samo o književnicima, jer književnost Bosne i Hercegovine sa nekim svojim specifičnim osobinama posebne književnosti ne postoji.” [“It is necessary and possible to talk here only about writers, because the literature of Bosnia and Herzegovina with some specific features of a distinct literature does not exist.”] Salko NAZEČIĆ, “Predgovor,” in *Zbornik savremene bosansko-hercegovačke proze*, eds. Ilija KEČMANOVIĆ – Marko MARKOVIĆ – Salko NAZEČIĆ (Sarajevo: Svetlost 1950), p. 8.

22 See on the concept of Yugoslav literature: Adrijana MARČETIĆ – Bojana STOJANOVIĆ PAMTOVIĆ – Vladimir ZORIĆ – Dunja DUŠANIĆ, eds., *Jugoslovenska književnost: prošlost, sadašnjost i budućnost jednog spornog pojma / Yugoslav Literature: The Past, Present and Future of a Contested Notion* (Beograd: Čigolja štampa, 2019).

23 See S. KODRIĆ, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost*, 9–53; Ibidem, “Nevolje s kanonom: Slučaj bosanskohercegovačke i/ili bošnjačke književnosti (Književnohistorijska retrospekcija)” in *Południowosłowiańskie sąsiedztwo: Slawistyka i komparatystyka dzisiaj*, eds. Bogdan ZIELIŃSKI – Ewa SZPERLIK (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2012), pp. 99–121.

24 Š. FILANDRA, *Bošnjačka politika*, pp. 257–284.

25 See S. KODRIĆ, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost*.

26 See Enes DURAKOVIĆ, *Obzori bošnjačke književnosti* (Sarajevo: Dobra knjiga 2012); Ibidem., *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti* (Zenica: Vrijeme 2003).

by Svjetlost publishing house in Sarajevo in November 1970.²⁷ The keynote speaker of the event, M. Begić, a fundamental figure in the affirmation of Bosnian-Herzegovinian literature,²⁸ argued in his paper “Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas” [Literary movements in BiH from 1945 until today] that the literature of BiH is not only a territorially defined corpus of texts, but also a distinct literary system with a certain degree of internal coherence and specific qualities.²⁹ Such an outlook was a continuation of the earlier reflections of R. Trifković, who had already stated in 1968 that “[t]he existence of Bosnian-Herzegovinian literature has to be accepted as a fact that we can speak out against or have to get used to”.³⁰ Begić also developed an idea put forth not long before by R. Vučković that Bosnian-Herzegovinian literature should be understood as a dynamic notion

27 See *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Svjetlost, 1971). However, the first contemporary controversy concerning the literature of BiH was sparked in 1967 with an article by Muhamed Filipović (1929–2020), in which the philosopher argued that there is a specific Bosnian spirit contained in the poetry of M. Dizdar and the novels of D. Sušić and M. Selimović. (Cf. M. FILIPOVIĆ, “Bosanski duh u književnosti – šta je to: Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije Maka Dizdara *Kameni spavač*,” *Život* 16, 3, 1967, pp. 3–18). Filipović singled out the three authors of Muslim background as bearers of the Bosnian spirit, while expressing reservations about what he saw as the harmful introduction of a national perspective into domestic literature by many Serbian and Croatian writers, including I. Andrić. Although he positioned himself as an opponent of romantic nationalism, his reflections are firmly rooted in the Herderian concept of *Volksgeist* and the associated notion of national literature as an emanation of the specific spirit of a given nation. Filipović’s contribution to the affirmation of Bosnian literature (as he called it) was thus characterized by a tendency towards essentialism, as well as a certain ambiguity and sometimes contradictory argumentation. See the critical assessments of Filipović’s approach by proponents of the transnational conceptualization of Bosnian-Herzegovinian literature: *Savremena književnost*, pp. 19 (R. Trifković), 469–471 (J. Martinović).

28 On Begić’s contribution to the process see Juraj MARTINOVIĆ, “Kontroverze i kontinuiteti u Begićevim shvaćanjima bosanskohercegovačke i muslimanske književnosti,” *Novi izraz: časopis za književnu i umjetničku kritiku* 3, 2 (2000), pp. 38–54; Enver KAZAZ, *Midhat Begić – transformacija poetske kritike i zasnivanje bosnistike i bošnjakistike*, <https://ivanlovenovic.com/clanci/varia/enver-kazaz-midhat-begic-transformacija-poetske-kritike-i-zasnivanje-bosnistike-i-bosnjakistike> (accessed 24 February 2024); Ivan LOVRENOVIĆ, “Midhat Begić i književnost Bosne i Hercegovine danas,” *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH* 42 (2012), pp. 85–87. For Begić’s texts on Bosnian-Herzegovinian literature see Midhat BEGIĆ, *Raskršća IV: bosanskohercegovačke književne teme* (Sarajevo: Veselin Masleša – Svjetlost, 1987).

29 M. BEGIĆ, “Uz književna kretanja u Bosni i Hercegovini poslije oslobođenja,” in *Raskršća IV*, pp. 7–59.

30 “Postojanje bosansko-hercegovačke literature valja prihvatiti kao činjenicu protiv koje možemo ustajati ili sa kojom se moramo saživljavati.” Risto TRIFKOVIĆ, “Pred licem i fenomenom bosansko-hercegovačke literature – biti ili ne,” in *Savremena književnost*, p. 8.

that is not incongruent with the existing literary classifications and its content is open to discussion.³¹ In line with these principles, Begić defined it as an idiosyncratic system, an integral part of Yugoslav literature and a complementary category to Croatian and Serbian literatures.³² At the same time, he asserted that “it is also justifiable to talk about Muslim (but also Jewish) writers in Bosnia and Herzegovina and their literature”, and that “[s]uch a dynamic understanding can also be applied to writers living outside the republic, with all the reservations stemming from their belonging to Croatian or Serbian literature.”³³

Despite its conciliatory tone, Begić’s paper caused a stir and sparked a heated debate, which unfolded during the symposium and subsequently on the pages of the Sarajevo cultural revue *Odjek*.³⁴ In his later reflection on the controversy, literary historian Juraj Martinović (1936–2021) aptly noted that “some participants in the polemic were mostly bothered by Begić’s commitment to the affirmation of Muslim literature, while for some the very idea of Bosnian-Herzegovinian literature was hard to accept.”³⁵ In any case, the idea was “subjected to criticism both from those intellectual circles that advocated full autonomy of the individual national literatures as well as those who saw the establishment and affirmation of such a literary structure as a danger to the idea of Yugoslavism and the integration processes that were extremely strong after the liberation.”³⁶

Although Begić and other like-minded intellectuals repeatedly emphasized that Bosnian-Herzegovinian literature was deeply imbedded in the wider context of Yugoslav literature and was also closely interwoven with Serbian and Croatian

31 Radovan VUČKOVIĆ, “Problem pristupa bosanskohercegovačkoj književnosti,” in *Savremena književnost*, p. 31. The text was published in 1970, the same year Begić presented his paper.

32 M. BEGIĆ, “Uz književna kretanja...,” p. 58.

33 “[O]pravdano je govoriti i o muslimanskim (pa i jevrejskim) piscima u Bosni i Hercegovini i o njihovoj književnosti. To dinamičko shvatanje može se primijeniti i na pisce koji žive van Republike, sa svima ogradama koje proizlaze iz njihove pripadnosti hrvatskoj ili srpskoj književnosti.” Ibidem, pp. 57–58.

34 Š. FILANDRA, *Bošnjačka politika*, pp. 259–266; S. KODRIĆ, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost*, pp. 224–226.

35 “[N]ekim učesnicima u polemici ponajviše smetalo Begićevo zalaganje na afirmaciji muslimanske književnosti, dok je nekima bila teško prihvatljiva i sama zamisao bosanskohercegovačke literature.” J. MARTINOVIĆ, “Kontroverze...,” p. 40.

36 “Otuda je zamisao bosanskohercegovačke književnosti bila izložena kritici kako onih intelektualnih krugova koji su zagovarali punu autonomnost pojedinih nacionalnih literatura, tako i onih koji su u uspostavljanju i afirmaciji jedne takve literarne strukture vidjeli opasnost za ideju jugoslavenstva i poslije oslobođenja izrazito snažne integracione procese,” Ibidem, p. 45.

literatures,³⁷ all their efforts regularly faced significant resistance, particularly from within the academic community. Some opponents held that there was no such thing as a distinctive Bosnian literary tradition prior to 1945³⁸ and that the current state-of-affairs could at most be described in multiple plurals as the “literature of the peoples and nationalities of Bosnia and Hercegovina” (*književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine*).³⁹ Others openly dismissed the activities of advocates of the integrity of Bosnian-Herzegovinian literature as the nationalist and/or revisionist appropriation of Serbian and Croatian authors, the denial of the right to national affiliation, or – with reference to the Austro-Hungarian semicolonial administration of Bosnia and Hercegovina – as *kalajevština* or *bošnjaštvo*.⁴⁰ This despite the fact that the proponents of the transnational concept of Bosnian-Herzegovinian literature defined it as a polycentric system with a composite or mosaic structure, which is in complementary relation to other literatures of Yugoslavia. According to them, the concept as such does not question the uniqueness or undermine the integrity of Serbian and Croatian literature, with which, however, it shares a large number of authors who thus simultaneously belong to two or more literary systems.⁴¹

In this context, it is worth noting that as early as 1984 I. Lovrenović in his text *Stare i nove vertikale* [Old and new verticals] used the term “dual affiliation” (*dvojna pripadnost*) of authors and spoke of a domestic as well as a global “crisis of the exclusively national concept of literature” stemming from its inherently political, rather than aesthetic, nature.⁴² On the same grounds, he advocated the use of

37 Cf. *Savremena književnost*, pp. 11, 14, 20 (R. Trifković), pp. 21–22 (M. Rizvić), pp. 28, 30–31 (R. Vučković), pp. 48–49 (V. Maksimović), 115 (M. Begić).

38 Begić himself tended to associate the notion of Bosnian-Herzegovinian literature primarily with the post-war period and clearly admitted that before the “socialist revolution” there were several separate literary traditions in BiH with a relatively limited degree of mutual convergence. See his contribution to the polemic in *Odjek* magazine from 1971: M. BEGIĆ, “Pismo „Odjeku,” in *Raskršća IV*, pp. 61–62.

39 Š. FILANDRA, *Bošnjačka politika*, pp. 259–261, 284–291.

40 Ibidem, pp. 260–261. During his tenure as an administrator of the occupied BiH (1882–1903), Benjamin von Kállay (1839–1903) promoted the concept of integral Bosnian identity (*bošnjaštvo*) to counter the Serbian and Croatian national ideas that were gaining ground at the time. Some of the advocates of Bosnian-Herzegovinian literature themselves vehemently refuted any connection between the concept and Kállay’s ideology. Cf. *Savremena književnost*, pp. 10, 19 (R. Trifković), p. 37 (I. Lovrenović).

41 Cf. *Savremena književnost*, p. 11 (R. Trifković), p. 40 (I. Lovrenović); M. BEGIĆ, *Raskršća IV*, pp. 58, 62.

42 Ivan LOVRENOVIĆ, “Stare osnove i nove vertikale,” in *Savremena književnost*, pp. 35–41.

a singular designation “Bosnian-Herzegovinian literature” (*bosanskohercegovačka književnost*) instead of the term “literature of the peoples and nationalities of BiH” (*književnost naroda i narodnosti BiH*), which he considered politically benevolent but scientifically unsubstantiated, terminologically imprecise, and operationally awkward. According to Lovrenović, the latter term “too literally follows the national conception of literature, and this then brings it into a certain disagreement (not only of a terminological nature!) with the historical development of Bosnian-Herzegovinian culture”.⁴³ Namely, in the same text, Lovrenović asserted that “[f]or recognition of the cultural identity of Bosnia and Herzegovina, it is of crucial importance to appreciate its *composite integrity*,”⁴⁴ which he regarded to be the defining principle of the historical development of Bosnian-Herzegovinian culture and literature within its frames. In other words, following Begić’s ideas,⁴⁵ Lovrenović advocated respecting not only the internal complexity of Bosnian-Herzegovinian literature, but also its dynamic integrity, i.e. the historically changing degree of its internal coherence (“*neither has the spirit of integrativeness been completely erased in centuries of seemingly complete isolation, nor has compositeness been suppressed in modern times on the basis of ever stronger integrativeness*”).⁴⁶

What landmark enterprises could be singled out in the process of affirmation of Bosnian-Herzegovinian literature between the polemic incited by Begić’s paper presented in 1970 and the publication of Lovrenović’s essay in 1984? Another important milestone that deserves special attention is undoubtedly the conference “Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja” (Literature of BiH in the light of the present research),⁴⁷ which was held in Sara-

43 “Ovaj naziv [...] isuviše doslovno slijedi nacionalnu koncepciju književnosti, a to ga, onda, dovodi u određeno nesuglasje (ne samo terminološke naravi!) sa povijesnim razvitkom bosanskohercegovačke kulture.” Ibidem, p. 38.

44 “Za prepoznavanje kulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine od presudne je važnosti uvažavanje njegove *kompozitne integralnosti*.” Ibidem, p. 36. Italicized by I. Lovrenović.

45 In his later text on Begić’s contribution to the affirmation of Bosnian-Herzegovinian literature, Lovrenović appreciated that he “reconciled its integrity (‘dynamic’, as he used to say) with its national particularities, so that integrity does not nullify particularities, while particularities do not curtail integrity.” In the original: “pomirio njezinu cjelovitost (‘dinamičku’, kako je to govorio) i njezine nacionalne partikularnosti, tako da cjelovitost ne poništava zasebnosti, a zasebnosti ne okrnjuju cjelovitost”. I. LOVRENOVIĆ, “Midhat Begić...”, p. 87.

46 “[N]iti je u stoljećima prividno pune izolacije bio posve izbrisani duh integrativnosti, niti se u moderno doba, na fonu sve snažnije izražene integrativnosti, potire kompozitnost.” I. LOVRENOVIĆ, “Stare osnove...”, p. 36. Italicized by I. Lovrenović.

47 *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja: naučni skup* (Sarajevo: ANU-BiH, 1977).

jevo under the auspices of the Academy of Sciences of BiH in May 1976. It was initiated by M. Begić with the aim of stimulating research on Bosnian-Herzegovinian literature and announcing the commencement of work on the synthesis of its history.⁴⁸ Despite initial support, the Academy later withdrew from the project after it was challenged by some of its distinguished members at the beginning of the 1980s.⁴⁹ As a result, it eventually met a similar fate as an analogous undertaking to write a “History of the peoples of BiH”, which also never saw completion.⁵⁰ It should be noted that in both cases it was a questioning of the legitimacy of treating BiH as a distinctive and integral entity that lay at the heart of the opponents’ argumentation.

Nevertheless, Begić’s 1976 initiative was not for nothing after all. At the very end of the Yugoslav period of the history of BiH, in 1991 and 1992, it resulted in the publication of 25 volumes of *Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine* [Contributions to the History of the Literature of BiH], the largest published corpus of scholarly texts on Bosnian-Herzegovinian literature to date.⁵¹ The series, which was a joint project of the Institute for Literature and the Svjetlost publishing house, contains books by leading literary scholars of the time, covering various segments of the history of literature of BiH from the Middle Ages to the present.

In 1977, Svjetlost also launched a project called *Poslijeratna književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine* (The Post-War Literature of the Peoples and Nationalities of BiH), the aim of which was to supplement the previously mentioned series *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine* [The Cultural Heritage of BiH] with an edition of works of contemporary literature. It came to fruition in 1984 and 1985 only after much controversy under the title *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga* [Contemporary Literature of the Peoples and Nationalities of BiH in 50 Books].⁵² To this day, however, it remains the largest publishing venture in the field of Bosnian-Herzegovinian literature. It is worth noting that the simple designation “the literature of Bosnia and Herzegovina”, which had been commonly used from the late 1960s until 1976, was replaced with “the literature of the peoples and nationalities of BiH” in the name of the series. The relatively frequent employment of this inelegant and politically laden term from the last third of the 1970s and throughout most of the 1980s can be interpreted as

48 S. KODRIĆ, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost*, p. 360.

49 Š. FILANDRA, *Bošnjačka politika*, pp. 280–281.

50 Ibidem; M. A. HOARE, *The History*, pp. 336–337.

51 S. KODRIĆ, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost*, p. 361.

52 Ibidem, pp. 350–351; Š. FILANDRA, *Bošnjačka politika*, pp. 281–282.

a kind of concession to the opponents of the integrity of Bosnian-Herzegovinian literature, or as a consequence of the questioning of legitimacy of the concept itself in regular controversies that were an inseparable part of each step in the process of its affirmation.

An illustrative example is the circumstances surrounding the introduction of Bosnian-Herzegovinian literature into the curriculum of the Faculty of Philosophy in Sarajevo.⁵³ Despite opposition from several staff members of the Department of the History of Yugoslav Literatures (Odsjek za istoriju jugoslovenskih književnosti), beginning in the 1979/1980 academic year students were offered a new course called “Književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine” (The Literature of the Peoples and Nationalities of BiH).⁵⁴ At the same time, the name of the department itself was changed to the Department of the History of the Literatures of the Peoples and Nationalities of Yugoslavia (Odsjek za istoriju književnosti naroda i narodnosti Jugoslavije).⁵⁵ The contested introduction of Bosnian-Herzegovinian literature as a specific course of study was thus accompanied by the incorporation of the “politically correct” language of Yugoslav socialism in the name of the course and that of the institution that provided it.

Even more escalated controversy followed after the the aforesaid inclusion of an overview of the entire historical development of Bosnian-Herzegovinian literature to the second edition of the *Encyclopedia of Yugoslavia* in 1982.⁵⁶ Namely, the authors of the respective entry, I. Lovrenović, M. Rizvić, and E. Duraković, were subjected to an indiscriminate campaign,⁵⁷ in which they were implicitly labelled as “bearers of militant Islam” and “militant Christianity” and blatantly accused of “advocating an ethnically pure Bosnia and Herzegovina”.⁵⁸ Although these accusations made by the poet and literary critic Husein Tahmišić (1931–1999) were completely unfounded, their seriousness in the context of socialist Yugoslavia can hardly be underestimated. In their exacerbated form, they show once again that the activities of the proponents of the concept of Bosnian-Herzegovinian literature had consistently encountered various forms of resistance.

53 Ibidem, pp. 284–289.

54 Odsjek za književnosti naroda Bosne i Hercegovine: <https://www.ff.unsa.ba/index.php/bs/odsjeku-za-knjizevnosti-naroda-bosne-i-hercegovine> (accessed 18 February 2024).

55 Ibidem.

56 *Socijalistička republika*, pp. 249–263.

57 Š. FILANDRA, *Bošnjačka politika*, pp. 291–296.

58 “Oni zagovaraju etnički čistu Bosnu i Hercegovinu. [...] Mi imamo ne samo nosioce borbenog islama već i borbenog hrišćanstva.” Quoted according to ibidem, p. 291.

Nevertheless, by the time BiH declared independence from SFRY, substantial results had been achieved. Between 1970 and 1992, domestic writers and their works were included in the curriculum at all levels of education in BiH.⁵⁹ An overall history of Bosnian-Herzegovinian literature from the Middle Ages to the present was first outlined in the previously mentioned encyclopedic entry (1982) and later elaborated in the individual volumes of the series *Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine* (1991–1992). Selected works from the entire corpus of Bosnian-Herzegovinian literature had been systematically published in specialized series *Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine* (1964–1992) and *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga* (1984–1985). Several anthologies were also compiled in the period, whose conceptual grounds clearly reflect not only the naturally differing approaches of their editors but also the development in the prevailing approach to literature of BiH at various stages of its affirmation.

In this context, I would particularly single out the three-volume *Bosanskohercegovačka književna brestomatija* [Bosnian-Herzegovinian Literary Chrestomathy], published between 1971 and 1974,⁶⁰ which was the first comprehensive attempt to present Bosnian-Herzegovinian literature in its entirety, and two anthologies of poetry of the twentieth century, which aptly illustrate the profound change in the social and political climate that occurred between their publication in 1981 and 1990.⁶¹ At the beginning of the 1980s, the editor of the first of them, S. Blagojević, argued in the preface: “I think that this literature can and must be understood as a coherent whole and treated separately in a distinct anthology”.⁶² In accordance with this principle, his *Antologija bosanskohercegovačke poezije dvadesetog stoljeća* [Anthology of the Bosnian-Herzegovinian Poetry of the Twentieth Century] approaches its subject as an integral entity and as such outlines its possible canon. At the same time, it is the first ever collection to include, under the singular designation “Bosnian-Herzegovinian poetry”, also the works of poets from the first half of the twentieth century, which until then had been dominantly re-

59 S. KODRIĆ, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost*, pp. 239–240.

60 *Bosanskohercegovačka književna brestomatija*, I–III (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971–1974).

61 Slobodan BLAGOJEVIĆ, ed., “Antologija bosanskohercegovačke poezije dvadesetog stoljeća,” *Lica* 10, 3–4 (1981); Stevan TONTIĆ, ed., *Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Svjetlost, 1990).

62 “[M]islím, da se ta literatura može i mora shvaćati kao jedna koherentna cjelina i posebno razmatrati unutar jedne zasebne antologije.” S. BLAGOJEVIĆ, “Predgovor,” *Lica*, p. 9.

garded as a period of several separate literary traditions coexisting on the territory of BiH.

Even though S. Tontić also conceived his anthology *Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine* [Newer Poetry of BiH], which was published nine years later, as a panorama of Bosnian-Herzegovinian poets of the entire twentieth century, he classified them into parallel, nationally defined traditions (Croatian, Serbian, Muslim, and Jewish). This was in line with the “[m]etaphor of interconnected circles/rings of national poetic streams, linked by one country and one language”,⁶³ which Tontić identified as his inspirational starting point. At the same time, he explicitly “wrote off” the concept of Bosnian-Herzegovinian literature as outdated and unnecessary in the upcoming democratic conditions, while he described it as compromised by its alleged political promotion under the previous regime, when, in his view, it undermined the integrity of Serbian and Croatian literatures and hindered the recognition of Muslim national literature.⁶⁴ Although Tontić did not question the cultural specificity and integrity of BiH (“A multilayered and multifaceted country, but one nonetheless.”),⁶⁵ the conception of the last anthology of Bosnian-Herzegovinian literature published during the SFRY, which he compiled, foreshadowed a future development marked by growing centrifugal tendencies and prevalent ethnocentrism.

Before we move on to the post-Yugoslav period, I consider it necessary to define Bosnian-Herzegovinian literature with regard to how it was conceived by the aforesaid pioneering advocates of its distinctiveness. It might be useful to first assert what it is not; it is not a sort of regional variant of Serbian or Croatian literature, a simple amalgamation of several national literatures, or a national literature analogous to Serbian or Croatian literature. Its broadest definition would be that it is a corpus of texts written on the present-day and historical territory of BiH or by authors from BiH active beyond its borders. It is a literature written in various forms of Serbo-Croatian (today: Bosnian, Serbian, Croatian, Montenegrin), historically also in Church Slavonic, Old Bosnian vernacular, Latin, oriental languages (Arabic, Persian, Ottoman Turkish), Ladino (Judeo-Spanish), or Hebrew as well as in the languages of minorities, and recently in other world / European languages used by its transnational authors (most often English and German).

63 “Metafora povezanih krugova/prstenova nacionalnih pjesničkih tokova, povezanih jednom zemljom i jednim jezikom, ta metafora bila je za mene inspirativno ishodište ove antologije [...]”. S. TONTIĆ, “Predgovor,” in *Novije pjesništvo*, p. 10.

64 Ibidem, pp. 10–13.

65 “Zemlja višeslojna i mnogolika, a ipak jedna.” Ibidem, p. 10.

It is also a supranational literature that integrates Bosniak (formerly Muslim) national literature (including Sandžak and diaspora) with the Bosnian-Herzegovinian segment of Serbian and Croatian national literatures as well as the literatures of minorities living in BiH (most notably Sephardi Jews, but also Roma and other minority communities). Hence, its characteristic feature is the dual or multiple affiliation of authors to two or more national / supranational / transnational literatures.⁶⁶ At the same time, it is a fitting category for accommodating authors who do not belong to Serbian, Croatian, or Bosniak literatures,⁶⁷ and it provides a suitable frame of reference for reappraising the relevance of authors or works sidelined within the canons of other literatures.⁶⁸

I would also describe it as a transnational literature characterized by its transgression of the borders of national literatures, inherent external overlaps with other literary systems, unique internal dynamics stemming from its compositeness and liminality, pronounced inclination towards syncretism and hybridity, and a number of truly transnational authors.⁶⁹ Last but not least, it is an integral yet distinctive and aesthetically highly relevant branch of the (post-)Yugoslav and South Slavic literatures as a whole.

What was the fate of the concept of Bosnian-Herzegovinian literature after the demise of Yugoslavia and the subsequent war in BiH that caused the deep and persisting fragmentation of its society? What are the forms, limits, and prospects of employing the concept today? There is a certain symbolism contained in the destiny of the mentioned monumental series *Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine* (1991–1992), the most voluminous body of scholarship on Bosnian-Herzegovinian literature to date and a sort of a substitute for a synthesis of its history, which has yet to be written. Namely, most of the copies were destroyed during

66 For instance, we could name I. Andrić (Yugoslav, Bosnian-Herzegovinian, Serbian, and Croatian literatures), or contemporary acclaimed writer Semezdin Mehmedinović (*1960), whose work belongs simultaneously to post-Yugoslav, Bosnian-Herzegovinian and Bosniak literatures.

67 Telling examples include e.g. Isak Samokovlija (1889–1955): Yugoslav, Bosnian-Herzegovinian, Jewish / Sephardic literatures; or Marko Vešović (1945–2023): (post-)Yugoslav, Bosnian-Herzegovinian and Montenegrin literatures.

68 For example, the stories of I. Samokovlija and Novak Simić (1906–1981), or the novel *Ponornica* (Lost River) by S. Kulenović and their status within Yugoslav literature. Another example would be the prose of V. Lukić or poetry of Ilija Ladin (1929–2001) within Croatian literature.

69 On the extraordinary diversity and transnational relevance of contemporary Bosnian-Herzegovinian literature, see: Enver KAZAZ (interview by Ivan MILENKOVIĆ), “Jezički nomadizam i etika prijateljstva,” *Vreme* 14. 8. 2019, <https://vreme.com/kultura/jezicki-nomadizam-i-etika-prijateljstva> (accessed 27 February 2024).

the war or processed by Fabrika duhana Sarajevo [Tobacco Factory Sarajevo] into cigarette paper.⁷⁰ Is there actually any need for transnational approaches to domestic literature in the post-war BiH, which the prominent Sarajevo literary scholar Enver Kazaz (*1962) described as a “[t]ransitional ethnocultural desert”, where “[e]thnonationalism has managed to mentally occupy each of the three ethnic communities [...], and the traumatic transitional present gives birth to a new Bosnian-Herzegovinian reality and creates a new BiH, without any essential links to the various models of realization of [its] multiethnic, multireligious, and intercultural substance in the past”?⁷¹ The old guard of meritorious advocates of the concept in Bosnian-Herzegovinian literature, most notably E. Duraković and I. Lovrenović, initiated the publication of several anthologies of Bosnian-Herzegovinian poetry, stories, and drama;⁷² however, the last of them appeared in 2009, and as far as I know, there has been no anthology of Bosnian-Herzegovinian literature published since.⁷³

In any case, there is an evident discrepancy between the relatively frequent (albeit non-dominant) application of the category “Bosnian-Herzegovinian literature” in domestic literary scholarship and its rather limited employment (or absence) in the public sphere, including the field of education. The transnational notion of Bosnian-Herzegovinian literature has experienced something of a renaissance in the works of several literary scholars who followed the example of

70 For more details on the subject, see: Hanifa KAPIDŽIĆ-OSMANAGIĆ (interview by Enver KAZAZ), “Jesu li biljke nešto drugo...”, *Sarajevske sveske* 8–9 (2005), pp. 31–33.

71 “Etnonacionalizam je uspio izvršiti mentalnu okupaciju svake od tri etničke zajednice u BiH, a traumatični tranzicijski prezent porađa novu bosanskohercegovačku stvarnost i realizira novu BiH, bez bilo kakvih bitnih veza s različitim modelima ostvarivanja bosanskohercegovačke multietničke, multireligijske i interkulturalne sadržine u povijesti.” Enver KAZAZ, “Tranzicijska etnokulturna pustinja,” in *Subverzivne poetike (tranzicija, književnost, kultura, ideologija)* (Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2012), p. 10.

72 Enes DURAKOVIĆ – Mile STOJIC – Marko VEŠOVIĆ, eds., *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka* (Sarajevo: Alef 2000); Enver KAZAZ – Nikola KOVAČ – Ivan LOVRENOVIĆ, eds., *Antologija bosanskohercegovačke pripovijetke XX vijeka* (Sarajevo: Alef, 2000); Gordana MUZAFERIJA – Fahrudin RIZVANBEGOVIĆ – Vojislav VUJANOVIĆ: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (Sarajevo: Alef, 2000); Ivan LOVRENOVIĆ – Enver KAZAZ, eds., *Rat i priče iz cijelog svijeta: Antologija nove bosanskohercegovačke pripovijetke* (Zagreb: EPH – Novi Liber, 2009).

73 Marko VEŠOVIĆ, ed., *Da je barem devedeset treća (decenija i po bosanskohercegovačkog pjesništva)* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2009). See also on the subject Aras BORIĆ, “Antologijske kanonizacije novijeg bosanskohercegovačkog pjesništva,” *DHS: časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli* 19, 2 (2022), pp. 45–62.

Zagreb-based literary comparatist Zvonko Kovač (* 1951),⁷⁴ effectively applying the concepts of interliterary communities and multiple affiliations of writers into their research.⁷⁵ E. Kazaz, Šeherezada Džafić (* 1983), and others have demonstrated that these theoretical concepts, defined in the 1970s and 1980s by Slovak literary comparatist Dionýz Ďurišin (1929–1997)⁷⁶ and his collaborators, which included Kovač and Brno-based scholar Ivan Dorovský (1935–2021),⁷⁷ are extremely felicitous for describing and analyzing the phenomenon of Bosnian-Herzegovinian literature. Today, the term “Bosnian-Herzegovinian interliterary community” (*bosanskohercegovačka interliterarna zajednica*), inspired by Ďurišin, is firmly imbedded in Bosnian-Herzegovinian literary scholarship,⁷⁸ where it combines with the aforementioned older conceptualizations of domestic literature as a dynamic system characterized by a constant tension between its compositeness and integrity.

Recently, an innovative rethinking of Bosnian-Herzegovinian literature was also carried out by Andrea Lešić-Thomas (* 1972), who attempted to grasp its specific nature through Itamar Even-Zohar’s concept of literary polysystems,⁷⁹ Selma

74 See Zvonko KOVAČ, *Međuknjiževne rasprave: Povedbena i/ili interkulturalna povijest književnosti* (Beograd: Službeni glasnik, 2011); Z. KOVAČ, *Međuknjiževna tumačenja* (Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2005); Z. KOVAČ, “Interkulturalna povijest bosanske književnosti. Uvodne teze ili terminološka i metodološka razilaženja,” *Kolo: časopis Matice hrvatske* 11, 3 (2001), pp. 23–36, <https://www.matica.hr/kolo/285/interkulturalna-povijest-bosanske-knjizevnosti-19855/> (accessed 23 February 2024).

75 See Enver KAZAZ, *Neprijatelj ili susjed u kući (Interliterarna bosanskohercegovačka zajednica na prelazu milenija)* (2. izdanje, Sarajevo: Rabic, 2009); Šeherezada DŽAFIĆ, *Interkulturalni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2015); Vedad SPAHIĆ, “Status bosanskohercegovačke književnosti unutar B/H/S/C interliterarne zajednice danas,” *Bosanski jezik* 13, 2016, pp. 91–106.

76 On Ďurišin’s theoretical legacy see César DOMÍNGUEZ, “Dionýz Ďurišin and a Systemic Theory of World Literature,” in *The Routledge Companion to World Literature*, eds. Theo D’HAEN – David DAMROSH – Djelal KADIR (London and New York: Routledge 2012), pp. 99–107; Marián GÁLIK, “Interliterariness as a Concept in Comparative Literature,” *CLC-Web: Comparative Literature and Culture* 2, 4 (2000), <https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1089&context=clcweb> (accessed 23 February 2024).

77 Kovač and Dorovský are the ones who applied Ďurišin’s concepts on South Slavic literatures. See Ivan DOROVSKÝ, *Studia Balkanica et Slavica II*. (Brno: Tribun EU, 2016); I. DOROVSKÝ, *Slovanské meziliterární sbory a rozdíly* (Brno: Masarykova univerzita, 2004); I. DOROVSKÝ, *Balkán a Mediterán* (Brno: Masarykova univerzita, 1997).

78 S. KODRIĆ, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost*, pp. 335–339, 364–383.

79 Andrea LEŠIĆ-THOMAS, “Not Looking at a Coffee Mug: Bosnian-Herzegovinian, Yugoslav and Post-Yugoslav Literatures as Postcolonial Polycentric Literary Polysystems,” in *Jugoslovenska književnost: prošlost, sadašnjost i budućnost jednog spornog pojma*, pp. 125–138.

Raljević (* 1977), who applied the terminology and methodology of the American transnational studies on the domestic context and conducted a comparative analysis of Bosnian-Herzegovinian and American literature as two essentially transnational systems,⁸⁰ and Nebojša Lujanović (*1981), who employed Pierre Bourdieu's notion of the literary field as an analytical tool to accommodate Bosnian-Herzegovinian authors who defy the constricting canons of national literatures and reviewed the history of Bosnian-Herzegovinian literature to define the centripetal forces and connection points forming its syncretic "backbone", which transcends the individual ethnoreligious / national traditions.⁸¹

Yet it is the discontinuity and ethnicization that dominate the discursive as well as the cultural landscape of the post-conflict BiH. What I see as a predominant model is the affirmation of three nominally separate national cultures (Bosniak, Serbian, Croatian). Literature is no exception in this regard, despite the aforesaid commendable employment of new theoretical approaches to Bosnian-Herzegovinian literature and the nominal presence of more national components of the literature of BiH in the curricula of literature departments at cities and towns with considerable Bosniak populations. Namely, even in the works of most scholars or in the curricula taught in Sarajevo, Zenica, or Tuzla, the literature of BiH is rarely treated as a coherent system and is instead viewed as a sum of three national literatures, or a supplementary wider framework of Bosniak literature. Very telling in this respect are the results of research conducted by Nenad Veličković (*1962) on the reading books used in Bosnian-Herzegovinian schools. Based on a thorough analysis, Veličković has convincingly shown that these readers, which vary in different parts of the country or even in individual schools and classes according to ethnic majority, function as "a powerful instrument of indoctrination",⁸² while he argued that the literature in them "serves ideology, specifically nationalism, which

80 Selma RALJEVIĆ, "Otvoreni prostori književnosti nasuprot zatvorenih prostora nacije: (trans) nacionalni (kon)tekst savremene američke i bosanskohercegovačke književnosti," *Folia linguistica et litteraria* 43 (2023), pp. 13–30; Eadem, *Književnost bez granica (Studije o savremenoj književnosti, transnacionalnoj književnoj Americi i transnacionalnoj književnoj Bosni i Hercegovini)* (Sarajevo: Buybook, 2023); Eadem, *Trans/bosanskohercegovački književni izrazi* (Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2020).

81 Nebojša LUJANOVIĆ, *Prostor za otpadnike: od ideologije i identiteta do književnog polja* (Zagreb: Leykam international, 2018); Idem, "Centripetalne sile i točke spajanja u prikazima bosanskohercegovačke književnosti," *Fluminensia* 35, 1 (2023), pp. 247–264.

82 "Književnost se tu otkriva kao moćan instrument indoktrinacije." Nenad VELIČKOVIĆ, *Školokrečina: nacionalizam u bošnjačkim, hrvatskim i srpskim čitankama* (Beograd: Fabrika knjiga, 2012), p. 8.

in Bosnia and Herzegovina has three faces”.⁸³ The term Bosnian-Herzegovinian literature itself is still contested and often replaced with the plural form: the literatures of BiH. After all, one of the most significant centers of literary scholarship in the country, the literature department at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, is called the Department of Literatures of the Peoples of BiH (Odsjek za književnosti naroda BiH).⁸⁴ Although Bosnian-Herzegovinian literature is a fairly accepted category in literary studies abroad, it is sometimes wrongly identified or confused with Bosniak literature.⁸⁵

The situation is even less favorable for the future of the concept of Bosnian-Herzegovinian literature in parts of BiH with Serb or Croat majorities. It is almost exclusively Serbian or Croatian literature, respectively, that is researched and taught at the universities in Banja Luka and Mostar.⁸⁶ Croatian literary scholars in the country concentrate on what they call Croatian literature in BiH; Serbian scholars are even prone to entirely detach domestic Serbian authors from their primary con-

83 „Rezultati istraživanja pokazali su da književnost služi ideologiji, konkretno nacionalizmu, koji u Bosni i Hercegovini ima tri lica, i u tome učestvuju osim književnika još autori i recenzenti čitanki, autori nastavnih planova i programa, a u jednom drugom smislu i kritičari, stručnjaci odgovorni za definisanje i promovisanje književnih vrijednosti.“ Nenad VELIČKOVIĆ, *Dijagnoza – patriotizam* (Beograd: Fabrika knjiga, 2010), p. 8.

84 Odsjek za književnosti naroda Bosne i Hercegovine: <https://www.ff.unsa.ba/index.php/en/about-department-of-literatures-of-the-peoples-of-bosnia-and-herzegovina> (accessed 18 February 2024). See also a highly polemical account of the Department and a critique of its conception by one of its employees: Nenad VELIČKOVIĆ, *Akademsko šarlatanstvo: nauka o književnosti i univerzitet u tranziciji – etnografski pristup* (Beograd: Fabrika knjiga, 2019).

85 S. KODRIĆ, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost*, p. 21. See also E. KAZAZ, *Neprijatelj ili susjed u kući*, pp. 7–29. There had been no academic seat of Bosnian studies abroad until 2022, when the Center for Bosnian Studies was established at Fontbonne University, St. Louis, Missouri. However, the institution formerly known as Bosnia Memory Project does not specialize in philological research (*bosnistika*), in the sense analogous to *kroatistika* (Croatian studies) or *bohemistika* (Czech studies) at foreign universities. See its web page for more information: <https://griffinshare.fontbonne.edu/bosnia> (accessed 18 February 2024). See also recent publication related to the Center, which defines Bosnian studies primarily in terms of social sciences: Dženeta KARABEGOVIĆ – Adna KARAMEHIĆ-OATES, eds., *Bosnian Studies: Perspectives from an Emerging Field* (Columbia – London: University of Missouri Press, 2023).

86 In the capital of Herzegovina, this holds true for the Croat-dominated University of Mostar (Sveučilište u Mostaru), whereas the curricula at the University of Džemal Bijedić in Mostar (Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru) are closer to those taught in cities with Bosniak majority. In Banja Luka, the focus on Serbian literature has been recently meritoriously complemented by a comparative approach to South Slavic literatures in courses taught by Saša Šmulja. Cf. *Komparativno proučavanje južnoslovenskih književnosti 1–2*: <https://www.ff.unibl.org/index.php/sr/studije/prvi-ciklus/srpski-jezik-i-književnost-1-ciklus/nastavni-plan-i-program> (accessed 3 October 2024).

text and view them exclusively in the framework of Serbian national literature. Only recently did Serbian scholars in BiH join their Bosniak and Croatian counterparts in initiating an extensive edition of Serbian literature in BiH, which could be seen as analogous to the already monumental series *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* [Bosniak Literature in 100 Books] and *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga* [Croatian Literature of BiH in 100 Books], commenced in 1995 and 2001, respectively.⁸⁷ I find it symptomatic that one of the members of the editorial board of *Srpska književnost u Bosni i Hercegovini* [Serbian Literature of BiH], Branko Letić (*1943), on the occasion of the presentation of the first published volumes of the series in March 2019, justified its founding by the need to respond to the aforementioned publishing enterprises of Croats and Bosniaks and thus prove that Serbs also have their own literary tradition in BiH.⁸⁸

Be that as it may, the fact is that what we have witnessed in BiH since its independence is primarily efforts aimed at codification of Bosniak national literature and the canons of Croatian and Serbian national literatures in Bosnia and Hercegovina.⁸⁹ Although the concept of Bosnian-Herzegovinian literature has not been fully abandoned, from the present perspective, it is evident that it experienced its heyday in the 1970s and 1980s. Its prospects essentially depend on whether the current divergent tendencies, which have dominantly shaped the character of contemporary BiH for the past three decades, eventually prevail, or whether they will ultimately be reversed in favor of the consolidation of the country and its society. Regardless of the outcome, the need for transnational perspectives on literature, which “either challenge or contest altogether notions of purity and exclusivity”⁹⁰ of the national concept, will not disappear. It remains to be seen, however, whether the works of truly transnational and internationally acclaimed writers from BiH, such as Aleksandar Hemon (*1964), Miljenko Jergović (*1966), and Lana Bastašić (*1986), whose novels, stories, and essays are enjoyed by readers throughout the former Yugoslavia and also beyond its borders, will be appreciated in the context of

87 See *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*: <https://www.preporod.ba/projekti-i-izdanja/bosnjacka-književnost-u-100-knjiga/>; *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga*: https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_knji%C5%BEevnost_Bosne_i_Hercegovine_u_100_knjiga (both accessed 18 February 2024).

88 *Predstavljeno pet knjiga edicije “Srpska književnost u BiH”*, RTRS, 14. 3. 2019, <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=329855> (accessed 18 February 2024).

89 See E. KAZAZ, *Neprijatelj ili susjed u kući*, pp. 30–48; Idem, “Nacionalni književni kanon – mjesto moći,” *Sarajevske sveske* 8–9 (2005), pp. 123–133.

90 Paul JAY, *Transnational Literature: The Basics* (London: Routledge, 2021), p. 9.

their primary literary tradition or only within other literary systems. One of them will surely be a vibrant yet contested and insufficiently defined complex of post-Yugoslav literature.⁹¹ In this respect, the history and constitutive features of the transnational concept of Bosnian-Herzegovinian literature, outlined in this paper, can be highly inspiring and instructive for its further elaboration.

91 Cf. Tijana MATIJEVIĆ, “National, Post-national, Transnational: Is post-Yugoslav Literature an Arguable or Promising Field of Study?,” in *Grenzräume – Grenzbewegungen. Ergebnisse der Arbeitstreffen des Jungen Forums Slavistische Literaturwissenschaft Basel 2013, Frankfurt (Oder) und Slubice 2014*, eds. Nina FRIEß – Gunnar LENZ – Erik MARTIN (Potsdam: Universitätsverlag Potsdam, 2016), pp. 101–112.

SUMMARY

The paper outlines the history and present state of the conceptualization of Bosnian-Herzegovinian literature as a specific transnational system and a distinctive value category within the context of South Slavic and Yugoslav literatures. After delineating the political and cultural context of the SFRY and BiH at the turn of the 1960s and 1970s, when debates on the subject began, the principles of elaboration and major achievements of affirmation of Bosnian-Herzegovinian literature in the period of socialist Yugoslavia are presented, including the arguments used by the opposing sides in polemics and controversies, which regularly accompanied the activities of originators and proponents of the concept. Based on their ideas, the author offers a comprehensive definition of Bosnian-Herzegovinian literature before proceeding to commentary on the ways, intensity, and prospects of its use in the post-Yugoslav BiH. Although the scholarly reflection of the concept has been recently enriched by stimulating theoretical impulses, its application in the public sphere is fairly limited. The author concludes that a predominant model in the post-conflict BiH is the affirmation of three nominally separate national cultures and literatures (Bosniak, Serbian, Croatian) and that the future of the transnational concept of Bosnian-Herzegovinian literature, which experienced its heyday in the 1970s and 1980s, depends on whether the current divergent tendencies shaping contemporary BiH eventually prevail, or whether they will ultimately be reversed in favor of the consolidation of the country and its society.

STUDIE / ARTICLE / BOSNIA AND HERZEGOVINA

The Story of Grandmother Fata: The Legacy of the 1990s Ethnic Cleansing in Eastern Bosnia

MARKÉTA SLAVKOVÁ

Independent Researcher, Prague, Czech Republic

The Story of Grandmother Fata: The Legacy of the 1990s Ethnic Cleansing in Eastern Bosnia

This article discusses particular discourses and imageries of the continuation of war, genocide, and the legacy of politics of ethnic cleansing in the area of Podrinje in Eastern Bosnia, which are further illustrated in the case of Fata Orlović – a postwar returnee to Konjević Polje of Bosnian Muslim origin, on whose land the Serbian Orthodox Church illegally built a large church building after the last war. This article explains the context in which Fata's family property was unlawfully appropriated and suggests that, symbolically, the church in Konjević Polje served to legitimize the war appropriations, killings, and postwar ethnically cleansed landscape.

Key words: Bosnian War 1992–1995; Fata Orlović; Konjević Polje; post-Dayton BiH; property appropriation; Srebrenica genocide

1) Introduction

In this article, I examine a particular example of the continuation of the legacy of genocide and ethnic cleansing in contemporary Bosnia and Herzegovina by focusing on a life story and legal battles of Fata Orlović. “Grannie Fata” (the nickname was given to her by various media) is the Srebrenica genocide survivor and a postwar returnee to Konjević Polje of Bosnian Muslim origin. During the last war (1992–1995), Fata’s family land was appropriated and given to the Drinjača Serbian Orthodox Parish (*Srpska Pravoslavna Crkvena opština Drinjača*).¹ While in refuge, the local Orthodox Church authorities built a large church on Fata’s land.²

I had heard about Fata Orlović and the Serbian Orthodox church that was built on her property after the war during my first summer school in Srebrenica in 2012. The case was already then very well known in the media and amongst the human rights activists. Hariz Halilovich notes drawing on Bećirević that: “[It] is a classic example of how bizarre the usurpation of personal rights and property for ethno-nationalist projects can get.”³

The church was not one that had merely been renovated after the 1990s war – it was newly constructed. There are many more buildings and objects in Bosnia and Herzegovina similar to the church in Konjević Polje, such as the Budak church above the Srebrenica-Potočari memorial cemetery erected near two smaller mass-graves and also a large cross at Stari Grad (Srebrenik) in Srebrenica (which was never a dominant of the town prior to the war).

On some occasions, the churches are rebuilt in places where they used to stand in the past, however, their continuity with the past is highly questionable. One example is the Orthodox church of *Blagovještenja* in Herzegovina, Gračanica, which was built in 2000 as a third copy of the Gračanica church in Kosovo (and

1 Hariz HALILOVICH, *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2015); Marinko SEKULIĆ, “Crkva odlazi iz avlije: pobjeda Fate Orlović nakon dva desetljeća” [The church leaves the yard: Fata Orlović wins after two decades], *Deutsche Welle* (2020), <https://www.dw.com/hr/crkva-odlazi-iz-avlije-pobjeda-fate-orlovic-nakon-dva-desetljeća/a-52614455> (date of the access 07/12/2024); Sadik SALIMOVIC, “Srušena ilegalno izgrađena crkva u dvorištu Fate Orlović” [The illegally built church in Fata Orlović’s yard was removed], *Radio Slobodna Evropa* [Radio Free Europe] (2021), <https://www.slobodnaevropa.org/a/fata-orlovic-crkva-uklanjanje/31291584.html> (date of the access 07/12/2024).

2 Ibidem.

3 H. HALILOVICH, *Places of Pain*, p. 165.

thus, creates an invented historical continuity with the “Serbian nation”, *Kosovo Polje* battle and Serbian Orthodox church). It is also important to note that these contemporary churches are being built in the “old style”. As a result, the “ordinary” person walking past, would gain the impression that they had been standing there “forever”.

Other multiple attempts to (not only) symbolically appropriate the contemporary landscape of BiH have emerged. Internationally convicted criminals, such as Radovan Karadžić and Ratko Mladić, are continuously celebrated and appear on public murals and plaques, namely in Republika Srpska, BiH, but also in Serbia.⁴ An example could be opening of the student dormitory of Radovan Karadžić in Pale in 2016 (the plaque was removed later in 2020 after having caused a series of international scandals and complaints).⁵

However, removal was not always possible. On November 15, 2021, the internet portal *Balkan Transitional Justice* complained that the “Bosnian Authorities Fail to Remove Murals of War Criminals”.⁶ In Višegrad, local activists (most prominently Bakira Hasečić) have been prevented for years by the local authorities from building memorial sites at the Pionirska Street house and Bikavac in memory of the local Bosnian Muslim victims burnt alive in these two buildings in 1992.

Unlike during the war, when ethnic cleansing was carried out with the use of physical violence, in the postwar times the approach is “non-violent” (in a physical sense), and it often takes the form of legal obstructions, denial, and/or exclusion, as I will illustrate in the example of Fata Orlović. The article is prevalingly based on existing scholarly literature and investigative journalistic articles; nevertheless, I also draw on previous knowledge of the Srebrenica and Bratunac where I have conducted long-term ethnographic research since 2013.⁷

4 Nejra DZAFERAGIC, “Bosnian Authorities Fail to Remove Murals of War Criminals,” *Balkan Insight* (2021), <https://balkaninsight.com/2021/11/15/bosnian-authorities-fail-to-remove-murals-of-war-criminals/> (date of the access 07/12/2024).

5 The GUARDIAN, “Student dorm named after war crimes suspect Radovan Karadžić.” *The Guardian* (2016), <https://www.theguardian.com/world/2016/mar/21/student-dorm-named-after-war-crimes-suspect-radovan-karadzic> (date of the access 07/12/2024).

6 N. DZAFERAGIC, “Bosnian Authorities Fail to Remove Murals of War Criminals.”

7 The manuscript is partly based on my PhD dissertation research (PhD dissertation titled: *Cooking and Dining in Times of War and Peace: Changing Contexts and Modes of Food Production, Preparation and Consumption in Srebrenica, Bosnia and Herzegovina*, 2017) and the subsequent repeated research in the studied locality until presence. See: Markéta SLAVKOVÁ, *Cooking and Dining in Times of War and Peace: Changing Contexts and Modes of Food Production, Preparation*

2) Situating Srebrenica and Konjević Polje in the aftermath of the Bosnian War (1992–1995)

In order to properly comprehend the aftermath of the Bosnian War (1992–1995) and especially of the Srebrenica genocide, it is necessary to understand the broader historical context. In the late twentieth century, Srebrenica and its close surroundings constituted one of the well-developed localities of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia (SFRY), mainly due to its long history of metal industry and spa tourism.⁸ The privileged position of Yugoslavia is highlighted by various economic studies, for example Milica Uvalić noted that namely in the first three decades the country had experienced quick economic growth, which led to an overall increase in the standard of living.⁹ Between 1947 and 1981, the GDP rose more than five times, with growth beginning to stagnate in the 1980s and then experiencing a significant slump in the disintegration period.¹⁰

The disintegration of the SFRY accompanied by a bloody armed conflict in the first half of the 1990s constitutes a historical juncture in the region including the Bratunac and Srebrenica municipalities in Eastern Bosnia. I suggest that this is further reflected in the *emic* understanding of time, which is typically divided into the following periods: 1) before the war (*prije rata*); 2) during the war (*u ratu / za vrijeme rata*); 3) after the war (*poslije rata*).¹¹ This also highlights the fact that, to a greater or lesser extent, the Bosnian War inevitably changed the lives of all the inhabitants of the two studied municipalities regardless their ethno-national-religious origin, however different the individual experiences might have been.

The war events in Srebrenica, and more generally in Podrinje (*Podrinje* is the Drina Valley region in Eastern Bosnia), have already been well summarized by

and Consumption in Srebrenica, Bosnia and Herzegovina (PhD Dissertation) (Prague: Faculty of Humanities, Charles University, 2017).

8 Sadik SALIMOVIĆ, *Knjiga o Srebrenici* [A book about Srebrenica] (Srebrenica: Skupština Opštine Srebrenica, 2002).

9 Since 1952 until the end of 1970s, GDP growth was around 6%, which was more than in the USSR or in some capitalist market economies in the Western Europe; Milica UVALIĆ, *The rise and fall of market socialism in Yugoslavia* (special report). (Berlin: Dialogue of Civilizations Research Institute, 2018) p. 34.

10 Ibidem.

11 M. SLAVKOVÁ, *Cooking and Dining in Times of War and Peace*.

various scholars.¹² I have also described them in my previous work.¹³ Nevertheless, for the purposes of this article, I will offer another brief recapitulation to illustrate the context in which the war killings of Fata Orlović's family members and appropriation of her family land took place.

The politics of ethnic cleansing was used as part of the general warfare strategy in the 1990s conflict, spilling the violence from place to place in the newly emerging nation-states of Croatia and Bosnia and Herzegovina (BiH). Ultimately, it was the ethnic cleansing that made the delineation of the new nation-states possible and formed the nowadays borders. In the area of Podrinje in Eastern Bosnia, the politics of ethnic cleansing was executed mainly by the Bosnian Serb Army (*Vojaska Republike Srpske*, VRS) and aimed against all non-Serb inhabitants (namely the population of the Muslim origin).¹⁴

As the ethnic cleansing proceeded during the war, Srebrenica became an isolated enclave under the siege, where thousands of Bosnians and other minorities from adjoining areas of Podrinje (approximately 40,000 people) sought refuge.¹⁵ This was a direct result of systematic ethnic cleansing operations, when thousands of inhabitants of large surrounding areas were forced to leave their original dwellings. This was also the case of Fata Orlović. In 1992, Konjević Polje was ethnically cleansed, and later her husband as well as many other family members died in the Srebrenica genocide.¹⁶

Honig and Both identify the practices of ethnic cleansing as one of the main characteristics of the Bosnian war.¹⁷ Similarly, Cathie Carmichael, among other authors, argues that the series of events that took place during the last conflict in the

12 Ger DUIJZINGS, "Srebrenica: A 'Safe' Area, Appendix IV, History and Reminders in East Bosnia." (*Netherlands Institute for War Documentation*, 2002), <https://www.niod.nl/en/publications/srebrenica> (date of the access 07/12/2024); H. HALILOVICH, *Places of Pain*; Jan W. HONIG – Norbert BOTH, *Srebrenica – Hronika ratnog zločina*. [Srebrenica: Record of a War Crime] (Sarajevo: Ljiljan, 1997).

13 M. SLAVKOVÁ, *Cooking and Dining in Times of War and Peace*; Eadem, "'Salt over Gold': Food as a Tool of Power and a Weapon of War during the Siege of Srebrenica (1992–1995)." *Národopisný věstník* 79 (2020), No 2, pp. 71–86.

14 H. HALILOVICH, *Places of Pain*; M. SLAVKOVÁ, *Cooking and Dining in Times of War and Peace*; Eadem, "Starving Srebrenica and the Recipes for Survival in the Bosnian War (1992–1995)," *Český lid* 106 (2019), pp. 297–316.

15 H. HALILOVICH, *Places of Pain*.

16 Ibidem, 165; M. SEKULIĆ, "Crkva odlazi iz avlije: pobjeda Fate Orlović nakon dva desetljeća."

17 J. HONIG – N. BOTH, *Srebrenica – Hronika ratnog zločina*, p. 101.

Balkans can be understood as ethnic cleansing.¹⁸ In the particular case of the area of Podrinje (where both Bratunac and Srebrenica are located), military operations were carried out first by the Yugoslav National Army (*Jugoslavenska narodna armija*, JNA), which operated from Belgrade, Serbia, and part of which later became the Bosnian Serb Army (VRS).¹⁹

Moreover, various paramilitary groups were also actively involved in the conflict.²⁰ Here, it is crucial to mention that in the area of Podrinje, the persecution and the politics of ethnic cleansing was not practiced only against people of Bosnian Muslim origin but against all non-Serb inhabitants of the region. This is illustrated by individual life stories of local inhabitants, who along with the people of Muslim origin defended the town in the last war. Duijzings, with reference to Ivanišević, mentions that local Roma from Kazani (part of Srebrenica) were, according to the testimonies, present during some of the fighting.²¹ Additionally, Hasan Hasanović mentions his Roma neighbors in his memoir *Surviving Srebrenica*.²² Apart from that, in the memorial cemetery in Potočari, the only non-Muslim grave belongs to Rudolf Hren, a Bosnian Catholic Christian who was killed during the last war while helping to defend Srebrenica.

In July 1995, the town suffered a heavy military offensive conducted by the VRS, which led to the fall of Srebrenica on July 11, 1995.²³ After the town was defeated, the VRS colonel, general Ratko Mladić, made a well-known statement saying that the moment of revenge against the “Turks” had finally come and that

18 Cathie CARMICHAEL, *Ethnic Cleansing in the Balkans: Nationalism and the Destruction of Tradition* (London – United States of America – Canada: Routledge, 2003) The 2003 edition was republished by Taylor & Francis e-Library (first published 2002); G. DUIJZINGS, “Srebrenica: A ‘Safe’ Area, Appendix IV, History and Reminders in East Bosnia.”

19 The JNA, which was disbanded on May 20, 1992, and then the operations in BiH were officially run by the VRS. The VRS was officially created on June 1, 1992, see ICTY, Judgment Prosecutor vs. Momčilo Krajišnik. *International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991*. Case: IT-00-39-T. (2006), p. 72.

Furthermore, the weapons and the soldiers for creating the VRS were supplied by the JNA, which was controlled from contemporary Serbia (at that point part of the Federal Republic of Yugoslavia/ FRY/ *Savezna Republika Jugoslavija*). This is also the reason why some authors use multiple titles to describe the armies or the countries. See: J. HONIG – N. BOTH, *Srebrenica – Hronika ratnog zločina*.

20 D. DUIJZINGS, “Srebrenica: A ‘Safe’ Area, Appendix IV, History and Reminders in East Bosnia,” p. 102.

21 Ibidem, p. 125.

22 Hasan HASANOVIĆ, *Surviving Srebrenica*. (United Kingdom: Lumphanan Press, 2016), p. 32.

23 J. HONIG – N. BOTH, *Srebrenica – Hronika ratnog zločina*, pp. 22–92.

Srebrenica was now “Serbian” – it was a gift to the “Serbian nation”.²⁴ The civilians trapped in the Srebrenica enclave sought refuge in the UN compound in Potočari. Nevertheless, once the town had fallen into the hands of the VRS, deportations of the refugees followed, and at the same time several thousands of men unsuccessfully attempted to escape through the forest to the closest territory controlled by the Army of BiH.²⁵ Many were killed by the VRS during the attempt. The subsequent massacre of the men and boys of prevalingly Bosnian Muslim origin has been well described elsewhere.²⁶

The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia at the Hague (ICTY) led a detailed investigation and came to the conclusion that approximately between July 11 and 19, 1995, the Bosnian-Serb Army (VRS) and other forces executed between 7,000 and 8,000 civilians or prisoners of the war (POW) of Bosnian Muslim origin, including boys and teenagers.²⁷ The massacre and subsequent cover-up operations were planned and well organized, and therefore the act was classified as a genocide.²⁸ Based on these arguments, my fieldwork findings, and the material provided by the International Commission on Missing Persons (ICMP), as a researcher I thus support the ICTY verdict that defines the events as an act of genocide.²⁹ Furthermore, I argue that the fact that the people concentrated in the UN “safe” area of Srebrenica were intentionally subjected to mass starvation prior to the massacre was one of the phases of the genocide process.³⁰

Some 100,000 to 150,000 people died during the Bosnian War between 1992 and 1995.³¹ The survivors of the conflict were subjected to forced displace-

24 C. CARMICHAEL, *Ethnic Cleansing in the Balkans*, pp. 33–34.

25 J. HONIG – N. BOTH, *Srebrenica – Hronika ratnog zločina*, pp. 53–92.

26 Ibidem; Helge BRUNBORG – Henrik URDAL, “The Report on the Number of Missing and Dead from Srebrenica,” *International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, (2000), https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/krstic_srebrenica_000212.pdf (date of the access 07/12/2024).

27 “Facts about Srebrenica,” *International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. https://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/jit_srebrenica_en.pdf (date of the access 07/12/2024).

28 Ibidem.

29 H. HALILOVICH, *Places of Pain*, pp. 39–41. For definition of genocide see for example Ton ZWAAN, *On the Aetiology and Genesis of Genocides and other Mass Crimes – Targeting Specific Groups* (Centre for Holocaust and Genocide Studies: University of Amsterdam, 2003).

30 M. SLAVKOVÁ, “Starving Srebrenica and the Recipes for Survival in the Bosnian War (1992–1995),” Eadem, “The Food Insecurity of an Everyday Life in the Bosnian War (1992–1995),” *ICA (Institute of Cultural Anthropology)* 2 (2021).

31 H. HALILOVICH, *Places of Pain*, p. 18.

ment. In total, 2.2 million men, women, and children were forcefully displaced.³² Fata Orlović herself became a refugee during the war. She managed to escape to Tuzla, where she lived for about eight years as an internally displaced person.³³ While Fata and other surviving members were in a refugee camp, their property was confiscated as spoils of the war.³⁴

Many of these forcefully displaced people later found asylum or moved on a variety of residence permits to various countries where they live to this day. The list of these countries include Australia, Austria, the Czech Republic, Denmark, Germany, France, Italy, the Netherlands, Norway, Sweden, Switzerland, the US, the UK, and others.³⁵ Also, a majority of Fata Orlović's children migrated to the United States when they grew up.³⁶ However, Fata refused to leave BiH; instead, she wanted to return to her prewar home in Konjević Polje.³⁷ Nevertheless, this wasn't possible at first, and she had to fight several years of legal battles before she was allowed to return.

3) Strategies of appropriation during the Bosnian War (1992–1995): “Fata’s church” in Konjević Polje

In the previous section, I attempted to outline that many of the people of non-Serb origin in the Podrinje region (namely in the municipalities of Srebrenica and Bratunac) faced forced displacement during the last war. This section brings a deeper insight into the context in which war appropriations of property took place, and it also focuses on the postwar legacy of the appropriation of Fata Orlović's land in Konjević Polje and its symbolic significance. Specifically, I will touch on several dimensions of this particular appropriation: urban, legal, national, ethnic, and religious.

The appropriation of Fata's family land took place during the Bosnian War in 1992 within the legal vacuum created when the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) ceased to exist and Bosnia and Herzegovina was establishing

32 Ibidem p. 1.

33 H. HALILOVIĆ, *Places of Pain*, p. 165.

34 Ibidem; M. SEKULIĆ, “Crkva odlazi iz avlije: pobjeda Fate Orlović nakon dva desetljeća,” S. SALIMOVIĆ, “Srušena ilegalno izgrađena crkva u dvorištu Fate Orlović.”

35 Field notes M. S., also see H. HALILOVIĆ, *Places of Pain*.

36 HALILOVIĆ, *Places of Pain*, p. 165.

37 Ibidem.

itself as a new independent state. Republika Srpska, where both Konjević Polje and Srebrenica are located today, was not an official internationally acknowledged entity by then. At that point, it was called the Republic of the Serb People of Bosnia and Herzegovina (*Republika srpskoga naroda Bosne i Hercegovine*), which was proclaimed on January 9, 1992, by the Assembly of the Serb People in Bosnia and Herzegovina (*Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*) to be part of the Federal Republic of Yugoslavia (FRY).

At the beginning of 1992, security in the locality deteriorated as tension increased in the political situation, namely between the SDS (*Srpska demokratska stranka* / Serbian Democratic Party) and the SDA (*Stranka demokratske akcije* / Party of Democratic Action associated with “Bosnian Muslims”). Local political leaders of the SDS encouraged the “Bosnian Serb” population to move out of the area,³⁸ despite the fact that many local inhabitants did not believe this would result in a war. This was not only mentioned in numerous interviews that I carried out but was further supported by two of my research informants, who refused to leave Srebrenica until their lives became seriously threatened (both were later saved by friends of Serbian origin). Additionally, in Sarajevo on April 5, large anti-war demonstrations for peace were held, and people thought that the tensions “would quickly pass.”³⁹

The fighting started in several places in BiH before April 6, 1992, the day on which the European Community recognized Bosnia’s independence.⁴⁰ Eastern Bosnia was subjected to a military campaign referred to as the Drina Valley campaign.⁴¹ Podrinje was seen as an important part of a “Greater Serbia” that envisaged the geographical union of Serbia with eastern Herzegovina, Romanija,⁴² and the Bosnian Krajina.⁴³ The campaign was carried out by the paramilitary group Arkan’s Tigers with the help of other paramilitaries and the government of Serbia (particularly the Ministry of Internal Affairs). The JNA was directly involved in providing

38 D. DUIJZINGS, “Srebrenica: A ‘Safe’ Area, Appendix IV, History and Reminders in East Bosnia,” p. 96.

39 Samir HUSEINOVIĆ, “Dan kad su počele da padaju granate” [The day when grenades started to fall], *Deutsche Welle* (2017), <https://www.dw.com/sr/dan-kad-su-po%C4%8Dele-da-padaju-granate/a-38317833> (date of the access 07/12/2024).

40 D. DUIJZINGS, “Srebrenica: A ‘Safe’ Area, Appendix IV, History and Reminders in East Bosnia,” p. 97, 103.

41 Ibidem, p. 102.

42 Romanija is a mountain, karst plateau, and geographical region in eastern Bosnia and Herzegovina.

43 Ibidem.

various support, including bombardment and shelling of the areas where the inhabitants of “Bosnian Muslim” origin lived.⁴⁴

The strategy of appropriations of property during the ethnic cleansing in Podrinje was well described by Duijzings based on the *UN Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, as follows:

Typically, the JNA took possession of strategic positions and then proceeded to shell Muslim settlements, after which the paramilitaries entered. In many cases, Serb inhabitants would receive notice in advance to leave the area. Once the paramilitaries took control of a town or village, they began terrorizing the non-Serb population, killing innocent civilians and looting their homes. They did this with help from members of the local SDS crisis committees, who pointed out which houses to target. Local administration was taken over by the SDS crisis committees, often in conjunction with the paramilitary groups. Finally, non-Serbs were detained and evicted, and their property confiscated.⁴⁵

Konjević Polje (Bratunac municipality) was subjected to large-scale ethnic cleansing in May 1992. Duijzings claims that more than three quarters of the entire Muslim population in the Bratunac municipality (seventeen thousand people) were cleansed from the area, and at least five hundred people were killed at that point.⁴⁶ Nevertheless, the local SDS (Serbian Democratic Party) made claims in the Serbian press that these people had left their homes of their own free choice.⁴⁷ Fata Orlović certainly did not see it this way. Their family property was confiscated as spoils of the war (and later given to the Drinjača Serbian Orthodox parish).⁴⁸ At the time, the family was not informed of the expropriation.⁴⁹ Such a strategy could

44 Ibidem.

45 D. DUIJZINGS, “Srebrenica: A ‘Safe’ Area, Appendix IV, History and Reminders in East Bosnia,” p. 99.

46 Ibidem, p. 121.

47 Ibidem, p. 122.

48 H. HALILOVIĆ, *Places of Pain*; M. SEKULIĆ, “Crkva odlazi iz avlije: pobjeda Fate Orlović nakon dva desetljeća.”; S. SALIMOVIĆ, “Srušena ilegalno izgrađena crkva u dvorištu Fate Orlović”.

49 M. SEKULIĆ, “Crkva odlazi iz avlije: pobjeda Fate Orlović nakon dva desetljeća.”; Sadik SALIMOVIĆ – Mirna SADIKOVIĆ, “Crkva iz dvorišta Fate Orlović biće izmještena u Bratunac” [The church in the yard of Fata Orlović will be moved to Bratunac] (2020) <https://www.slobodnaevropa.org/a/crkva-iz-dvorišta-fate-orlović-biće-izmještena-u-bratunac/30459965.html> (date of the access 07/12/2024).

be characterized as war looting of civilian property (often combined with pillaging), which, according to international law, is a war crime.

Before the war, the family property in question belonged to Fata's husband and his brother.⁵⁰ In an interview for *Dnevni Avaz*, Fata stated that before the war they actually built four houses, one for themselves (the property in question) and four others for the sons.⁵¹ Fata and her husband Šaćir had seven children.⁵² When the ethnic cleansing started in Konjević Polje in 1992, they had to abandon their property and escaped to Srebrenica, where they spent the remaining years of the war.⁵³ Šaćir died in the Srebrenica genocide after the city was defeated on July 11, 1995, along with about twenty other family members, and Fata became a refugee and ended up with the children in Tuzla.⁵⁴

The war in Bosnia and Herzegovina ended on November 21, 1995, with the conclusion of the Dayton Peace Agreement, which was officially signed on December 14, 1995 in Paris. Nevertheless, the refugees from Podrinje were not able to return for roughly another five years. A year or two later after Fata ended up as a refugee in Tuzla, she heard that some family from Ilijaš had moved to her family house in Konjević Polje after the war and were breeding cattle on the ground floor.⁵⁵ A couple of years after the Dayton Peace Agreement, the Drinjača Serbian Orthodox parish built a large church on Fata's family property.⁵⁶ The European Court of Human Rights specifies that this was in 1998, and that the church was built without any relevant technical documentation.⁵⁷

50 M. SEKULIĆ, "Crkva odlazi iz avlije: pobjeda Fate Orlović nakon dva desetljeća."

51 Almasa HADŽIĆ, "Kako je nana Fata Orlović govorila o sebi za Avaz prije 11 godina" [What Fata Orlović said eleven years ago about herself to Avaz]. *Dnevni Avaz*, 2019, <https://avaz.ba/vijesti/bih/520074/kako-je-nana-fata-orlovic-govorila-o-sebi-za-avaz-prije-11-godina> (date of the access 07/12/2024).

52 A. HADŽIĆ, "Kako je nana Fata Orlović govorila o sebi za Avaz prije 11 godina."; M. SEKULIĆ, "Konačno srušena crkva nepravde" [The church of injustice was finally removed]. *Deutsche Welle* (2021), <https://www.dw.com/hr/konačno-srušena-crkva-nepravde/a-57791523> (date of the access 07/12/2024).

53 A. HADŽIĆ, "Kako je nana Fata Orlović govorila o sebi za Avaz prije 11 godina."

54 Ibidem; M. SEKULIĆ, "Crkva odlazi iz avlije: pobjeda Fate Orlović nakon dva desetljeća."

55 A. HADŽIĆ, "Kako je nana Fata Orlović govorila o sebi za Avaz prije 11 godina."

56 M. SEKULIĆ, "Crkva odlazi iz avlije: pobjeda Fate Orlović nakon dva desetljeća."; M. SEKULIĆ, "Konačno srušena crkva nepravde."

57 ECHR, Case of Orlović and others vs. Bosnia and Herzegovina Judgement, *European Court of Human Rights* (ECHR), Strasbourg, (2019), https://www.stradalex.com/en/sl_src_publ_jur_int/document/echr_16332-18 (date of the access 07/12/2024).

Fata's family property had a certain commercial value, but its strategic location was more important. Fata's family house was reduced to rubble, destroyed during the war, and therefore was not attractive from a commercial point of view. On contrary, the monumental church built on Fata's land, which could not be overlooked when traveling to Srebrenica, came to celebrate the war "victors" and materialize the legacy of the 1990s ethnic cleansing campaign. Halilovich highlights that it is located on the main road junction between the major regional towns of Zvornik, Vlasenica, Milići, and Bratunac, which had a clear strategic importance to the founders of Republika Srpska.⁵⁸ Moreover, the church was erected by the authorities of Repulika Srpska, and the controversial Serb Orthodox Bishop Vasilije Kačavenda,⁵⁹ as a symbol of Serb victory; it was also a clear message to those who had been ethnically cleansed not to come back.⁶⁰

I often caught myself staring at "Fata's church" from a car window on my frequent travels in Podrinje, puzzled by the extent to which the surrounding countryside had been symbolically appropriated by the victors of war. The church obviously covered up the fact that before the war Konjević Polje had mainly been inhabited by people of Bosnian Muslim origin. Halilovich describes this as the "Serbianisation of non-Serbian places" in Republika Srpska – a process that "cuts deep into the private and personal, into homes, and even into *avlija* (front yards)".⁶¹

4) Legacy of ethnic cleansing in the post-Dayton BiH and Fata's legal battles for justice

Even though the 1990s war in BiH officially ended with the signature of the Dayton Peace Accord in late 1995, as I have previously suggested, many local inhabitants, in particular the postwar returnees of Bosnian Muslim origin in Podrinje, think that the war politics of ethnic cleansing continues to shape their lives. The region has undergone major demographic changes, and the original prewar community has been very much diminished as a result. Postwar returns to the area of Podrinje weren't possible until around 2000. First, I will briefly summarize the newly introduced political and legal arrangements in the postwar BiH and show

58 H. HALILOVICH, *Places of Pain*, p. 166.

59 Vasilije Kačavenda was dismissed of all duties in 2013 due to a sex abuse and pedophilia scandal, which was heavily reported on in the local media.

60 H. HALILOVICH, *Places of Pain*, p. 166.

61 *Ibidem*, p. 165.

how the legacy of war became entangled with the postwar political structure of the country.

The post-Dayton BiH comprises three constitutional nations: the “Bosniaks” (inhabitants of Muslim origin); the “Bosnian Croats” (Catholic Christian origin); and the “Bosnian Serbs” (Orthodox Christian origin). However, geographically and administratively the state comprises two entities: the Federation of Bosnia and Herzegovina (alliance of Bosniaks and Bosnian Croats); and Republika Srpska (entity of Bosnian Serbs) and one independent district called Brčko, which is a self-governing administrative unit. Therefore, the contemporary political and administrative division of BiH is mostly constructed via ethno-national and religious identity categories, which do not clearly correspond with the administrative and geographical division of the country. Among other things, this division leads to various issues ranging from Republika Srpska’s leaders (and occasionally also Bosnian Croats) calling for an autonomous entity, to low accessibility of healthcare for some of the returnees after the war (namely in Republika Srpska).

This post-Dayton political division of the BiH is still, to a large extent, a product of the last war and the politics of ethnic cleansing, which drastically changed the population diversity that had existed in the region prior to the 1990s war.⁶² In particular, the entity of Republika Srpska is argued to be a direct result of ethnic cleansing, and its recognition is perceived as a legitimization of the continuation of the war politics in peacetime.⁶³ Furthermore, in these fairly autonomous entities based on ethno-national-religious demarcations, the groups, which form minorities, are in many ways discriminated against on an everyday basis.⁶⁴

Since the war, both internally and externally displaced people were encouraged to return, and the Dayton Agreement guaranteed all displaced people the right to return.⁶⁵ Despite this, most of the prewar population of the municipality of Srebrenica never returned, which is clearly evident when comparing the last two population censuses. At the heart of many personal decisions not to return lie

62 Azra HROMADŽIĆ, *Citizens of an Empty Nation: Youth and State-Making in Postwar Bosnia-Herzegovina* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015).

63 H. HALILOVICH, *Places of Pain*.

64 A particular example of these processes and actions offers the case of Konjević Polje protests in 2013, during which parents demanded that their children obtain education in the appropriate “national subjects” (the prevailingly Bosnian Serb school failed to offer the “Bosniak” curricula.

65 Nadje AL-ALI – Richard BLACK – Khalid KOSER, “The limits to ‘transnationalism’: Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities,” *Ethnic and Racial Studies* 24 (2001), No 4, p. 582; H. HALILOVICH, *Places of Pain*, p. 120.

serious economic problems and the “fragile” political situation in the locality.⁶⁶ Moreover, Halilovich, who has recently carried out a detailed ethnographic study in the area, has emphasized that accepting the current situation with more than a third of the BiH population living permanently abroad in a “diaspora” is perceived by some as accepting the results of ethnic cleansing.⁶⁷

The war politics of ethnic cleansing led to dramatic demographic changes, which literally changed the postwar character of the cities. Not only did the number of inhabitants decreased significantly, but, at least in the municipalities of Srebrenica and Bratunac, the ethno-national-religious composition has significantly changed as well. Whereas prior to the war the two municipalities were predominantly inhabited by the people of Bosnian Muslim origin (Bosniaks), today the dominant group of inhabitants are people of Serb origin, generally Orthodox Christians by faith. Last but not least, these demographic changes also significantly shifted the local importance of the municipalities. Prior to the war, Srebrenica was larger and more important in terms of industry, commerce, and leisure; nowadays Bratunac is the main shopping and cultural destination in the area.

The census of 1991 lists 36,666 inhabitants in the municipality (*opština*) of Srebrenica (27,572 persons of Bosnian Muslim origin and 8,315 persons of Serb/Orthodox origin).⁶⁸ Currently, only about 13,409 persons are recorded in the Srebrenica municipality.⁶⁹ This clearly shows that the municipality has lost about 23,257 inhabitants (63.43 %).⁷⁰ The drastic decrease in population applies to the

66 Many Bosnians express distrust towards the entity of *Republika Srpska*, whose current president Milorad Dodik is infamous in the world of politics for denying the Srebrenica genocide. However, mostly the reason not to return is motivated by bad economic situation in *Republika Srpska*, particularly in Srebrenica (Fieldwork analysis M. S.).

67 As Halilovich, further writes: “Without the return of refugees, the results of ethnic cleansing will be de facto legitimized in the form of ethnically cleansed territories and the division of the once multicultural country along the ethnic lines.” H. HALILOVICH, *Places of Pain*, p. 120.

68 Population census 1991 (orig. *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*) (Sarajevo: Državni Zavod za Statistiku Republike Bosne i Hercegovine, 1993), p. 97.

69 Census of population, households, and dwellings in Bosnian and Herzegovina 2013 (Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2016), p. 64.

70 N1 (news channel), “*Popis iz 2013. godine pokazao razmjere genocida u Srebrenici*” [Population Census from 2013 shows the extend of the genocide] (2016), <https://ba.n1info.com/vijesti/a102866-popis-iz-2013.-godine-pokazao-razmjere-genocida-u-srebrenici/> (date of the access 07/12/2024).

This was also pointed out in the local media. See the article “The population census from 2013 shows the extent of the genocide in Srebrenica” (*Popis iz 2013 godine pokazao razmjere genocida u Srebrenici*) (N1, 2016).

entire country.⁷¹ In the municipality of Bratunac, the 1991 census lists 33,619 people (21,535 of Bosnian Muslim origin and 11,475 of Serb/Orthodox origin).⁷² In 2013, a total of 20,340 people (7,803 of Bosnian Muslim origin/ Bosniaks, and 12,350 of Serb/Orthodox origin) were registered in the municipality of Bratunac.⁷³

Fata Orlović lived as an internally displaced person for eight years after the war.⁷⁴ Even though she had an opportunity to settle with her children in the United States, she did not want to leave BiH, and despite the ethnic cleansing and subsequent genocide she desired to return to her prewar home.⁷⁵ Based on the Dayton Agreement Annex 7, the land was eventually returned to Fata,⁷⁶ nevertheless, only after four years of court battles with the RS legal system were her property rights recognized and she was allowed to rebuild her house.⁷⁷ Among other things, she also had to prove her marriage to her deceased husband and that she was the rightful claimant to the property.⁷⁸

Fata summarizes the situation as follows in an interview for *Dnevni Avaz*: “I think it was 1999 when I found a lawyer so I could start a lawsuit with the Serbian Orthodox Church. I filed the lawsuit with the court in Srebrenica, but they refused to accept it. They almost forced me to leave the building. I told them that they wouldn’t be finished with me anytime soon and I would fight for my yard for my dead Šaćir and my father-in-law and grandfather Hamza [...] They thought that I was old and illiterate and therefore they could easily trick me. As soon as I filed a lawsuit, I went to see the family living in my house, and I told them that I wanted to return and that they should leave.”⁷⁹

In the early 2000s, Fata finally returned to Konjević Polje “to stay, to rebuild her life, and to die.”⁸⁰ Even though she was finally considered the legal owner, she

71 Before the last war the recorded population of BiH was 4,377,033 persons (Census of Population 1991, 1993: 7). The last census recorded 3,531,159 inhabitants (Census of Population 2013, 2016: 54). This clearly shows that more than 20 years later the country’s population has fallen by more than 800,000 inhabitants.

72 Census of Population 1991.

73 *Census of population, households and dwellings in Bosnian and Herzegovina 2013*, p. 56.

74 H. HALILOVICH, *Places of Pain*, p. 165.

75 *Ibidem*, pp. 165–166.

76 M. SEKULIĆ, “Crkva odlazi iz avlije: pobjeda Fate Orlović nakon dva desetljeća.”

77 H. HALILOVICH, *Places of Pain*, p. 166.

78 *Ibidem*.

79 A. HADŽIĆ, “Kako je nana Fata Orlović govorila o sebi za Avaz prije 11 godina.” Translation to English Markéta Slavková.

80 H. HALILOVICH, *Places of Pain*, p. 166.

was not allowed to remove the church. In 2007, the court ordered that the church must be relocated to an alternative location,⁸¹ but no such place “had been found”, and the Serb Orthodox clergy continued to stir up tension in Konjević Polje.⁸² At the same time, Fata was subjected to verbal abuse by the priest and his radical followers.⁸³ On one occasion, Fata fought back and cursed Karadžić and Mladić, based on which she was charged by the clergy with spreading “national, ethnic, and religious hate, division, and intolerance” and committing a “criminal act against the freedom of faith and performance of religious rituals.”⁸⁴ The first instance of the court declared her not guilty, but in 2009 she was found guilty and sentenced to a month in prison on a suspended sentence and ordered to pay 150 KM in legal fees (her monthly pension at the time).⁸⁵ Prior to this, on September 10, 2008, Fata was even physically attacked by a police officer who was supervising the clean-up of the church area prior to a service.⁸⁶ Last but not least, in many instances she was ordered to pay high legal costs.⁸⁷ This was supposed to discourage her from rebuilding her home in Konjević Polje.

Despite this, Fata never gave up, and she continued her legal battles. In an interview she explained: “Only the court! Everyone criticizes the state for being this or that, but I believe in the courts. It is difficult to wait for justice, but it will come. I am old and have nothing to be sorry about. Those who built the church under my windows think that perhaps I couldn’t have gotten dynamite somewhere and blown up the church. Maybe that’s what they wanted?! But I didn’t want to. No! Fata is not a terrorist like those who forcibly take away other people’s property. I want them to tear it down brick by brick (like they built it) and remove it from what is mine. Because I am not fighting against the church, but against the tyrant.”⁸⁸

As the local courts wouldn’t acknowledge her right to remove the church from her property, she finally appealed to the European Court of Human Rights. Fata won the case on October 1, 2019, and the church was ordered to be ultimately

81 Ibidem.

82 Ibidem.

83 Ibidem.

84 Ibidem.

85 H. HALILOVICH, *Places of Pain*, pp. 166–167.

86 ECHR, Case of Orlović and others vs. Bosnia and Herzegovina Judgement.

87 Ibidem.

88 A. HADŽIĆ, “Kako je nana Fata Orlović govorila o sebi za Avaz prije 11 godina.”

removed based on international law.⁸⁹ The church was claimed to be emptied out and it was planned to be moved to nearby town of Bratunac.⁹⁰ Nevertheless, it remained in Fata's yard in Konjević Polje for almost another two years. On April 15, 2020, the Bosnian news portal *Klix.ba* reported that despite the lapse of the legal period for removal of the church on April 1, 2020, the church had not been moved allegedly due to the coronavirus pandemic.⁹¹

Initially, the Republika Srpska authorities were reluctant to adhere to the order of the European Court of Human Rights, which was criticized by local political circles. In January 2021, Denis Bećirović questioned the chairman of the Council of Ministers of BiH, Zoran Tegeltija, as to why the authorities of Republika Srpska had not yet removed the illegally built church from Fata Orlović's land in Konjević Polje.⁹² Several months after this, on June 5, 2021, the church was finally removed, and thus, the order of the European Court of Human Rights was implemented.

In a short statement for the media, Fata, with tears in her eyes, said: "Thank God. The waiting was worth it, and it has worked out the way it was supposed to. However, today I feel the worst. I don't feel right. I don't like it, but I have to. I am only asking for what is mine, as anyone else would do. I haven't done anything. I am glad that the church is removed from my yard. No one would tolerate it; neither could I"⁹³

At the time of the removal of the church, Fata was experiencing medical issues. Two days after the church was removed, she was hospitalized due to lung issues, but according to the media her condition was also a result of the psychological pressure caused by provocations.⁹⁴ When I was visiting Srebrenica in August 2021,

89 S. SALIMOVIĆ – M. SADIKOVIĆ, "Crkva iz dvorišta Fate Orlović biće izmještena u Bratunac"

90 Ibidem.

91 "Izmještanje crkve iz dvorišta nane Fate Orlović na čekanju zbog koronavirusa," [The removal of the church in grannie Fata Orlović's yard is on hold due to the coronavirus pandemics], *Klix.ba* (2020), <https://www.klix.ba/vijesti/bih/izmjestanje-crkve-iz-dvorista-nane-fate-orlovic-na-cekaju-zbog-koronavirusa/200415071> (date of the access 07/12/2024).

92 "Tegeltija reveals Date of Removal of Church in Konjevic Polje," *Sarajevo Times* (2021), <https://sarajevotimes.com/tegeltija-reveals-date-of-removal-of-church-in-konjevic-polje/> (date of the access 07/12/2024).

93 M. SEKULIĆ, "Konačno srušena crkva nepravde." Translation to English Markéta Slavková.

94 Vahida, ARNAUTOVIĆ, "Nana Fata Orlović hospitalizirana na UKC Tuzla: Bila izložena provokacijama nakon rušenja crkve iz dvorišta" [Grannie Fata Orlović was hospitalized at the UKC Tuzla: She was exposed to provocations after the removal of the church], *Oslobodjenje* (2021) <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/nana-fata-orlovic-hospitalizirana-na-ukc-tuzla-bila-izložena-provokacijama-nakon-rusenja-crkve-iz-dvorista-663132> (date of the access 07/12/2024).

I was relieved to hear from our common acquaintances that her health had improved. In 2023, she fulfilled her dream by going to on a “hadž” (hajj – a Muslim pilgrimage to Mecca).

Conclusion: Breaking the vicious circle of wars?

The year 2024 marks twenty-nine years since the Srebrenica genocide and the end of the Bosnian War (1992–1995). Thus, more than a quarter of a century has passed since this mass atrocity was committed. Most importantly, in May of 2024, the UN General Assembly adopted a resolution on the Srebrenica genocide and designated July 11 as an international day of commemoration and reflection.

Nevertheless, the denial of these crimes, and in particular the genocide and ethnic cleansing, continues to form a vital part of the war’s legacy, which continues to resonate in many political speeches and agendas. Also, the discriminatory practices embedded in the “logics of genocide and ethnic cleansing” persist in the everyday lives of the ordinary people.⁹⁵

The practices of “ethnicization” and the politics of ethnic cleansing in the 1990s conflict in Bosnia were legitimized by the political and administrative post-Dayton divisions. The post-Dayton BiH follows the ethno-national and religious “logic”, which, according to some authors, is a direct result of the last war.⁹⁶ As Gordy has suggested, among others, this increased differentiation on an ethno-nationalist basis is also supported by the political and geographic division introduced by the Dayton Peace Agreement.⁹⁷ Similarly, Azra Hromadžić argues that the ethno-national categorizations intrinsic to the post-Dayton consociational democracy model of governance have led to further segregation of the different ethno-national groups.⁹⁸ In such an ethnicized context, which consists of exclusive ethno-national groups, “mixing” is seen as something that endangers “ethnic purity”; therefore, it is socially discouraged.⁹⁹

95 H. HALILOVICH, *Places of Pain*.

96 H. HALILOVICH, *Places of Pain*.

97 Eric GORDY, “On protests in BH, quickly and darkly.” *Ethnia* (blog) (2014), <https://eastethnia.wordpress.com/2014/02/08/on-protests-in-bh-quickly-and-darkly/> (date of the access 07/12/2024).

98 A. HROMADŽIĆ, *Citizens of an Empty Nation*, pp. 88–90.

99 *Ibidem*.

The ones who returned to their prewar homes often became an “ethnic, national, and religious” minority due to the major demographic changes, and, as a result, they face many difficulties for being a minority or in some instances even abuse and physical attacks. A particular example of the everyday struggles of the returnees is provided by the case of Fata Orlović from Konjević Polje, in the Podrinje area in Northeast Bosnia. Even though Fata’s case is very unique, it clearly illustrates the paradoxes that many of the returnees experienced.

This article shows how Fata’s family property was unlawfully appropriated and how, symbolically, the church in Konjević Polje served to legitimize war appropriations and killings as well as the ethnically cleansed postwar landscape. The church in Konjević Polje, which paradoxically became known as “Fata’s church”, served to reconfigure the relations of the past – it attempted to erase the presence of the targeted minorities that inhabited the area prior to the war and, at the same time, to celebrate the victorious side.

Nevertheless, Fata should not be viewed simply as a victim; quite the opposite is true, as she became an important grassroots human rights activist in BiH. As Hariz Halilovich concludes: “However, as Fata Orlović’s case demonstrates, regardless of their rural background and ‘lack of sophistication,’ these women are not passive victims within their structures that are clearly hostile to them; they actively resist oppression and fight not only for their bare survival but also for the restoration of their rights and their dignity as human beings and women.”¹⁰⁰ For many Bosnians Fata became an example of a justice fighter, a heroine who does not give up. After all, Fata’s story had a “happy ending” – the church was ultimately removed – but others continue to struggle for justice and dignity.

What the war in former Yugoslavia indeed illustrated were the possibilities of radical nationalism and the misuse of power. Unfortunately, even at present, the handling of identity in post-Dayton Bosnia continues to use the “ethno-nationalistic war scheme” as a tool of distinction, and the legacy of the last war remains entangled with the legal and political arrangements in the country. Nevertheless, the legal case of Fata Orlović serves as an example of how the “vicious circle of wars” can occasionally be broken and some sort of reconciliation can be achieved even after more than a quarter of a century.

100 H. HALILOVICH, *Places of Pain*, pp. 172–173.

STUDIE / ARTICLE / BOSNIA AND HERZEGOVINA

Historical Revisionism, Neo-Ustashism, Neo-Chetnichism, and the Monopolization of the Right Side in Bosnia-Herzegovina

IVO GOLDSTEIN

Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Zagreb, Croatia

Historical Revisionism, Neo-Ustashism, Neo-Chetnichism, and the Monopolization of the Right Side in Bosnia-Herzegovina

The article analyzes the genesis and development of historical revisionism in Bosnia and Herzegovina from the break-up of socialist Yugoslavia at the turn of the 1980s and 1990s until present. It explains how and why historical revisionism arose in Bosnia and Herzegovina and how it functions today. This phenomenon has taken a form of three nationalist discourses: Serbian (Neo-Chetnichism), Croatian (Neo-Ustashism) and Bosniak. The newly established cultures of memory served as generators of hatred before, during and after the war in Bosnia and Herzegovina in 1992–1995. The three ethno-national variations of historical revisionism are largely mutually exclusive but share common strategies and serve a similar goal, which can be summed up as the “monopolization of the right side“.

Keywords: Bosnia and Herzegovina; former Yugoslavia; historiography; historical revisionism; Neo-Ustashism; Neo-Chetnichism; cultures of memory; nationalism

The establishment of Bosnia-Herzegovina as a Republic within the six-member Yugoslav federation occurred in 1945. It happened after the war in Bosnia-Herzegovina, the intensity of which, in comparison with the other republics and regions of Yugoslavia at the time, was immeasurably fiercer (it can be compared only with the war in Croatia).¹

Josip Broz Tito, arriving at the end of 1941 as the commander-in-chief of the partisan units in Bosnia, came up with the slogan “brotherhood and unity” – “we proved to the embittered Serbs that not all the Croats are villains, that not all the Muslims are villains, but only a small part in the Ustasha units. We proved to the resentful Muslims and Croats that not all Serbians are villains, but only a few Chetniks commit atrocities. It was hard work.”²

The slogan of “brotherhood and unity” led to a higher degree of trust among the peoples of Bosnia and Herzegovina after the war.³

Forty-five years later, it turned out that this trust was not resistant to new temptations. As socialist Yugoslavia disintegrated, “national” cultures of memory emerged. Their differences were considerable from that of the socialist one. Instead of creating a liberal-democratic culture of memory that would be able to confront old frustrations under pressure from Serbia and later from Croatia and other internal incentives, the newly established culture of memory became a generator of hatred that was important in the preparations for the 1992–1995 war.⁴

In such circumstances, historical revisionism appeared on all sides, as the title says – Neo-Ustashism, Neo-Chetnichism, and the monopolization of the right side. In this text, I attempt to analyze how and why historical revisionism arose in Bosnia and Herzegovina and how it functions today, more than thirty years after it first appeared.

Since we have Neo-Nazism and Neo-fascism, we have also Neo-Ustashism and Neo-Chetnichism. Neo-fascism can be defined as a post-World War II far-

1 Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918–2008*. (Zagreb: EPH Liber, 2008), pp. 278–287.

2 Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, vol. 8 (Sarajevo 1977), pp. 127–128.

3 Ivo GOLDSTEIN – Slavko GOLDSTEIN, *Tito* (Zagreb: Profil, 2015), pp. 219–221.

4 I. GOLDSTEIN – S. GOLDSTEIN, *Tito*, pp. 219–222; Husnija KAMBEROVIĆ, “BiH u Drugom svjetskom ratu – preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam,” in *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, ed. Milo PETROVIĆ (Beograd: FNP, 2014), pp. 175–181; Tihomir CIPEK, *Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini, Socijaldemokratska politika sjećanja između dva totalitarizma*, in *Novi prilozi o povijesnom revizionizmu i reviziji povijesti* (Sarajevo: FES, 2019), <http://historiografija.hr/?p=17725> (accessed December 2, 2024); H. KAMBEROVIĆ, *Hod po trnju, Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2011), pp. 84–94.

right ideology encompassing significant elements of fascism. Consequently, Neo-Ustashism and Neo-Chetnichism can be defined as post-World War II far-right ideologies encompassing significant elements of Ustashism and Chetnichism. Ustashism among the Croats and Chetnichism among the Serbs include radical Croatian/Serbian nationalism (chauvinism), conservatism, right-wing populism, and xenophobia.

Historical revisionism and scrupulous historiography and media presentation in the former Yugoslav region can be distinguished by answering a simple question: Who fought on the right side of the Second World War, and who fought on the wrong side? If the right side is not solely partisan, regardless of any mistakes and misdeeds committed, that approach can be classified as historical revisionism.

Croats from Bosnia-Herzegovina, especially those in Herzegovina, were significantly stigmatized by the Ustasha in socialist Yugoslavia and the former socialist republic of Bosnia and Herzegovina. The Ustasha had a greater number of members and sympathizers than in other parts of Croatia and Bosnia and Herzegovina, which was the main reason.

Two possible solutions existed for the constitutional crisis of the state among Croats in Bosnia and Herzegovina in the years leading up to the breakup of Yugoslavia. The first was the preservation of integral Bosnia and Herzegovina according to the concept of AVNOJ (*Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije* – the Antifascist Council of Yugoslavia and its decisions, passed in Jajce in November 1943). The second, concealed for a long time, was the concept that the Ustashes promoted in the so-called Independent State of Croatia (ISC, *Nezavisna Država Hrvatska*, NDH, 1941–1945); at the time, Bosnia and Herzegovina was integrated in the ISC (for example, a group of Croatian emigrants who arrived in central Bosnia in 1972 with the intention of inciting the local population to an uprising raised the slogan “Avengers of Bleiburg”).⁵ As the aggression against Bosnia and Herze-

5 Adolf ANDRIĆ – Apostol PLEMIĆ, *Osvetnici Bleiburga: „priručnik“ za vođenje hrvatske gerile* (s. l., 1974); Bleiburg, town in the southern Austria, on the Slovenian border, where in May 1945 Ustasha units tried to surrender to the British army, but we transferred to the Tito’s partisans. Some of the more important prisoners were singled out, taken to prison and legally tried, but many of the anonymous soldiers were killed during the marches or in concentration camps – “Bleiburg” became the symbol of suffering of the Ustasha. See I. GOLDSTEIN, “Bleiburg i Križni put,” in *Hrvatska na kraju rata: 1945*, ed. M. KIRINČIĆ (Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2019), pp. 9–211; Idem, *Croatia. A History* (London: Hurst & Company, 1999), pp. 183–184; Jozo TOMASEVICH, *War and revolution in Yugoslavia 1941–1945 – Occupation and collaboration* (Stanford: Stanford University Press, 2002), pp. 822–830. For better understanding of the culture of memory about Bleiburg see, Vjeran PAVLAKOVIĆ – Dario

govina neared, the concept of AVNOJ lost much of support, because many thought it was an inadequate tool with which to fight the anti-AVNOJ concept of the aggressor.

Ustasha nostalgia emerged quickly and strongly among Croats in Bosnia and Herzegovina. The role of the Croatian defense minister, Gojko Šušak, was pivotal, as he openly sympathized with the NDH. At the start of the war, armed Croatian contingents formed the Croatian Defense Council (*Hrvatsko vijeće obrane*, HVO) as the sole institution of defense for Croats in Bosnia and Herzegovina. The Croatian defense forces (*Hrvatske obrambene snage*, HOS) were organized by Pravaši, a radical nationalist party (*Hrvatska stranka Prava*, HSP).

The HOS was openly pro-Ustasha, but supporting an alliance with the Muslims, it advocated for the territorial integrity and sovereignty of Bosnia and Herzegovina much more consistently and sincerely than the HVO. The HOS was weakened and disappeared due to the policy implemented in Zagreb.

Under these circumstances, a third concept emerged on the Croatian political and military scene in Bosnia and Herzegovina in the coming months. The pro-Ustasha concept was modified to reject the idea of preserving the territorial integrity of the country and forming an alliance with Muslim Bosniaks. It advocated for the necessity of making a deal with the Bosnian Serbs to divide the territory. However, the Ustasha as an ideological base remained. Therefore, some units of the HVO were named after the war criminal but capable Ustasha commander Jure Francetić, and numerous streets in many municipalities were named after the writer and Ustasha minister Mile Budak.⁶

Historical revisionism became a widespread phenomenon: it dominated literature, historiography, and even painting, and it also dominated scientific, cultural, religious, and military institutions as well as the media. There were very few who disagreed with that narrative.⁷

BRENTIN – Davor PAUKOVIĆ, “The Controversial Commemoration: Transnational Approaches to Remembering Bleiburg,” *Politička misao, časopis za politologiju* 55, 2018, No. 2, pp. 7–32.

6 Sanel KAJAN, *Mostarski Židovi bez sinagoge*, <https://www.dw.com/hr/tragovi-postojanja-mostarskih-%C5%BEidova-pred-nestajanjem/a-52162650>, (accessed February 6, 2020); *Express*, Zagreb, 5th August 2022.

7 For example, Ivica ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja, Hrvati Hercegovine i NDH, Od proklamacije NDH do talijanske reokupacije (travanj–rujan 1941.)* (Mostar: Crkva na kamenu, 2012); Tugomir SOLDIĆ, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata,” *Hercegovina franciscana* 7 (2011), No 7, pp. 379–457; Ivan LOVRENOVIĆ, *Tugomir Soldo: “Uknuli i jauknuli Srbi i svi čestiti Hrvati”*, <https://www.ivanlovrenovic.com/clanci/varia/tugomir-soldo-uknuli-i-jauknuli-srbi-i-svi-cestiti-hrvati->, (accessed December 30, 2022).

Apparently, to an even greater extent, this is the case among the Bosnian Serbs, and to a considerable degree among the Bosniaks as well.

There were different perceptions of the events of the Second World War among the Bosnian Serbs. A few people promoted the view that the Partisans were the “right side” in the Second World War, while others viewed the Chetniks as being that “right side”. As the aggression against Bosnia and Herzegovina was being prepared, the emphasis on the Chetniks became greater.

Of importance was the decision of the Assembly of Republika Srpska in 1993 to declare invalid all the decisions made at the First Session of the Regional Anti-Fascist National Liberation Council of Bosnia and Herzegovina (*Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH*), which was founded in 1943 in Mrkonjić Grad and became the supreme representative body for Bosnia and Herzegovina. Lastly, the Chetniks were granted the title of an anti-fascist movement. In addition, long before the beginning of the aggression against Bosnia and Herzegovina, the Serbian nationalists emphasized that Muslim-Bosniaks did not exist as a nation but were instead Islamized Serbs, merely one of the “artificial nations”.⁸

In order to perpetuate the Chetnikization process, General Draža Mihailović, the commander-in-chief of the Chetnik movement, and his army were presented as the only antifascist movement. Tito’s partisans were only seen as a militia fighting for the victory of communism. The fact that Tito was a Croat was also a factor in supporting this argument.⁹

A very obvious element in this process was the naming of the streets in cities under the rule of the Serbian Democratic Party (*Srpska demokratska stranka – SDS*), the highlight of which was, no doubt, the naming of a street in east Sarajevo after Mihailović. It was therefore completely logical that in 2013 the TV channels RTV Republika Srpska and RTV Serbia broadcast the series *Ravna Gora* (named after the mountain in Serbia where Mihailović gathered his supporters in 1941). In it, the Chetniks are portrayed as righteous people who fought against fascism and communism in some kind of a holy battle. In one of the episodes, it was shown how in October 1942 they “liberated” Prozor, a town in northern Herzegovina, under the leadership of the “vojvoda” Petar Baćović and the patronage of the Italian army.

8 As analyzed and presented by Vojislav ŠEŠELJ, *Rimokatolički zločinački projekat veštačke hrvatske nacije* (Belgrade: Srpska radikalna stranka, 2007).

9 Drago NJEGOVA, “Srpski ustanak u Drvaru i Srbu 27. jula 1941. godine protiv terora (i genocida) NDH,” *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 4 (2012), No. 4, pp. 255–268.

In fact, it was a genocidal action in which they killed about 1,000 Croats and about 300 Muslims, mostly civilians.¹⁰

The nationalistic narrative of the Bosnian Serbs is characterized by the persistent perpetuation of the myth of over 700,000 victims of the Jasenovac camp. Since the end of the millennium, its main advocate has been Milorad Dodik, who for almost two decades has been the most prominent Serbian politician in Bosnia and Herzegovina. The goal is twofold: first, by exaggerating the number of victims of Jasenovac multiple times, an attempt is made to marginalize the horrors and responsibility for the genocide committed in 1995 in Srebrenica;¹¹ secondly, a more subtle message is sent, i.e. because of the large number of Serbs killed by the Ustasas during the Second World War, the Croat and Bosniak people must bear the stigma of collective guilt and the characterization of being genocidal in nature.

Banja Luka hosted a solemn celebration of the 30th anniversary of the Republic of Srpska on January 9, 2022. Celebrating the establishment of the territorial organization that announced and prepared the aggression against Bosnia and Herzegovina is a scandalous practice. Even more scandalous is a statement by Dodik and the Serbian prime minister, Ana Brnabić, in which they pointed out that the establishment of Republika Srpska was necessary in order to prevent the restoration of the Ustasha state. This is yet more proof of how historical facts can be used unethically for political purposes (and to prevent any positive progress in Bosnia and Herzegovina's politics).¹²

In Bosnia and Herzegovina, Neo-Ustashism and Neo-Chetnichism have a stronger presence in certain circles than in Croatia and Serbia.

In the early 1990's, the Bosniaks (formerly known as Muslims) created a new historical narrative, mainly as a response to Serbian propaganda. The Bosniaks rightly wanted to portray themselves as the biggest victims of the war of the 1990s. Nonetheless, they made an effort to explain what took place during the Second World War. Their aim was to present themselves during that time not only as the

10 "U sljedećoj epizodi 'Ravna Gora' četnici oslobadaju Prozor," *Saff.ba*, <https://saff.ba/u-sljedecoj-epizodi-ravna-gora-cetnici-oslobadaju-prozor/> (accessed 2 December, 2024), in detail, I. GOLDSTEIN, "Rama 1942 – tragedija jednog mikrokozmosa," in *Rama 1942*, ed. T. BRKOVIĆ – S. LOVRIC – M. PETRIČEVIĆ – J. ŠARČEVIĆ (Rama – Šćit: Franjevački samostan, 2014), pp. 11–126.

11 Erduan KATANA, *Pravdanje Srebrenice Jasenovcem civilizacijsko dno*, https://www.slobodnaevropa.org/a/pravdanje_srebrenice_jasenovcem_neljudski/24204871.html (accessed July 1, 2020).

12 *Jutarnji list*, Zagreb, January 10, 2022.

greatest victims but also as the ones who were always on the right side. The goal of monopolizing the right side became more challenging to achieve, as numerous facts demonstrate that the situation was extremely complicated. According to the Ustasha ideology and the regime during the Second World War, Muslims were the most rooted and noble component of the great and heroic Croatian nation. This was based on the idea of Ante Starčević, a Croatian ideologist from the nineteenth century who declared the Muslims of Bosnia and Herzegovina to be the “flower of the Croatian nation”.¹³

From the beginning, a significant portion of the Muslim population was reserved for the Ustasha. In the years to come, they showed more and more sympathy for the partisans and gradually joined the partisan units. However, the process was sluggish and sometimes irregular.

In the last couple of decades, in order to show how the Muslims were distancing themselves from the Ustasha, it was often pointed out that as early as in the summer of 1941, many prominent Muslims appalled by Ustasha crimes throughout Bosnia and Herzegovina were signing resolutions protesting against that terror (the so-called Muslim resolutions).¹⁴ The Muslims of Mostar pointed out that “the countless crimes, injustices, lawlessness, and violent persuasions that have been committed and are being committed against Orthodox Serbs and other fellow citizens are completely alien to the soul of every Muslim”, so they demanded that “full equality, order, and legality be guaranteed” to everyone “regardless of religious and ethnic affiliation”.¹⁵ Nonetheless, these resolutions were mostly written in a vague

13 Petar PEKIĆ, *Postanak NDH, Borba za njeno oslobođenje i rad na unutrašnjem ustrojstvu* (Zagreb: 1942), p. 82; Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*. (Zagreb: Školska knjiga, 2009).

14 Enver REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* (Sarajevo: Bosanska razmeđa, 1998), p. 306; Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana* (Sarajevo: Centar za bosanskomuslimanske studije, 1991), p. 33; Matko Srećko DŽAJA, *Politička realnost jugoslavenstva* (Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi, 2004); pp. 114–115; some bishops believed that with these resolutions they wanted to shift the blame from the members of their religious community exclusively to the Catholics, because the Ustasha, among whom there was a significant number of Muslims, committed terrible crimes during the summer of 1941 in eastern Herzegovina.

15 Muhidin PELESIC, “Sarajevo u Drugom svjetskom ratu – Život u Gradu od aprila 1941. do aprila 1945,” in *Prilozi historiji-Sarajeva: Zbornik radova sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva*, ed. Dževad JUZBAŠIĆ (Sarajevo: Institut za istoriju, 1997), pp. 367–389, loc. cit. P. 373; N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*, pp. 418–420; Tarik HAVERIC, “Muslimanski rezolucionari I, II, III,” *nomad.ba.*, <https://nomad.ba/haveric-muslimanski-rezolucionari>, <https://nomad.ba/haveric-muslimanski-rezolucionari-ii>, <https://nomad.ba/haveric-muslimanski-rezolucionari-iii>

and general language. In many cases, it appears that the main concern of those who signed them was the persecution of “Croat-Muslims”. Afterward, a significant number of the signatories collaborated with the regime.

Understanding how these complex relationships and processes from the Second World War were described after 1990 is crucial.

Various revisionist ideas came in from the Bosniak circles, so it was claimed that the partisans were nothing but Chetnik converts (this is the idea promoted by Croatian revisionists and Neoustashas as well!), that the liberating partisan actions were not “liberation” but merely “fall” and “catastrophe”. According to some, the 13th SS Handžar Division was the core of the Muslim army and was supposed to ensure Bosnia and Herzegovina’s autonomous status. It was asserted that the division had not committed any crimes and that the allegations of crimes were false. Efforts to achieve Bosnian autonomy were given special attention.

The Memorandum sent to Hitler by a group of Muslim politicians in 1942 is being viewed uncritically. The truth is that the emigration of approximately 100,000 Serbs and Montenegrins and roughly 75,000 Croats from the imagined autonomous unit and the settlement of approximately 175,000 Muslims of the territory ceded to the NDH has been planned. It is not stated at all that no organized political group was behind that Memorandum, but that it was a Nazi initiative whose goal was to create an atmosphere in which it would be possible to establish Muslim units within the Nazi war machine.¹⁶

Some Bosniak circles used the Serbian myth about Jasenovac and the Croatian one about Bleiburg to point out that there were Bosniak victims in both Jasenovac and Bleiburg. Everything soon turned into an exaggeration and a myth.

veric-muslimanski-rezolucionari-iii, (accessed May 14, 2022); Hrvoje MATKOVIĆ, *Na vrelima hrvatske povijesti* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006), pp. 392–399; E. REDŽIĆ, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke* (Sarajevo: Akademijska nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2000), p. 150.

16 Adnan JAHIĆ, *Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu* (Tuzla: Zmaj od Bosne, 1995), pp. 51, 71, 81; Zija SULEJMANPAŠIĆ, *13. SS divizija „Handžar“. Istine i laži*, (Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka “Preporod”, 2000); F. MIDŽIĆ, “Muslimanske vojne formacije u Bosni i Hercegovini 1941–1945. S posebnim osvrtom na muslimansku miliciju Huske Miljkovića u Cazinskoj krajini,” in *Naučni skup Bošnjaci i Drugi svjetski rat, zbornik radova*, ed. Adnan JAHIĆ (Sarajevo: Udruženje “Mladi muslimani”, 2012), pp. 106–150; A. MULA-OSMANOVIĆ, “Sjećanja pripadnika ‘Handžar divizije,’” in *Naučni skup Bošnjaci i Drugi svjetski rat, zbornik radova*, pp. 153–161; M. PELESIC, “Sloboda nije došla s kozaračkim kolom,” *Ljiljan* (Sarajevo), 12. 4. 1995.

This was helped by the fact that very little was known about these traumatic events in the public of Bosnia and Herzegovina.¹⁷

In Sarajevo, in the early 1990s, streets representing anti-fascist heritage (for example, the street of the Tenth Krajina Division that liberated the city in April 1945) were renamed, then those of “suspicious” Serbs (for example, Gavrilo Princip, the assassin of the heir to the throne, Franz Ferdinand d’Este). The street named after the famous inventor Nikola Tesla has also been renamed. The only Tesla’s “guilt” could be that he was, by nationality, a Serb, though he was born and raised in Croatia. Instead, streets were even named after Ustasha and Nazi officials.¹⁸

One insisted on the fact that the Bosniaks are the oldest population of Bosnia and Herzegovina, who, when the Ottomans invaded the country in the fifteenth century, only accepted the new religion – Islam. Renaming the Muslims as Bosniaks in the early 1990s was based on this argument, and it caused resistance in Bosniak circles as well. This – especially in wartime circumstances – also meant monopolizing patriotism as well as Bosnian history and culture. This was unjust primarily towards Bosnian Croats. The belief that Bosnia and Herzegovina was their homeland was traditionally very strong for many of them.

The debate was also about the Islamization of the peasantry in Bosnia and Herzegovina from the fifteenth to the seventeenth century. In socialist Yugoslavia, the explanation was that a “forced conversion” had taken place, and from the beginning of the 1990s this was replaced by the narrative that there existed “a mysterious inclination towards Islam”. Neither one nor the other narrative has any historical basis, but it is about the “certain high flexibility” of the population that encouraged conversions to Islam due to specific economic and financial interests.¹⁹

17 H. KAMBEROVIĆ, *Hod po trnju*, p. 92; Idem, “Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u BiH,” in *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945.: Zbornik radova*, ed. H. KAMBEROVIĆ (Sarajevo: Institut za istoriju, 2006), p. 33.

18 H. KAMBEROVIĆ, *Slučaj Mustafe Busuladžića – sa povijesne margine ka politikantskom Centru* – file:///C:/Users/Ivo/Downloads/SSRN-id3405872.pdf, (accessed October 19, 2023); Dragan MARKOVINA, *Jugoslavija u Hrvatskoj (1918–2018) – od euforije do tabua* (Zagreb: Fraktura, 2018, pp.71–78); H. KAMBEROVIĆ, “Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini,” in *Protiv historijskog revizionizma, za reviziju povijesnih spoznaja*, ed. Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ (Zagreb: Kliofest, 2021), pp. 36–39; I. GOLDSTEIN, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas* (Zagreb: GZH, 2022), pp. 444–446.

19 Nenad MOAČANIN, “Islamizacija seljaštva u Bosni od 15. do 17. stoljeća: demistifikacija,” in *Zbornik Mirjane Gross: U povodu 75. rođendana*, ed. Neven BUDAK et al. (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1999), pp. 53–63; H. KAMBEROVIĆ, *Historiografija u BiH u službi politike* (Zagreb: Srednja Europa, 2012), pp. 19–32.

Furthermore, in 2006, alleged prehistoric pyramids were found near the town Visoko in central Bosnia. Despite numerous warnings from the experts that it is pseudo-archaeology, the digging in the hills around the city was supported by certain political circles, justifying it as taking place in “the national interest”. Today it is clear that the motives of the initiators of that project are not scientific but political and also commercial, because they claim that “staying in a prehistoric underground complex” enables “curing eczema, cataracts, insomnia, breathing, mental problems, warts, digestion, and pain”.²⁰ When the prominent historian Dubravko Lovrenović (1956–2017) spoke clearly about the senselessness of the project, his haters printed t-shirts with his picture and the words “burn yourself!”.

Among the three nations within Bosnia and Herzegovina, there are prominent promoters of interethnic tolerance and understanding. In their public appearances and in their texts, they present adequate concepts of the culture of memory.

For example, theologians, publicists, and the Franciscans Drago Bojić and Ivan Šarčević have criticized the oft-mentioned claim that “all totalitarianisms are the same”. They concluded that for most of those who say that “the protagonists of their own totalitarianism are considered heroes, and those on the opposite side criminals, one’s own victims are multiplied, and those on the other side are diminished, despised, and denied”.²¹ Despite being applicable to all the national communities in Bosnia and Herzegovina, Bojić and Šarčević largely rejected Neo-Ustasha attitudes in the Croatian community within the country. Furthermore, Tarik Haverić fiercely opposed the dominant understanding of so-called *Muslim resolutions*. Husnija Kamberović also strongly criticized Bosniak revisionists in certain texts.

Dragan Bursać, a writer from Banja Luka, has faced significant challenges as a critic of the Great Serbian concept. He said: “We live in a country which does not want to know about its Nazi past and, at the same time, carefully preserves the legacy of Milan Nedić and Dimitrije Ljotić, celebrates Draža Mihailović, and uses *sieg heil* to greet Ratko Mladić”.²²

20 Dubravko LOVRENOVIĆ et al., *Da li visoki predstavnik podrževa lažnu arheologiju?*, <https://www.dw.com/bs/da-li-i-visoki-predstavnik-podr%C5%BEava-la%C5%BENU-arheologiju/a-2505525>, (accessed March 8, 2020); *Bosnian Pyramid newsletter*, newsletter@newsletter.piramidasunca.ba (accessed March 8, 2020).

21 Drago BOJIĆ – Ivan ŠARČEVIĆ, “Tuđe fašizme nećemo, svoje ne damo!” *Prometej. Za laičku državu i sekularno društvo*, May 15, 2020, www.prometej.ba/clanak/osvrti/drago-bojic-i-ivan-sarcevic-tudje-fasizme-necemo-svoje-ne-damo-4405 (accessed May 16, 2020).

22 Dragan BURSAC, “Smrad srpskog sveta u njegovo četiri zida,” *Autonomija: Portal građanske Vojvodine*, July 19, 2021, <https://autonomija.info/dragan-bursac-smrad-srpskog-sveta-u-njegova-cetiri-zida/> (accessed October 19, 2023).

If there were more people with the same views as Bojić, Šarčević, Haverić, Bursać, and others, the situation would be better, but there are not. It would facilitate the building of functional social relations and the state, but it is not so. In this situation, dialogue becomes difficult or even impossible.

Conflicting cultures of memory can hardly coexist in the same society and often lead to additional conflicts. We do hope that there will be no more armed conflicts in Bosnia and Herzegovina; however, these conflicting memories significantly contribute to the fact that this country is a dysfunctional state.

See, also S. BRKLJAČA, "Historiografska literatura u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena u posljednjih dvadesetak godina," in *Naučni skup Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. godine*, eds. Adnan HUSKIĆ – Husnija KAMBEROVIĆ (Sarajevo: Friedrich Naumann Stiftung, 2003), pp. 49–85.

STUDIE / ARTICLE

Social, Cultural, and Literary Circumstances in the Early Modern Period in Perast

ALEKSANDAR RADOMAN

Faculty of Montenegrin Language and Literature – Cetinje, Montenegro

Social, Cultural, and Literary Circumstances in the Early Modern Period in Perast

This paper explores the historical, social, and cultural circumstances in Perast during the early modern period, highlighting the town's distinctive societal configuration and cultural milieu shaped by its strategic location. Notably, Perast experienced a period of prosperity during the seventeenth and early eighteenth centuries, which can be attributed to the maritime and trading privileges bestowed by the Republic of Venice in recognition of its war efforts against the Ottoman Empire. Yet, concomitant with the decline and ultimate demise of the Serenissima, Perast witnessed a commensurate wane in its renown and influence along the shores of the Adriatic.

This paper delves into the historical, social, cultural, and literary landscape of Perast during the early modern period. Through an exploration of authored and oral literature, ecclesiastical performances, carnival traditions, and elements of traditional culture, it seeks to illuminate the multifaceted tapestry that shaped Perast's identity during this epoch.

Keywords: Perast; early modern period; culture; literature

Introduction: Historic and social circumstances

According to Konstantin Jireček, as early as the thirteenth century, “boatmen, coopers, stonemasons, limestone makers, and bricklayers lived in Perast”.¹ In 1420, the town of Kotor, along with the surrounding territories encompassing the settlement of Perast, fell under Venetian rule.

Miloš Milošević identifies two phases in Perast’s evolution, specifically in its transition from a settlement (*comune*) to a municipality (*comunita*). The initial phase, spanning the fourteenth and fifteenth centuries, denotes “the steady yet grueling breakthrough of the serfs affiliated with the Abbey of St. George, navigating foreign ports with modest sailing vessels and lacking personal capital”.² During that era, the inhabitants of Perast actively sought support from Dubrovnik’s capital, engaging in transit trade to facilitate Dubrovnik’s commerce toward its destinations. As the inhabitants of Perast gained financial stability and became extensively involved in military and commercial endeavors, the second phase in the town’s development was characterized by the endorsement of Venice and subsequently led to the expansion into new markets. Moreover, Perast strategically positioned itself as a bastion against Mediterranean piracy, predominantly located in Ulcinj and, to a lesser extent, in Herceg Novi. The subsequent prosperity witnessed during the town’s second developmental phase stemmed from a confluence of advantageous geostrategic positioning and the acquisition of numerous privileges conferred by Venice.

During the sixteenth century, organized craftsmanship, shipbuilding, and a robust maritime economy enabled Perast to raise certain demands for autonomous activity in relation to Kotor, to which it was subordinate. As early as the beginning of the sixteenth century, legal action initiated by Perast against Kotor was documented, seeking freedom in market selection and contesting the obligation to give a financial guarantee for the arrival of cargo from Venice exclusively in Kotor. It became evident that emancipation from Kotor’s administrative, ecclesiastical, and commercial dominance was imperative for Perast’s trading development. Furthermore, Perast was affiliated as the metochion of the Abbey of St. George, recognized historically since the eleventh century as a Benedictine monastery. While the abbey was under the jurisdiction of Kotor’s populace during Venetian rule, the de-

1 Niko LUKOVIĆ, *Boka Kotorska. Kulturno-istoriski vod* (Cetinje: Narodna knjiga, 1951), p. 84.

2 Miloš MILOŠEVIĆ, “Samoupravni status Perasta za vrijeme Mletačke Republike,” *Glasnik odjeljenja društvenih nauka CANU* 13 (2000), p. 7.

cline of the Benedictine order led to the placement of Kotor's nobles at its helm. Their vested interest in this position primarily stemmed from the generous fiefs associated with the abbey. One pivotal event signifying Perast's struggle for liberation from Kotor's tutelage occurred in 1535, when a faction of conspirators from Perast killed the abbot, Kotor nobleman Pompeo Pasquali, within the confines of the church on the island of St. George.³ Shortly thereafter, the people of Perast created a new island near St. George by filling and sinking ships around a natural rock formation. Here, they erected a church, and the island gradually evolved into a revered pilgrimage site known as Our Lady of the Rock. Notably, the divergence of the Perast fraternity of sailors (*Fraternitas navigantium*) from the longstanding Kotor navy, documented in sources from 1580, marked a significant milestone in Perast's emancipation from Kotor's influence. Venetian records from merely five years later delineate Perast as an independent municipality, while severance of jurisdictional ties with the Kotor nobility, which was facilitated through the Abbey of St. George, followed a substantial legal dispute in 1634, when the Republic of Venice assumed "the right of patronage and possession of the islands".⁴

To establish an autonomous feudal-style communal system divergent from the neighboring Kotor, of which it was a constituent until the mid-sixteenth century, Perast as a town of advanced craftsmanship, shipbuilding, and maritime commerce initiated the formation of its specific nobility. This endeavor led to the establishment of the autochthonous system of twelve *kazadas* (Italian *casa* – house, ancient noble family), which asserted governance over the town and its twelve adjoining villages. Representatives from these twelve *kazadas* constituted the primary governing body, known as the Council (*Collegio della Comunità*). The twelve *kazadas* were designated as follows: Studeni, Smilojević, Vukašević, Zubatci (Dentali), Šestokrilović (Lepetali), Šilopi, Rajković, Čizmaj, Perojević, Stojšić, Bratica, and Mioković. In contrast to Kotor or Bar, for example, whose nobility in the Middle Ages was formed on a Romanic ethnic basis and only began acquiring a Slavic character in the late Middle Ages and early modern times, with the increasingly strong influence of a new ethnic element from the hinterland, the Perast patriciate does not offer more precise data on this duality except in terms of the names of certain *kazadas* reflecting a Romanic-Slavic symbiosis; this is perhaps due to the somewhat delayed constitution process. Regardless of the class to which they be-

3 Pavao BUTORAC, *Opatija Sv. Jurja kod Perasta* (Perast: Gospa od Škrpjela, 1999), p. 41.

4 Miloš MILOŠEVIĆ, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od XV do XVIII vijeka* (Podgorica: CID, 2008), p. 174.

longed, the people of Perast used the Montenegrin language in their mutual communication (recorded under the names “Slavic”, “Slavonic”, “Illyrian”, or “Our” in the archival sources of the time), while Italian was the language of administration, judiciary, maritime trade, and education.⁵ It appears that daily communication in the early Middle Ages was predominantly in the “Slavic” language, not only among craftsmen, commoners, and peasants but also among the bilingual patriciate, where the vernacular was especially nurtured within the family circle, first and foremost thanks to women, as is confirmed in the preserved documents testifying that the members of the Perast patriciate used Slavic in addition to Italian in their correspondence. Furthermore, in addition to the Latin script, they also used a special form of the Cyrillic script, most commonly identified in research as *Bosančica*. The linguistic situation in Perast of this era is illustrated by a letter from the episcopal archives in Kotor from 1617, which is quoted by Miloš Milošević: “It is said that there was an order in Italian hung on the door of the church in Perast, so only a few people understood it. That is why the bishop instructed the abbot to read it from the altar in the vernacular, so that everyone could easily understand it.”⁶

As time progressed, additional families were incorporated into the *kazadas*, an inevitable occurrence due to the steady influx of population and the natural attrition within autochthonous families, while ensuring that newly admitted individuals maintained blood ties with the members of the *kazadas*. Public services within the town fell under the purview of representatives from the patrician class. Simultaneously, a collective body of citizens, initially termed *Corpo dei cittadini* and later referred to as *universa*, existed within Perast. Despite the overarching authority wielded by the patricians in shaping public life, the election of the local captain and the guardian of the national flag required the involvement of both bodies.⁷ During the eighteenth century, particularly the latter half, tensions heightened between the nobility and the burghers (*universa*) regarding their authority in electing captains and abbots and in the management of public affairs. Initially, a decree in 1685 vested the General Assembly, comprising the municipality (nobility) and the *universa*, with the power to elect captains, judges, castellans, and dukes. However, by 1719, this right was restricted solely to the election of captains, prompting widespread boycotting even of this right by the *universa*. Strained relations between the two orders are evident in the annulment of the *universa*'s eligibil-

5 Ibidem, p. 276.

6 Ibidem, p. 277.

7 Ibidem.

ity for chaplaincy in Our Lady of the Rock by the nobility in 1743, annulled by the Small Council in 1761. According to Pavao Butorac: “The Ordinance of the Perast municipality always maintained its purely Slavic foundation of twelve brotherhoods. However, over time, particularly during the seventeenth and early eighteenth centuries, it incorporated various elements of the town constitution, as was the case in autonomous coastal cities since the Middle Ages. Hence, a foreign element was introduced that did not suppress the domestic establishment of the twelve brotherhoods but instead merged with it. However, this foreign influence accentuated the differences between the domestic nobility and the non-noble population, leading to severe clashes between the two orders in the eighteenth century, particularly during its latter half.”⁸

The citizenry of Perast was primarily comprised of seafarers. In 1756, records indicate that there were 37 sea captains and officers together with 393 sailors in Perast.⁹ Records from the same period also note the presence of 52 artisans, individuals predominantly involved in shipbuilding-related trades, such as caulkers and woodworkers but also bakers, goldsmiths, and jewelers.

The distinct common culture of the urban populace, diverging somewhat from that of the neighboring villages, was also fostered through the guild system, embodied in the form of brotherhoods, encountered across early modern Europe.¹⁰ Lenka Blechová-Čelebić notes that brotherhoods were established “as an expression of medieval benefaction, functioning as religious and charitable institutions.”¹¹ Various brotherhoods, spanning from guild-oriented to church-centric, were active in Perast. Reportedly, the first among them, the Friary of St. Cross, established in 1552, aimed to aid ships and sailors. Shortly thereafter, within three decades, the Sailors’ Brotherhood of Perast emerged. The Brotherhood of St. Mary of the Rock was formed in the second half of the sixteenth century and was devoted to the care of the shrine on the island of Our Lady of the Rock. Notably pious brotherhoods include the School of the Blessed Sacrament and the Rosary School, both originating in the early seventeenth century. A later addition, the Brotherhood of the Five Wounds of the Crucifixion, emerged in the mid-eighteenth century, transcending the confines of devout practice to engage in political struggle, aligning itself as a pil-

8 P. BUTORAC, *Razvitak i ustroj peraške općine* (Perast: Gospa od Škrpjela, 1998), p. 160.

9 Idem, *Kulturna povijest grada Perasta* (Zagreb: Durieux, 2011), p. 443.

10 Peter BURKE, *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Evrope* (Zagreb: Školska knjiga, 1991), p. 42.

11 Lenka BLEHOVA-ČELEBIĆ, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500. Kotorski distrikt* (Podgorica – Cetinje: Pobjeda – Narodni muzej Crne Gore – Istorijski institut Crne Gore, 2006), p. 246.

lar of anti-aristocratic sentiments in Perast.¹² The Brotherhood of Our Lady of Carmel, established in 1763, operated in two spheres: one devoted to piety and the other lay-oriented. The importance of brotherhoods extended beyond their limited guild or church frameworks, serving as catalysts for cultural organization, including the arrangement of church performances and educational endeavors.

Perast encompassed not only the town itself but also six adjacent settlements: Orahovac, Đurići, Stoliv, Kostanjica, Lipci, and Strp. Apart from Stoliv, which was established as a small urban hub, the remaining settlements were predominantly rural, sustaining themselves through agriculture and livestock rearing. Julije Balović, in his *Chronicle of Perast*, penned late in his life in the second decade of the eighteenth century, records a total of 2,533 inhabitants across Perast and its surrounding settlements in 1714, while the urban core, concentrated in a narrow strip divided into Luka and Penčić, accounted for 1,720 of these inhabitants. Additionally, there were some 125 serfs registered within Perast's territory in the same year.¹³

In historical-political contexts, Perast emerged as a focal point of historical events after 1482 and the Ottoman conquests of the neighboring towns Herceg Novi and Risan. Consequently, Perast assumed the role of the primary Venetian defense, serving as the *Antemurale Christianitatis*. Such positioning exposed Perast to continual threats of Ottoman conquest, yet this circumstance also conferred upon it the crucial role of an important Venetian stronghold in the Adriatic as well as a multitude of privileges, with the first documented instances in historical sources tracing back to 1509.¹⁴ The first among the more significant Venetian privileges arrived in 1540 following Perast's assistance during Barbarossa's assault on Kotor. Owing to Perast's confrontations with pirates, its defense against Ottoman incursions, and its active involvement in the liberation of Herceg Novi in 1687 and other Venetian anti-Ottoman endeavors, further privileges ensued throughout the seventeenth century, primarily trading privileges but also territorial expansion into newly liberated regions.¹⁵ Among the historical events deeply ingrained in the collective consciousness of Perast's people is the battle against a significantly larger Ottoman force led by Mehmedaga Rizvanagić, which took place in Perast on May 15, 1654. Fernand Braudel attests to Perast's exceptional status within the Republic of

12 P. BUTORAC, *Kulturna povijest grada Perasta*, pp. 262–265.

13 M. MILOŠEVIĆ, ed., *Analisti, hroničari, biografi* (Cetinje: Obod, 1996), p. 149.

14 Gligor STANOJEVIĆ, "Peraške isprave," *Spomenik CXXVII* (1986), p. 50.

15 P. BUTORAC, *Boka kotorska u 17. i 18. stoljeću. Politički pregled* (Perast: Gospa od Škrpjela, 1999), pp. 118–124.

Venice, highlighting that: “Exempt from all taxes, the people of Perast were solely obligated to secure on behalf of Venice the policing of the extensive Bay of Kotor area; thanks to them, *colfo is sicurissimo de mala gente*”.¹⁶

In Perast’s history, a significant milestone was its transformation into a crucial *hajduk* (irregular fighter) stronghold during the Cretan War. In 1669, records indicate the presence of over 100 hajduks along with nearly 300 of their wives and children in the town.¹⁷ For instance, historical records from the previous decade indicate Perast had approximately 1,500 residents, a number mirroring the population of the surrounding areas affiliated with it.¹⁸

Of particular significance is the Venetian privilege documented during the Battle of Lepanto in 1571. This privilege encompassed a notable military function within the Venetian army known as the right of flag bearers (*gonfaloniere*), entrusted to representatives of the twelve kazadas. A member from each kazada served as a flag guardian aboard the primary vessel of the Venetian navy. While this prestigious privilege garnered high regard within the Republic of Venice, bearing the war flag was an exceedingly perilous role. Tragically, many bearers lost their lives in Venetian military campaigns. According to Miloš Milošević, during the Battle of Lepanto, as many as seven inhabitants of Perast perished while fulfilling the role of flag guardians on the admiral’s ship.¹⁹

Due to the various trade privileges and the primary transit function of Perast’s trade operations, which were based on cooperation with Albanian and Greek ports, the town became the commercial nucleus of the Bay of Kotor from the fifteenth century onward. This prominence endured until the mid-eighteenth century, when a conflict with the Republic of Venice arose due to clashes with Ulcinj pirates;²⁰ subsequently, the trading privileges, along with their associated power and influence, transitioned from Perast to other smaller towns within the Bay of Kotor. The loss of its status as the border town of Venice on the Adriatic as Ottoman forces withdrew from the immediate vicinity of the towns on the Bay of Kotor by the late seventeenth century, followed by the conflict with the Republic

16 Fernan BRODEL, *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II*, tom I (Podgorica – Beograd: CID – Geopoetika, 2001), p. 138.

17 M. MILOŠEVIĆ, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od XV do XVIII vijeka* (Podgorica: CID, 2008), p. 176

18 Ibidem, p. 175.

19 Ibidem.

20 Francesco VISCOVICH, *Storia di Perasto* (Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1898), p. 246.

of Venice in the mid-eighteenth century resulting in the revocation of trade privileges and ultimately the disappearance of Venice as its protector in 1797, signified a gradual decline in the preeminence Perast enjoyed as a thriving maritime and trading hub on the Bay of Kotor. The unstable historical circumstances post-1797, coupled with frequent changes in administrations (France, Austria, Russia, Montenegro, and again Austria from 1814), compounded by the diminishing competitiveness of sailing ships in Mediterranean trade due to the emergence of steamships, led Perast to revert from a prominent maritime trade center with unique privileges to a small town on the periphery of the empire, devoid of significant strategic importance.

All crucial battles and local events recorded in Perast since the early sixteenth century have found resonance in the oral poetry of the town. Reflecting on this, Fr. Niko Luković remarked, “It is challenging to find such a small settlement in our country that has contributed as much to the national and global culture as Perast.”²¹

Cultural and literary milieu

In Robert Redfield’s anthropological thesis, certain societies exhibit dual cultural traditions: the “great tradition”, exclusive to an educated minority, and the “little tradition”, accessible to the general populace. Peter Burke, exploring preindustrial Europe, refines this notion. He suggests that while the great tradition remains confined due to transmission in closed-off elite institutions like schools and universities inaccessible to a wider populace, the little tradition – transmitted informally – is not solely the domain of the uneducated but is also embraced by the upper classes as a secondary culture. According to Burke, the fundamental cultural distinction in preindustrial Europe lies between the majority, whose sole culture is folk-based, and the minority elite, who have access to the great tradition but engage in the little tradition as an alternative cultural realm.²²

The Perast patricians, predominantly educated at Italian universities, notably Padua, mirrored Burke’s depiction by straddling two distinct traditions and embracing multiple languages. Among them, those who left literary legacies distinctly delineated scientific works, predominantly in Latin or Italian (Venetian dia-

21 N. LUKOVIĆ, *Boka Kotorska. Kulturno-istoriski vođ*, p. 86.

22 P. BURKE, *Junaci, nitkovi i lude*, p. 36.

lect) from fictional compositions. In the realm of fiction, they possibly employed the “Slavonic” language, i.e. the poetic language that in linguistic and stylistic terms followed Dubrovnik-Dalmatian models or drew from oral poetry, as well as Latin and Italian. Moreover, in the local dialect, as a separate idiom, distinct oral songs were documented in numerous anthologies attributed to the Perast patricians.

In eighteenth-century Perast, Italian served as the privileged language for scientific and historiographical works, while in poetry, a blend of Italian and the vernacular – adapted to Dubrovnik’s literary-linguistic norms or the oral literary style – found alternating expression. Although the literary endeavors of the noble class in Perast align with the great tradition, their active engagement in town festivities and the curation of oral literature collections positions them alongside other societal strata who are creators or reproducers of oral literature and protagonists of numerous rituals within the so-called little tradition. Thus, our focus extends to pivotal writers of that era as well as to significant folk celebrations and town rituals characterizing the period, with particular emphasis on the Perast carnivals.

Authors

Andrija Zmajević (1628–1694), the first more renowned writer from Perast, diverged from the conventional language approach in scientific and poetic works. His educational journey commenced at a Franciscan school in Perast, followed by studies in Kotor, culminating in the attainment of a Doctorate in Theology and Philosophy from the College for the Propagation of the Faith in Rome. Upon his return to Perast, he held the positions of abbot of St. George and parish priest, later serving as vicar of Budva and trustee of the Holy See. Notably, in 1671, he was appointed archbishop of Bar and “primate of Serbia”, administering his diocese initially from Paštrovići and Budva before relocating to his hometown of Perast.²³ Zmajević dedicated his mission to actualizing the concept of Christian unity under the patronage of the Holy See. His works are profoundly influenced by the “Slavonic” spirit, predominantly composed in the vernacular Montenegrin language. His magnum opus, the historical work *Ljetopis crkovni* [Ecclesiastical Chronicle] survives in two copies, one in the Latin alphabet and the other featuring a parallel text in Bosnian Cyrillic and translated into Latin. Besides this historical narrative

23 P. BUTORAC, *Zmajevići* (Perast: Gospa od Škrpjela, 2003), p. 9.

encompassing secular and church history in the form of a chronicle from the world's inception to 1689, Zmajević wrote vernacular poetry, where the surviving works include his poem *Slovinška Dubrava*, dedicated to Dubrovnik, and an epistle to Tripo Skuri. He also crafted sermons in Montenegrin ("Illyrian") and Latin. His allegiance to the concept of Slavism is evident in his synodal acts, penned entirely in the vernacular, during the diocesan synod Zmajević conducted in 1674 at the Church of St. Čekle in Spič.

Nikola Burović (1655–1737) emerges as a fascinating figure in the history of Perast during the latter half of the seventeenth and the initial decades of the eighteenth century. His multifaceted life unfolds across four domains: military, maritime, civic, and literary pursuits. Scholar Gracija Brajković identified several manuscripts attributed to Burović: 1. a collection of poems in the anthology edited by Baltazar Bogišić in Cavtat. 2. the Perast church hymnal held in the Supra-Parochial Archives in Perast. 3. a transcript of Gučetić's *Dalida* in the Supra-Parochial Archives in Perast; 4. an Anthology of Dubrovnik poets at HAZU in Zagreb; 5. two copies of Vetranović's *History of Diana* – one in the Supra-Parochial Archives in Perast and the other discovered in Milan. Apart from his role in copying and documenting manuscripts, Burović also tried his hand at poetry. His commemorative piece titled *In Praise of the Enlightened and Respected Mr. Vicko Zmajević, Archbishop of Zadar, a Nobleman of Perast, Year 1713*, has been preserved, and several poems within the anthology kept in Cavtat are credited to him.²⁴

Marko Martinović (1663–1716) was a renowned sea captain, educator, and important figure in the cultural history of Perast as a poet, chronicler, and author of maritime textbooks. His poetry and a chronicle detailing the murder of Vicko Bujović were penned in Italian, while his maritime manuals, intended for Russian cadets, were written in Bosnian Cyrillic.

Julije Balović (1672–1727), akin to many contemporaries from noble Perast families, dedicated a substantial portion of his life to maritime undertakings. Balović is noted in literary history as a chronicler, writer, collector of oral literary heritage, and as an amanuensis of works of contemporary poets from Dubrovnik. To this date, his *Chronicle of Perast* in Italian remains unpublished in its entirety, with two known manuscripts – one held in the Supra-Parochial Archives in Perast and the other in the University Library in Split. Additionally, Balović authored the

24 Aleksandar RADOMAN – Adnan ČIRGIĆ, "Izvještaj o proučavanju Zbornika Nikole Burovića iz Zbirke Baltazara Bogišića u Cavtatu," *Lingua Montenegrina* 18 (2016), pp. 279–309.

ship scribe's manual titled *Pratichae schrivaneschae*, which was presented in two versions from 1693 and 1695, respectively. This compendium encompasses diverse documents crucial for a ship's scribe, with the most interesting part for modern readers being a five-language glossary of approximately 500 words in Italian, "Slavic", Greek, Albanian, and Turkish. Preserved from Balović's early literary pursuits is his transcription of *Danica* by Džon Palmotić, created in 1692 in Venice, and kept in the HAZU Archive in Zagreb. Notably, within the Balović collection in the Historical Archives in Kotor (BAL XXXVIII), labelled BAL I, there is a copy of Gundulić's *Osman*, transcribed by Julije Balović. Furthermore, Balović stands as the transcriber of one of the oldest preserved collections of oral literature, composed at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries in Perast, which contains nine Bugarštica and thirteen epic poems.²⁵

Krsto Mazarović (1680–1725) also ventured into literary pursuits. His involvement in the battle against pirates in the port of Duress in 1716 inspired a work titled *Valor trionfate overo preggio di gloria nel dispregio della morte dell'intrepida nazione perastina*, which was printed in Venice, detailing this event. Additionally, in Venice in 1712, Mazarović published a work in his native "Slavonic" language, serving as the transcriber and translator of the original text to the "Perast language", authored by Fr. Pavle Posilović, *Cvijet od kriposti prikoristan djčeci i svakome vjernomu krstjaninu koji ga uzbude štiti često* [The Flower of Virtue, Useful to Children and to Every Faithful Christian, Who Should Use It Often]. Moreover, one of his manuscripts, penned in Italian with historiographical intentions, encompassed the history of his family and the biographies of its notable figures. Known among researchers as *Biographies of Mazarović*, this manuscript is presently held in the Supra-Parochial Archives in Perast.²⁶ He also served as the editor of a concise anthology of oral decasyllable poems compiled around the year 1710.²⁷

The works of Drago Martinović (1697–1781), Andrija Balović (1721–1784), and Tripo Smecchia (1755–1814) should be added to the fund of historiographical works.²⁸ Smecchia is the author of the *Skanderbeg* tragedy and the *Natu-*

25 A. RADOMAN – A. ČIRGIĆ, "Izvjestaj o istraživanju Pjesmarice Julija Balovića u Arhivu HAZU," *Lingua Montenegrina* 21 (2018), pp. 361–373.

26 Miroslav PANTIĆ, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1990), pp. 315–326.

27 A. RADOMAN – A. ČIRGIĆ, "Izvjestaj o proučavanju Pjesmarice Krsta Mazarovića iz Nadžupskoga arhiva u Parastu," *Lingua Montenegrina* 19 (2017), pp. 283–318.

28 Milorad NIKČEVIĆ, *Crnogorske filološke teme* (Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost & Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević", 2010), pp. 53–54.

ral Dictionary and also edited a manuscript containing oral decasyllable epic poems.

Ivan Krušala (ca. 1680–1739) holds a significant place in Perast's literary legacy. Originally a Turk and former prisoner of war in Perast during childhood, he was adopted by Matija Krušala. After completing theological studies in Padua, he joined the monastery in Kotor and briefly served as the abbot of St. George in Perast. In a language that was not his native tongue, "Slavonic", Krušala authored the poem *Spjevanje događaja boja peraškoga na 15. svibnja 1654* [In Praise of the Battle of Perast on May 15, 1654] commemorating the historical defense of Perast, which is also evidenced by an epigraphic inscription mounted by Andrija Zmajević on the wall of the Church of St. Nicholas in Perast. Krušala's poem, comprising over 330 lines in rhyming thirteen-syllable meter, was crafted in the style of oral meter. According to research by Miloš Milošević, its melographic notation might be suitable for reconstructing Bugarštica verse.²⁹

Luka Burović (1695–1755), the son of Nikola Burović, contributed to vernacular poetry in the spirit of oral tradition. Six of his poems were subsequently incorporated into his father's songbook.

Đuro Ban (1742–1776), a priest from Perast, is known primarily through the annotations of Srećko Vulović. He is recognized for his translation of Metastasio's *Themistocles* and for his comedic poetry in macaronic verse in Montenegrin and Italian. His works are not extant today, and details about him were preserved thanks to historian of Perast Tripo Smecchia and later conveyed by Srećko Vulović. Vulović inferred from a manuscript found in Perast that Đuro Ban might have been the creator of the comedy *Ilija Kuljaš*, a translated and adapted version of Molière's play *The Would-Be Gentleman*.³⁰

The Perast translation of Fenelon's *Telemachus*, attributed to Josip Visković (1728–1801) testifies to the cultural atmosphere in Perast during the latter half of the eighteenth century. Unfortunately, all remnants of this text have since been lost.

The literary legacy of Ivan Antun Nenadić, the eminent Perast writer of the eighteenth century, spans a wide range of genres, encompassing theological treatises, church stage drama, and epic and spiritual poetry, all composed in the ver-

29 M. MILOŠEVIĆ, "Najstariji sačuvani melografski zapis narodne pjesme u Boki Kotorskoj i pitanje pjevanja bugarštica u Perastu XVII stoljeća," in: *Muzičke teme i portreti* (Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 1983), pp. 53–58.

30 A. RADOMAN, "Ilija Kuljaš – peraška prerada Molijera i/ili legitimisanje društvenoga poretka," *Umjetnost riječi* 3–4 (2017), pp. 157–179.

nacular. While some of his works, such as *Nauk kršćanski za kotorsku državu* [Christian Doctrine for the State of Kotor] 1758, *Put Križa* [Way of the Cross] 1768, *U pofalu braće Ivanovića* [In Praise of the Ivanović Brothers] 1757, and *Šambek satarisan božjom desnicom* [A Ship Destroyed by God] 1757, were published during his lifetime, numerous other writings have remained in manuscript form. Some of these manuscripts were only recently prepared and published, including his translation of Metastasio's melodrama *Isaac* and the church drama *Bogoljubno prikazanje muke Gospodina našeg Jezukrsta* [The Pious Presentation of the Passion of Our Lord Jesus Christ]. Notably, his work in collecting oral literary heritage has also garnered attention, with three manuscripts containing some 85 oral poems transcribed by him.³¹

Nikola Mazarović (1760–1851) stands out among collectors of oral literature and is known for his extensive anthology featuring a wealth of decasyllable epic poems, tributes, oral lyrical pieces, and transcriptions of works of poets from Boka and Dubrovnik.³² Additionally, Mazarović left behind a transcript of a church drama piece.

Jozo Matikola Šilopia (1788–1858) who assembled four handwritten collections of oral poems, and Josip Marinović (1741–1801), who gained recognition for his panegyrics and numerous theological treatises, many of which remain in manuscript form while he published two books in Venice dedicated to the Armenian issue, are worth mentioning among the writers of Perast at the end of the eighteenth and beginning of the nineteenth century.

In terms of genre, the early modern literature of Perast inherits primarily the literary forms characteristic of pre-Renaissance literature, such as forms of chronicle historiography or church depictions, while lyrical forms are devoted to specific occasions, with a strong influence from oral poetry, so this is also the era when the first songbooks, i.e. records of oral literary heritage, are created on our soil. Thematically and stylistically, epic poetry relies on folk poetry more than on baroque epics, aiming primarily to describe current historical circumstances, conflicts, and battles. Although in the corpus that we have reviewed there are no works that could be classified as “classics” and the quality of this literature fails to attain the level of the Dubrovnik-Dalmatian literature of the era, the preserved and recently noted

31 A. RADOMAN – A. ČIRGIĆ, “Izveštaj o proučavanju pjesmarica Ivana Antuna Nenadića iz Arhiva HAZU u Zagrebu,” *Lingua Montenegrina* 32 (2023), pp. 401–420.

32 Eosdem, “Izveštaj o proučavanju Pjesmarice Nikole Mazarovića iz Nadžupskoga arhiva u Parastu,” *Lingua Montenegrina* 20 (2017), pp. 511–532.

works and authors still bear witness to a dynamic and literary-historically significant output of Perast for this era. However, the most valuable part of the literary works created in Perast in the early modern period are the records of oral literary forms.

Oral poetry collections

Until recently, the knowledge of Perast's predominantly oral literary anthologies from the late seventeenth century to the 1830s was limited. However, our recent archival research conducted over the past six years has revealed an entirely new perspective on this matter. Initially familiar with only a handful of recognized titles, we have now identified a relatively substantial corpus. It encompasses eighteen collections of poems recorded or transcribed in Perast, ranging from 1696 to 1833, marking the oldest and most recent entries, respectively.³³ The discovered and studied set of anthologies consists of the following manuscripts: songbook by Nikola Burović (1696); songbook by Julije Balović (late seventeenth – beginning of the eighteenth century); songbook by Krsto Mazarović (cca 1710); manuscript collection IV. a. 30 HAZU Archives; manuscript collection I. b. 80 HAZU Archives; manuscript collection I. a. 27 HAZU Archives; songbook by Nikola Mazarović (1775); collection of tribute songs from the Supra-Parochial Archives in Perast (end of the eighteenth or beginning of the nineteenth century); collection of tribute songs from the Supra-Parochial Archives in Perast II (beginning of the nineteenth century); songbook of Andrija Balović (end of the eighteenth or beginning of the nineteenth century);³⁴ songbook by Ivan Kolović (1805);³⁵ collection of decasyllable poems by Jozo Šilopij (beginning of the nineteenth century); collection of tribute songs by Jozo Šilopij I (beginning of the nineteenth century); collection of tribute songs by Jozo Šilopij II (beginning of the nineteenth century); songbook by Tripo Smeccchia (beginning of the nineteenth century); songbook by Krsto Balović I (1833); songbook by Krsto Balović II (probably 1833); and the

33 A. RADOMAN, "Književni kanon i crnogorska usmena književnost predvukovskoga doba," *Lingua Montenegrina* 30 (2022), pp. 153–188.

34 A. RADOMAN – A. ČIRGIĆ, "Izveštaj o proučavanju pjesmarice Andrije Balovića iz Arhiva HAZU u Zagrebu," *Lingua Montenegrina* 22 (2018), pp. 309–322.

35 Eosdem, "Izveštaj o proučavanju pjesmarice Ivana Kolovića iz Arhiva HAZU u Zagrebu," *Lingua Montenegrina* 27 (2021), pp. 447–460.

so-called Second Zmajević manuscript (probably the end of the eighteenth century).

The corpus contains a large number of epic and lyrical oral literary genres – bugarštica,³⁶ decasyllable heroic poems, tribute poems,³⁷ lyrical oral songs, etc., which represent the oldest stratum of South Slavic oral poetry but also offer valuable insights into the cultural and literary milieu of early modern Perast.

Church performances

Church performances were a notable part of Perast's cultural life during the early modern era. Evolving from lauds or dramatic praises, church performances grew into more intricate forms of church drama.³⁸

Twenty-four texts from the Bay of Kotor region form part of this collection, with nearly half of them originating from manuscripts produced in Perast. The oldest transcripts of church performances in Montenegro date to the mid-seventeenth century. Although often associated with Baroque literature, these writings exhibit characteristics of pre-Renaissance literature. The corpus includes diverse texts composed in octave distiches, ranging from simpler dialogues to more intricate forms. Thematically, they can be grouped as follows: 1. Nativity of the Lord; 2. The Last Supper; 3. Cries and Torments; 4. Conversation with the Cross; 5. Symbols of Jesus's Torture; and 6. The Resurrection.³⁹

In the Montenegrin littoral, the emergence of performances as a genre of church drama was closely linked to the development of brotherhoods in the urban areas – places like Kotor, Perast, Dobrota, and Budva – regardless of whether they were guild based or religious-humanitarian.

Since historical sources regarding church performances are scarce, it can be assumed by analogy they were enacted in temples, monastery cloisters, and possibly

36 A. RADOMAN, "Bugarštica iz bokokotorskih rukopisa XVII–XVIII vijeka," *Lingua Montenegrina* 31 (2023), pp. 51–83.

37 Aleksandar ČOGURIĆ, "Muške počašnice u primorskim rukopisima – pjesmaricama – (Burović, Mazarović, Balović) – samo one koje pjevaju o odnosu mladića i djevojke," *Lingua Montenegrina* 27 (2021), pp. 163–183.

38 A. RADOMAN, "Prikazanje muke Jezusove' Ivana Antuna Nenadića u crnogorskoj baroknoj književnosti," *Lingua Montenegrina* 16 (2015), pp. 181–204.

39 Radoslav ROTKOVIĆ, *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja. Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka* (Podgorica: Crnogorsko narodno pozorište, 2000), pp. 51–54.

in outdoor settings. Pavao Butorac suggests potential “stages” for these performances in Perast: “The elevated and expansive stone podium in front of the chapel on Počiljut, as well as the smaller one near Bronze Chapel, positioned close to the large stone crosses, might have been utilized for these dramatic performances”.⁴⁰ The existence of performances in Perast is confirmed through preserved passion plays in local homes, including a manuscript copied by Nikola Mazarović in 1783 from an older Balović code, now kept in the Supra-Parochial Archives. Ivan Antun Nenadić authored a complex narrative within this corpus, *Bogoljubno prikazanje Muke Gospodina našeg Jezukrsta* [The Pious Presentation of the Passion of Our Lord Jesus Christ], and also translated Metastasio’s *Isaac, the Example of Our Redeemer*. Versions of lamentation or sorrow found in manuscripts by Marko Balović (1733) and Captain Ivan Nenadić also originated from Perast.

Religious dramatic poetry in the vernacular owes much to brotherhoods and the clergy, especially the lower clergy, fostering these forms as a kind of “folk theatre”.⁴¹ The last performance on the Montenegrin coast was documented in Perast in 1800.⁴² At the time, there was a presentation attributed to an anonymous author, with some literature suggesting the possibility of its authorship by Ivan Antun Nenadić,⁴³ *Prikazivanje razgovora Jezusa s učenicima svojijema u vrijeme napokonje večere* [The Conversation Between Jesus and His disciples During the Last Supper].

Festivals, celebrations, customs, and beliefs in supernatural beings

Major traditional celebrations in Perast revolve around the veneration of the Blessed Virgin Mary, particularly on July 22 and August 15. Another significant observance is Pledge Day on May 15, commemorating Perast’s triumph over the Ottomans in 1654.

The Marian devotions in Perast have strong ties to the origin of Our Lady of the Rock. According to local tradition, recorded in detail by Srećko Vulović, in the night hours of July 22, 1452, two Martešić brothers, fishermen, discovered an image of the Virgin Mary surrounded by flickering candles on a rock in the sea.

40 P. BUTORAC, *Kulturna povijest grada Perasta*, p. 528.

41 Ronald HARVUD, *Istorija pozorišta* (Beograd: CLIO, 1998), p 117.

42 Ratko ĐUROVIĆ, *Teatrološki spisi* (Podgorica: Crnogorsko narodno pozorište, 2006), p. 16.

43 Vanda BABIĆ, *Bokeljska muka* (Split: Književni krug, 2008), p. 39.

Convinced of its miraculous nature, the people of Perast chose to construct an island at that spot, erecting a church to safeguard the revered image.⁴⁴ The island of Our Lady of the Rock took shape through a meticulous process of connecting nearby rocks and utilizing old ships, boats, and stones. Central to this creation was the cherished cedar image associated with strong Marian reverence. Every July 22, the people of Perast and neighboring villages engage in a ceremonial circumnavigation of the island aboard ships laden with stones, a ritual known as *fašinada* (Italian: *fascinareta* – pulling). The ethnologist Jovan Vukmanović documented the lyrics of songs, such as *Oj, vesela veselice* and *Dvoje mi drago zapalo*, which are sung during the approach to the island.⁴⁵ The emergence of the island and the growth of its cult might have deeper underpinnings. During Perast's quest for independence from Kotor, whose patricians governed the St. George abbey, the establishment of a new sacred site, one specifically originating from Perast and located near the abbey's island, likely held profound symbolic significance. There is also a possibility of ties to significant pre-Christian antiquity that might have later received a Christian interpretation. Transporting stones to the *škrpio* (rock) might be rooted in an ancient cult, a tradition seen in hinterlands and along the coast. Some regions still observe similar customs with stone processions led by priests (as a rule in spring or summer), as seen on the Velje mound in Gornji Šušanj near the Church of St. Petka, or on Mount Rumija near Bar, where a similar mound (tumulus) existed. The ethnologist Špiro Kulišić observed these processions in the Boka area, highlighting their role in delineating territorial boundaries.⁴⁶

According to Pavle Butorac's description, on May 15, which was celebrated as Pledge Day, there was an established ceremonial in Perast. Prior to May 1, selection of the duke, standard-bearer, and naval officers took place among the youth to preside over the Assumption celebrations on May 15. On this date, meticulous preparations were undertaken by the duke in coordination with the "young men", an age-old designation for the group involved in various civic events in Perast. A ceremonial procession was arranged to transport the image of St. Mary to the mainland, conducted by armed ships forming a protective perimeter on the second Sunday of May. The return of the image to the island occurred on St. Peter's Day, June 29, following a similar ritualistic tradition. Commemoration of Pledge Day

44 Srećko VULOVIĆ, *Gospa od Škrpjela. Povijestne crtice o čudotvornoj slici blažene djevice od Škrpjela i njenom bramu na otočiću prama Perastu* (Zadar, 1887), pp. 12–15.

45 Jovan VUKMANOVIĆ, "Fašinada," *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* XXI (1958), pp. 339–340.

46 Špiro KULIŠIĆ, "Etnološka ispitivanja u Boki kotorskoj," *Spomenik CIII* (1953), p. 197.

began with the armed men assembling before the captain, who was responsible for hoisting the flag to inaugurate the ceremonial march. The procession moved through the town, crossing it from one side to the other, with a designated pause at the central square, a sort of focal point. Here, the flag was ceremoniously raised on a pole, and five charges of powder were dispensed to the territorial forces for salutes along the route.⁴⁷ Subsequently, a ritual ensued, which involved the shooting of a rooster, positioned at sea within gunshot range. This tradition of shooting a rooster finds mention in the nearby village of Muo as well. There is also a custom associated with processions.⁴⁸ Butorac testifies that this custom also existed in neighboring Kostanjica and Strp.⁴⁹ In his memoirs, Antun Kojović described the custom of shooting a rooster as an accompanying segment of the processions on Savior's Day in Budva at the end of the eighteenth century.⁵⁰

Festive processions are also common on Maundy Thursday and Cross Day (September 14). Cross Day was a patron saint day for families from the twelve kazadas,⁵¹ and the Church of Holy Cross in the eponymous fortress above the town is considered "the first church that the municipality built."⁵² The Great Day of the Cross, September 14, holds special significance and is marked by a customary post-procession gathering, where the abbot, the captain, and the community convene for a meal signifying the "main holiday". Records together with an oral epic poem celebrating the victory of Perast over the Wallachian (Vlach) "voivode" Radula on May 3, 1511, suggest that Small Cross Day might have previously been considered the town's primary celebration.

As for local traditions tied to saintly dates, Butorac notes a custom on St. George's Day (April 23), whereby masked boys from the Luka and Penčić districts engage in a playful, competitive skirmish.⁵³ This children's game was known as "to the town" and was played not only at Đurđevo but also at Markovo.

Preceding St. Anne's Day on July 26, the youthful residents of Perast, accompanied by celebratory gunfire, ascend the mountainous terrain to the Church of St. Anne perched above the town. Here, they kindle fires, share a communal din-

47 P. BUTORAC, *Kulturna povijest grada Perasta*, pp. 217–222.

48 Špiro KULIŠIĆ, "Etnološka ispitivanja u Boki kotorskoj," p. 196.

49 P. BUTORAC, *Kulturna povijest grada Perasta*, p. 220.

50 Antun KOJOVIĆ, *Djela* (Cetinje: Obod, 1996), pp. 211–212.

51 Jovan VUKMANOVIĆ, "Krsno ime u Perastu," *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 22–23 (1960), pp. 209–216.

52 P. BUTORAC, *Kulturna povijest grada Perasta*, p. 204.

53 *Ibidem*, p. 203.

ner, and welcome a priest early on the holiday morning for mass. Their return to Perast is marked by celebratory gunfire. An intriguing feature of the Church of St. Anne is the vernacular signature of Tripo Kokolja (1661–1713), the celebrated Perast painter, inscribed in Latin characters on the altarpiece. It reads: “In your prayers, please remember me, the sinner Tripo Cocoglia, the painter”.

In the 1743 *Ceremonial of the Municipality of Perast*,⁵⁴ a distinct ceremonial tradition is reserved for solemn church processions and various festivities. In addition to the previously detailed processions, there are others held on significant occasions, such as Holy Wednesday, Holy Thursday, Holy Friday, and Holy Saturday. Processions are also observed during Corpus Christie, St. Justin’s Day (October 7), St. Barbara’s Day (December 4), the feast of Perast’s patron saint, St. Nicholas (December 6), and during the celebrations of Christmas and the New Year. Furthermore, processions are a form of commemoration of the visit of Perast’s nobility to Bijela.⁵⁵

Another notable custom in Perast centers on the arrival of spring. Known as the *mađ* celebration, it occurs on May 1. Here, a *mađ*, symbolized by a young, vibrant elm tree raised by the youngest groom from Perast, is decorated with cakes and bottles of milk and wine on the square in front of the Church of St. Nicholas.⁵⁶ The custom of decorating the *mađ* is part of the wider European context of the celebration of the May holiday.⁵⁷

The earliest ethnographic documentation regarding wedding in Perast can be traced back to Franjo Morandi and likely came about towards the latter part of the eighteenth century. Preserved in the Supra-Parochial Archives in Perast, Morandi’s Italian-language record delves into the wedding customs observed in the adjacent settlements affiliated with Perast. He finds these customs somewhat more intriguing than those within the town itself, mentioning that ceremonies are conducted discreetly, primarily within the bride’s residence, with the transition to the groom’s home occurring during the night. In addition to documenting the established rituals, Morandi also notes the specific sequence in which the *napitnice*, songs for raising a toast, were sung during these events,⁵⁸ known as *uz sofru* (by the

54 P. BUTORAC, *Razvitak i ustroj peraške općine* (Perast: Gospa od Škrpjela, 1998), pp. 265–295.

55 Miloš MILOŠEVIĆ, “Samoupravni status Perasta za vrijeme Mletačke Republike,” *Glasnik odjeljenja društvenih nauka CANU* 13 (2000), p. 31.

56 P. BUTORAC, *Gospa od Škrpjela* (Sarajevo: Nakladom svetišta Gospe od Škrpjela, 1928), p. 34.

57 P. BURKE, *Junaci, nitkovi i lude*, p. 156.

58 Jovan VUKMANOVIĆ, “Svadba u Perastu,” *Glasnik Etnografskog instituta* VII (1958), pp. 141–151.

table) and accompanied by food.⁵⁹ The ceremony unfolds uniquely, incorporating a distinctive ritual: upon the arrival of wedding guests at the bride's residence, she is asked to demonstrate her valor, affirming her lineage from the "old, heroic, and warrior blood of her ancestors." Following this, the bride is summoned by her father to present proof of her bravery. Morandi's account details the subsequent proceedings: "She then takes a seat on a cushion placed in the middle of the hall, adopting a Turkish-style posture, legs crossed beneath a long skirt. With her arms crossed, she reaches for the prepared swords. In a swift motion, she stands up, extending her arms holding the swords, causing the scabbard to fall away, leaving her wielding two naked swords."⁶⁰ Morandi distinctly emphasizes the uniqueness of this tradition, asserting its exclusivity to Perast.

Furthermore, the editors of the *Baroque Prose* anthology note that Andrija Balović recorded the same custom in the middle of the eighteenth century on the margin of page 21 of the *Annali di Pirusto* manuscript, noting that this custom had been present in Perast "since time immemorial". In a comprehensive ethnographic depiction addressed to Valtazar Bogišić, Srećko Vulović expands on the wedding customs, detailing the significance, origins, execution, and purpose of the *počašnice*, or toasts. Vulović particularly notes the inclusion of a "good prayer" in the wedding ritual, when *počašnice* are performed at the "bride's home moments before going to the church for the wedding."⁶¹ Vuk Stefanović Karadžić, in the preface to the initial volume of *Serbian Folk Songs*, documented details about the "good prayer" and the integral role of the "wedding cup" in the wedding ritual. Specifically, he chronicled this custom as observed in Risan.⁶² The absence of certain wedding customs in Vuk Stefanović Karadžić's native regions, despite their presence in neighboring areas, suggests the likelihood of the "good prayer" being part of the wedding tradition in Perast, as hinted by Vulović's observation. Notably, the supervision of wedding ceremonies in Perast was overseen by town authorities, with historical records indicating the cessation of numerous customs relating to wedding gifts due to economic concerns during Perast's declining influence in 1790.

59 Srećko VULOVIĆ, "Riedki običaji kod starih Peraštana," *Narodni list* 51 (1882), p. 2.

60 Gracija BRAJKOVIĆ – Miloš MILOŠEVIĆ, ed., *Proza baroka, XVII i XVIII vijek* (Titograd: Pobjeda, 1978), p. 247.

61 Miroslav PANTIĆ, "Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića," *Zbornik istorije književnosti* 2 (1961), p. 225.

62 Vuk STEFANOVIĆ KARADŽIĆ, *Srpske narodne pjesme, knjiga prva, 1841* (Beograd: Prosveta, 1975), pp. 43–44.

Regarding Christmas traditions, Pavao Butorac highlights the observance of yule log burning and the preparation of a distinctive onion-shaped cake.⁶³ From the poetic verses and records of Perast's oral tradition, it is evident that godparenting and blood oaths were important customary institutions. Breaching these ancient practices within the patriarchal community was viewed as a severe transgression, often portrayed in poems as the root cause of misfortune for those who violated such obligations.

A belief in supernatural entities, including fairies, witches, and dragons, was deeply ingrained in the folk culture of early modern Perast, judging by preserved oral history records and other sources.

Scholar Špiro Kulišić emphasizes potential ancient influences, possibly stemming from Paleo-Balkan origins, in the genesis of fairy beliefs within South Slavic cultures. Kulišić highlights “prevailing views in contemporary scholarship, suggesting that fairies might have initially symbolized natural phenomena. Over time, possibly influenced by Christian teachings, popular beliefs transformed fairies into representations of the souls of unmarried or violently deceased girls”.⁶⁴ Discussing broader South Slavic beliefs, Adnan Čirgić notes a peculiarity in Montenegrin traditional culture regarding the depiction of fairies, contrasting it with the common representations found in South Slavic traditions: “While in South Slavic beliefs, fairies are often described as beautiful girls with a distinctive physical flaw, such as having hooves instead of feet, in Montenegrin folklore fairies are seen as embodying the epitome of female beauty without any imperfections”.⁶⁵ In oral poems from late seventeenth- to early nineteenth-century Perast and the Bay of Kotor region, fairies find a place both in Bugaršticas and in oral epic and lyrical verses. Often portrayed as “mountain women”, these tales showcase fairies as conveyors of voices, observers of events, or central figures causing discord among siblings. A notable poem recurring in several manuscripts and echoing Vuk Stefanović Karadžić's recorded salvation songs during the journey to Spas Hill overlooking Budva, locates the fairies' dwellings, referred to as “white palaces”, on Lovćen mountain. Here, the fairies engage in dance and encounter a young man “riding the mountain”, leading to an encounter and seduction by one of the fairies. Addition-

63 P. BUTORAC, *Kulturna povijest grada Perasta*, p. 467.

64 Špiro KULIŠIĆ, *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja posebno u balkanologiji* (Sarajevo: ANUBiH, 1979), p. 146.

65 Adnan ČIRGIĆ, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca* (Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 2018), p. 178

ally, these narratives contain mythological elements, such as fairies harvesting the Danube.

Adnan Čirgić delves into Montenegrin traditional culture to explore beliefs surrounding witches. According to his research, witches in this cultural context were commonly portrayed as “elderly women who often transformed into birds or butterflies, causing diverse misfortunes for both individuals and livestock”.⁶⁶ Petar Šerović’s published material offers valuable insights into the historical investigation, torture, and even executions of women accused of witchcraft on the Montenegrin coast.⁶⁷ Šerović’s documentation sheds light on numerous trials, including the 1784 incident in Krtole, where a woman accused of witchcraft faced a tragic end, being thrown into water and then burned at the stake after floating – a belief then considered as proof of guilt. Another case from Mokrin in 1795 involved the stoning of a woman. Additionally, Šerović’s work highlights valuable documents on the 1708 trial of several women before Venetian authorities in Herceg Novi. Three women from Risan and neighboring areas faced accusations, and a cavalier Ivan Burović, originally from Perast, sought a thorough investigation before the *proveditore* (district governor) of Herceg Novi, Marin Molina, to protect them from persecution. Bojana Sredanova, one of the accused, was reported by Burović to have been branded with a red-hot iron on her back during his time as a *proveditore*.⁶⁸ Particularly intriguing is the testimony of the woman from Risan, Bojana Sredanova, before the Venetian authorities, where she confessed to practicing witchcraft, divulging details about her involvement and implicating her friends while providing a vivid account of the rituals. Surprisingly, not long after her testimony, the women were released. There is mention that in the aftermath Bojana became a “healer” in the Bay of Kotor region. Traces of beliefs in witches persist in Nikola Mazarović’s songbook. One song, performed during carnival, involves “witches” gathering in Spilica, a cave above Perast, to seek counsel, whereas the second depicts a woman “skilled in illnesses” curing a “sick young woman” with *basma* (incantation).

The presence of the dragon in the traditional culture of the Perast area is evident in the last name of the esteemed Zmajević noble family and their coat of

66 Ibidem, p. 93.

67 Petar ŠEROVIĆ, “Nekoliko arhivskih podataka o vješticama,” *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* XXIV/3–4 (1953), pp. 247–258.

68 Ibidem, p. 252.

arms featuring the “spreading dragon”.⁶⁹ Jovan Vukmanović’s writings on dragons in the beliefs of the Paštrovići further illuminate this. According to Vukmanović: “The dragon is envisioned as a colossal bird flying over the world every four years, from east to west. Its flight from Blato (Lake Skadar) toward the sea forecasts a prosperous year, while the reverse signifies an unfavorable one. During its flight, the dragon scatters large sparks that, upon hitting the ground, could ignite everything around”.⁷⁰ In Nikola Burović’s Perast songbook, there is mention of a dragon that “Floats the Danube”, a motif that echoes the prevalent theme in oral poetry about a dragon soaring “from the sea to the Danube”. This could plausibly relate to the belief in the Paštrovići area concerning dragons. In a Bugarštica from Nenadić’s IV a 30, *bane Sekule* unleashes an “angry winged snake” from his bosom, initiating a conflict with a falcon “high up in the clear sky”. Duke Janko, Sekula’s uncle, shoots the snake unknowingly, adding complexity to the characters associated with dragon-like traits. Additionally, in a lyrical poem found in manuscript I a 27 from the HAZU Archives, the towering Lovćen Mountain is portrayed not only as a fairy’s dwelling but also as the habitat of “fire dragons”.

Perast carnivals and the “frames of comic freedom”

In a document from 1715, the famous sailor from Perast, Marko Martinović gave a precise scenario of the carnival festivities that were to take place on the afternoon of March 3, 1715, weather permitting, or in the case of a delay on the last two days of the carnival season. Since other textual traces of the carnival celebrations in Perast in the early modern period have not been disclosed to this day, and there are rare and scarce mentions of the carnival in the neighboring towns of the Montenegrin coast, we will pay special attention to Martinović’s description here.

At the onset of his script, Martinović contextualizes the scenario as a celebratory response to the declaration of war between the Republic of Venice and the Ottoman Empire. Positioned as border guards and standard-bearers in Venetian conflicts, within two months of the announcement of war between Signoria and Sublime Porte, the citizens of Perast orchestrated a grand celebration marking the

69 Mirko VUKASOVIĆ, *Grbovi kotorskih i peraskih plemićkih porodica* (Kotor – Beograd: Vukčević Uliks & Vesmark, 2008), p. 76.

70 Jovan VUKMANOVIĆ, *Paštrovići. Antropogeografsko-etnološka ispitivanja* (Podgorica: CID, 2002), p. 367.

war's commencement. Martinović meticulously detailed a multifaceted ceremony comprising diverse stage acts, choreographed dances, captivating effects, and musical accompaniment. His script not only validates the existence of carnival festivities in the early eighteenth century but also evidences the presence of *commedia dell'arte* traditions in Perast, showcasing masks and improvisations characteristic of this genre. It stands as a comprehensive and captivating testimony of early modern Perast's carnival life, providing a window into stage performances and the daily life of the era. This intricate stage spectacle, documented by Martinović, remains one of the few textual remnants illustrating the vibrant folk theatre activities in eighteenth-century Perast. The outline indicates the presence of playwrights and skilled acting troupes enacting scenes akin to Italian *commedia dell'arte*, accompanied by proficient acrobats, pyrotechnic experts, and various other stage personas. Closing the performance, the ceremony's key figures retire for dinner, continuing the revelry with dance and song. Notably, Martinović ends the script on an interesting note: "Given that every participant is expected to fulfil their role, any disruption or noise will be subject to fines as deemed appropriate".⁷¹

The ceremony outlined by Martinović is a part of the broader spectrum of carnival events, serving as a ritualistic representation within the folk culture of humor. It aimed to disrupt and parody everyday norms, regulations, and customs, offering a space for diverse human interactions and behaviors, albeit physically limited by the public space of the town square and timed between January 6 and the beginning of the Easter fast. Mikhail Bakhtin considers the carnival in contrast to an official holiday as a form that celebrates temporary liberation from "the ruling truth and the existing order, the temporary abolition of all hierarchical relations, privileges, norms, and prohibitions".⁷² Umberto Eco presents an alternative perspective, suggesting that the carnival operates as a meticulously orchestrated and regulated spectacle overseen by those in political and ideological authority. Eco refers to this dual nature of the carnival as *Janusian*, labelling it an authorized transgression in his significant work titled *Frames of Comic Freedom*. He posits that comedy and carnival, far from being actual violations, serve as potent illustrations that reinforce societal norms by constantly reminding individuals of established rules and boundaries.⁷³

71 P. BUTORAC, "Dva nepoznata rukopisa Marka Martinovića," *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* I (1952), p. 383.

72 Ibidem, pp. 16–17.

73 Umberto ECO, "The frames of comic 'freedom,'" in: Umberto ECO – V. V. IVANOV – Monica RECTOR, *Carnival!* (Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers, 1984), p. 6.

Indeed, Martinović's account provides compelling evidence that carnivals, often perceived as spontaneous expressions of folk culture and uninhibited free action, are in fact meticulously regulated social events. As depicted by Martinović, the Perast carnival emerges as a manifestation of the state's ideological apparatus. His text not only serves as a representation of reality but also plays a crucial role in (re)shaping that reality.

Conclusion

The cultural identity of early modern Perast was a composite of influences gathered from various sources – be it from the Venetians, neighboring communities, or hajduk newcomers – absorbed and integrated into their own traditions, in conjunction with what they crafted during the enduring struggle for survival at the border. Perast inhabitants, renowned for their prowess as warriors, sailors, and merchants during the city's economic ascension, often found themselves defending against Ottoman threats, pirates, the nearby Orthodox communities referred to as Vlachs, and even safeguarding their interests from nearby Kotor. In the second half of the eighteenth century, even Venetian guerrillas, known as hajduk, were stationed in Perast and its environs. This position as a border town, embroiled in tumultuous historical events from the seventeenth century to the early nineteenth century, provided fertile ground for the genesis of a unique epic tradition, valuable oral narratives, and a diverse array of traditional cultural practices. These were recorded in numerous manuscripts penned by Perast's patricians and documented by scholars exploring the antiquity of Perast.

STUDIE / ARTICLE

Hlas české diaspory. Český krajanský tisk v Chorvatsku ve 20. a 21. století

ANDREA PREISOVÁ KREJČÍ

*Ústav veřejné správy a sociální politiky, Fakulta veřejných politik v Opavě,
Slezská univerzita v Opavě*

The Voice of the Czech Diaspora. Czech Compatriot Press in Croatia in the 20th and 21st Centuries

The aim of our study is to describe the origin and evolution of the compatriot press on the territory of contemporary Croatia through the long lens of the most recent history. To explain this phenomenon, which has endured for more than a hundred years, we look at the emergence and transformations of the periodical press of Croatian Czechs: the weekly Jugoslávští Čechoslováci [Yugoslav Czechoslovaks], since 1922; the weekly Jednota [Unity], since 1946; the monthly Dětský koutek [Kids' Corner], since 1930/1932; the journal Přehled kulturních a historických, literárních a školských otázek [Overview of Cultural, Literary, School, and Historical Topics], since 1962; and the almanac Český lidový kalendář [Czech National Calendar], since 1953. With a particular focus on Czech newspaper reporting published in Croatia, we also examine the role of the periodical press and its significance among the compatriot minority as a means of maintaining the Czech language and the cultural traditions of the Czechs living there. In doing so, we primarily drew on printed sources, i.e. com-

patriot literature and periodicals that are little known in the Czech Republic. We also worked with sources of institutional origin as well as of a private nature, preserved in the Archives of the Union of the Czechs in Croatia, namely with the personal correspondence of editors of the compatriot press. The uniqueness of the compatriot community lies in its ability to create social and cultural elites and generate its own culture and history, and this has been achieved thanks to the Jednota publishing house, Czech schools, and, above all, the many years of creative and artistic activity of countless compatriots.

Keywords: compatriots; minority; publishing house; newspapers; Czechia; Croatia

Úvod

Krajanský tisk, který v případě chorvatských Čechů představuje nebývale rozsáhlou a dosud nedoceněnou pramennou materii, jež pro práci (nejen) historika¹ nabízí stále nové horizonty, je nejen zprostředkovatelem českého jazyka krajanům, ale také nositelem jejich kolektivní paměti, neboť se skrze něj převádí do písemné podoby, která se vytrácí pomaleji než narace předávané ústně, a taktéž spolutvůrcem sdílené identity krajanů. V tom mimo jiné tkví unikátnost krajanské komunity na Daruvarsku. Přítomnost krajanského vydavatelství Jednota umožňuje krajanům vlastní publikační produkci, ať už se jedná o práce odborného, populárního nebo uměleckého charakteru. Nicméně bohatá literární činnost krajanů není předmětem této studie, neboť jsme si vzali za cíl analyzovat a zhodnotit přínos česky psaného periodického tisku.

Předpokládáme, že existence česky psaného periodického tisku přispívá k zachování této české komunity v zahraničí. Vycházíme přitom primárně z pramenů daruvarské proveniencce. Pracujeme jednak s prameny tištěné povahy (analyzujeme řádově stovky čísel *Jednoty*, jejichž počet vydání překročil již tři tisíce čísel, a předcházejících týdeníků, desítky čísel krajanských časopisů, měsíčníku pro děti,

1 Ke krajanskému tisku jsme dříve publikovali dílčí studie: Andrea PREISSOVÁ KREJČÍ – Jana KOČÍ, *Válka v Chorvatsku očima dětí. Kvalitativní analýza dětského časopisu *Náš koutek* z let 1991–1993*, *Slovanský přehled* 108, 2022, č. 2, s. 251–273. Vycházíme dále z: Jana KOČÍ, *Novinové vydavatelská instituce Jednota a její význam pro poznání minulosti a současnosti Čechů v Chorvatsku*, *Historica Olomucensia* 2019, č. 56, s. 159–169. Eadem, *Cesta k zachování národní identity chorvatských Čechů na Daruvarsku od počátku 20. století do současnosti*, disertační práce, Olomouc, 2019.

ročenek a jiného tisku), jednak s prameny institucionálního původu a soukromé povahy (především těžíme ze soukromé korespondence zachované v Archivu Svazu Čechů v Chorvatsku).

V naší studii sledujeme na stránkách česky psaného periodického tisku v Chorvatsku jeho proměny ve společensko-politickém kontextu, tedy jak se české i chorvatské dějiny promítají do krajanského života, obecně krajanské historie. Zachycujeme v průběhu historie více než jednoho století a v šíři krajanských žurnalistických a přidruženě i literárních aktivit to, jak komunita pečovala o svůj minoritní jazyk s ohledem na jeho zachování, na udržitelnost české menšiny v Chorvatsku, na její potenciál a minulé i budoucí aspirace. Česká redakce v Daruvaru učinila ze svých týdeníků významný pramen k dějinám Čechů v Chorvatsku, *Jednota* na svých stránkách utváří a uchovává obraz kolektivní paměti krajanů a svědčí o jejich vědomém úsilí čelit asimilaci. V návaznosti na závěry plynoucí z našeho předchozího bádání, si stojíme za tím, že „uchování české identity krajanů závisí na českém jazyce, tedy na „češství v každém z nich.“ Bez českých škol a krajanského tisku by předávání vědomí etnické jinakosti z generace na generaci nebylo možné. Pokud se z Daruvaru nevytratí české slovo, „slovo psané i vyřčené“, budou zde nadále žít a tvořit chorvatští Češi a jejich lidský potenciál bude i v budoucnu obohacovat tento složitý multikulturní prostor.“²

Abychom doložili náš předpoklad, že právě bilingvismus je podmínkou pro zachování, případně rozvoj, české menšiny v Chorvatsku, pro sdílení její skupinové identity založené na společné kulturní a jazykové jinakosti, analyzujeme na základě dostupných pramenů, krok za krokem, etapy budování a rozvoje krajanského periodického tisku a okrajově i s ním související literární tvorbu chorvatských Čechů.

Počátky

„Český tisk v Chorvatsku vznikl dříve než české školy a měl velký podíl na jejich zakládání a na rozvíjení menšinového školství a krajanského kulturního života vůbec.“³ První noviny v českém jazyce vyšly v Záhřebu roku 1911. Josef Matušek⁴ za-

2 Andrea PREISSOVÁ KREJČÍ – Jitka STANJA BRDAR – Jana KOČÍ, *Češství v nás. České školství a jeho vliv na zachování české národní identity v Chorvatsku*, Praha 2020, s. 116.

3 Svaz Čechů v Republice Chorvatsku, *Vydavatelská činnost*. Dostupné na: <http://www.savez-ceha-rh.hr/index.php/cz/noviny-vedavatelstva-institute-jednota>, 13. 2. 2022.

4 Josef Matušek (1920–2003), kroatista, historik, pedagog, novinář, předseda Svazu Čechů. Při práci vystudoval Vyšší pedagogickou školu a Filozofickou fakultu v Záhřebu. Pracoval na daruvar-

znamenal, že šlo o první pravidelně česky psaný týdeník, který vycházel pod názvem *Český list* od 15. června 1911. Týdeník byl následující rok přejmenován na *Nový český list*. V obou případech vycházel v Záhřebu zásluhou redaktora a vydavatele Dragutina (Drahoň) Pavlu.⁵ Poslední číslo, které měl Matušek k dispozici bylo z 13. června 1914, vyslovil tedy předpoklad, že další vydávání *Nového českého listu* bylo – po atentátu na Františka Ferdinanda d'Este v Sarajevu 28. června toho roku – zakázáno a náklad zabaven. Tím zanikly první české noviny vydávané v jiho-východní Evropě.⁶

Po rozpadu Rakousko-Uherska a vzniku jeho nástupnických států se změnilo také postavení české menšiny a českých spolků na území Království SHS. Češi a Slováci byli navedeni na společnou cestu, zatímco státní hranice poprvé oddělila krajany od jejich staré vlasti. Jedná se v zásadě o případ, kdy byl pohyb lidí přes hranice „pouhým“ důsledkem pohybu hranic přes lidi.⁷ „Rozpadem monarchie a vznikem nástupnických útvarů se Češi a Slováci v Chorvatsku z pozice ‚doma‘ dostávají do pozice ‚v cizině‘, aniž se na této volbě ve svých nových druhých domovech aktivně spolupodíleli.“⁸ Podle Matuška žilo v danou dobu na území Království SHS asi dvě stě tisíc Čechů a Slováků. Zájem Československa o tak silnou menšinu se začal projevovat v podpoře menšinových škol a spolků, a vygradoval podporou založení Československého Svazu.⁹

ském gymnáziu jako profesor chorvatštiny a na Pedagogické akademii v Pakraci byl vedoucím katedry kroatistiky a bohemistiky. Poté se stal zodpovědným redaktorem a ředitelem vydavatelství Jednota v Daruvaru. Jako první Čech z Chorvatska byl vyznamenán Řádem Jana Masaryka Gratias Agit.

- 5 Dragutin Pavlu (životní data neznámá) působil v Záhřebu jako novinář od roku 1910. Kromě vydávání *Českého listu* (později *Nového českého listu*) se zasloužil o vydání prvního českého kalendáře v jihoslovenských zemích: *Národní kalendář „Jihoslovan“ na rok 1913. Pro Čechy žijící v Charvatsku, Slavonii, Dalmacii, Istrii, Krajině, Bosně, Hercegovině, v Srbsku a na Černé Hoře.* (Doložen v Archivu Svazu Čechů.) Zmiňuje se v něm také skutečnost, že v Bosně jsou poměry tristní, mimo jiné zde podle Pavlu 90 % obyvatel neumí číst ani psát (s. 107). Za první světové války Drahoň Pavlu (jak signoval své články) beze stopy zmizel. O jeho dalším osudu nejsou známy žádné informace.
- 6 Josef MATUŠEK, *70 let českého tisku v jihoslovenských zemích*, Přehled XI, 1981, s. 1–75. Ředitel NVI Jednota měl při studiu počátků krajanského tisku zjevně analyzovaná periodika k dispozici, v současnosti po tomto archivu krajanské paměti v Daruvaru není stop.
- 7 Cyril DIATKA, „My“ a „Oni“ – *k otázce migrací z historického hlediska*, in: Jaroslav Balvín (ed.), *Identita ve vztahu k národnostním menšinám*, Praha 2006, s. 201.
- 8 Ivo BARTEČEK, *Češi v cizině na příkladu Čechů na Daruvarsku*, in: Ivo Barteček a kol., *Po českých stopách na Daruvarsku*, Olomouc 2017, s. 7.
- 9 Československý Svaz vznikl v roce 1921, jakožto zastřešující organizace stále rostoucího počtu českých a slovenských spolků na území tehdejšího Království SHS. Svaz v průběhu své existence

Dalšími českými novinami, které na území Království SHS od července 1919 vycházely, byly *Československé listy*. Jejich duší a později zodpovědným redaktorem byl Vojta Režný.¹⁰ Redakce *Československých listů* usilovala o založení Československého Svazu v Království SHS, tedy o vznik organizace, která by zastřešovala všechny československé spolky, čehož se podařilo v roce 1921 dosáhnout. *Československé listy* však téhož roku zanikly.

V Daruvaru, který se stal přirozeným centrem české menšiny ve Slavonii, začal následně vycházet týdeník *Jugoslávští Čechoslováci*¹¹ (vycházel v Daruvaru v letech 1922–1941). České noviny začaly v Daruvaru vycházet 1. března 1922 zásluhou redaktora Jaroslava Dittricha.¹² „Noviny si díky své politické neutralitě získaly široký kruh čtenářů ve všech sociálních vrstvách krajanů. V září 1922 měly dokonce tři tisíce předplatitelů, četly se i mezi vystěhovalci do USA.“¹³

Na první stránce prvního čísla se vydavatelé hlásí k odkazu krajanského tisku na slovanském jihu, považují svůj list za nástupce *Českého listu*, který vycházel v Záhřebu před válkou i *Československých listů*.¹⁴ Na počátku vychází *Jugoslávští Čechoslováci* jako dvojčísla a zpravidla dvakrát měsíčně. V průběhu dvou let se pak stanou týdeníkem a vychází každý čtvrtek. *Jugoslávští Čechoslováci* se deklarují jako „Jediný český list na slov.[anského] jihu. Hájí zájmy kulturní, hospodářské a obchodně průmyslové.“¹⁵ List obsahuje řadu informací pro čtenáře z hospodářského, politického i krajanského života.

změnil své sídlo (založen v Novém Sadu, v roce 1924 přesunut do Bělehradu, po znovuzaložení v roce 1944 pak trvale do Daruvaru) a opakovaně i název (ve vazbě na proměny politického uspořádání). Dnes hovoříme o Svazu Čechů v Republice Chorvatsko.

- 10 Vojta Režný (1893–1945), rodák z Mšena u Mělníka, působil jako učitel v Zadaru, Sarajevu či v Záhřebu, později jako redaktor týdeníku *Československé listy*. Poté spolupracoval s nově vzniklým Československým Svazem se sídlem v Bělehradu, v letech 1928–1934 byl jeho tajemníkem. Za vedení antifašistického odboje v Sarajevu byl zatčen a internován do koncentračního tábora Dachau, kde zahynul.
- 11 Toto periodikum, respektive některá jeho čísla, jsou již v Archivu Svazu Čechů v Chorvatsku k dispozici. Ročníky 1922 až 1924 jsou kompletní a dále jsou to ročníky 1927 a následující, zachovala se tak nejen většina z čísel týdeníku, ale také jeho přílohy – literární i hospodářské.
- 12 Jaroslav Dittrich (1892–1959), rodák z Horní Nové Vsi u Bělehradu, spolupracoval nejprve s redaktorem Českých listů D. Pavlů, později začal v Daruvaru vydávat týdeník *Jugoslávští Čechoslováci* a následně *Daruvarčan*. Propagoval přistěhovalectví Čechů, pomáhal zakládat české školy. V roce 1945 reemigroval, zemřel v Hradci Králové.
- 13 100. výročí: *Jugoslávští Čechoslováci – předchůdce Jednoty*, in: Český lidový kalendář 2022, Daruvar 2021, s. 25.
- 14 *Do třetice...*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. I, č. 1. a 2, 1. 3. 1922, s. 1.
- 15 Ibidem. Týdeník vychází nejprve dvakrát do měsíce, od 13. března 1924, č. 11 vychází každý čtvrtek. V prvních letech se v záhlaví objevuje odkaz na redaktora Jaroslava Dittricha a adresa

V příloze listu nalezneme řadu románů a povídek vydávaných na pokračování, například *Kříž v poli*, autorsky je podepsaná Marie D. nebo *Hnědka*, která není vůbec autorizována, a další. Náměty jsou nacházeny v procesu vystěhování z vlasti a v krajauském životě. Od roku 1924 se k listu přidává pravidelná literární příloha *Besídka časopisu Jugoslávští Čechoslováci*, v níž se nacházejí především české překlady literatury a přetisky českých autorů, několika básněmi se ve 14. čísle přílohy (1924) např. upomíná úmrtí Jiřího Wolker¹⁶. Setkáme se v ní s překlady ukrajinské poezie, např. Tarase Ševčenka,¹⁷ a řady dalších celosvětově známých literátů, ale také s tvorbou neznámou, může jít i o tvorbu krajanů, kterou nelze s jistotou určit a odlišit od autorů z redakčních řad. Velký prostor je v listu věnován reklamě, která časopis do značné míry financuje. *Jugoslávští Čechoslováci* tisknou také soukromou inzerci, prostor dostávají i čtenáři, kteří se chtějí seznámit s novým partnerem nebo partnerkou. Zajímavostí jsou také rubriky jako Veselý koutek, zahrnující humorné příhody, nebo vyobrazení nové módy či účesů žen.

Noviny se snažily upozorňovat na sociální rozdíly mezi venkovem a městem, které se odrážely ve spolkové činnosti. Poměrně často se kriticky vyjadřovaly k fungování Československého Svazu, který vznikl o rok dříve a který neskrytě podporoval politiku vlády Království SHS, přestože většina Čechů v Chorvatsku podporovala Chorvatskou republikánskou rolnickou stranu Stjepana Radiće, neboť mezi krajanů převažovali zemědělci a rolníci na vesnicích. „Svaz naopak novinám zazlival, že se příliš málo věnují politice, a novinám se vyčítalo, že nejsou dostatečně informované.“¹⁸ Redaktor Dittrich se bránil být součástí orgánů Československého Svazu, nicméně tlak na jeho redakci sílil. „V listu *Jugoslávští Čechoslováci* se zabývali i stále nevyřešeným problémem získání jugoslávského občanství, upozorňovali na hrozbu asimilace a na to, že se mnozí krajané deklarují jako Chorvaté.“¹⁹ Nakonec, aby došlo ke zklidnění situace, a protože redakce podpořila Svaz, se Jaroslav Dittrich vedení novin v roce 1926 vzdal.

redakce je směřována do České besedy v Daruvaru. První ročník nese v záhlaví první stránky také heslo: *Nikdo nám nepomůže, nepomůžeme-li si sami*. V následujících letech se přidává i heslo: *Svět patří lidem, ne národům*. Srov. *Jugoslávští Čechoslováci*, roč. III, č. 1, 10. 1. 1924, s. 1.

16 *Jiří Wolker, Umírající*, *Besídka časopisu Jugoslávští Čechoslováci*, 1924, č. 14, s. 1; *Jiří Wolker, Básníku odejdi*, *Besídka časopisu Jugoslávští Čechoslováci*, 1924, č. 14, s. 3.

17 *Taras Ševčenko, Večer*, *Besídka časopisu Jugoslávští Čechoslováci*, 1924, č. 20, s. 1.

18 *100. výročí: Jugoslávští Čechoslováci – předchůdce Jednoty*, s. 25.

19 *Ibidem*.

Po Dittrichovi se redaktorem týdeníku *Jugoslávští Čechoslováci* stal Otto Sobotka,²⁰ který stál v čele novin dalších patnáct let. Ročník 1927 má již jiné záhlaví, týdeník se stále deklaruje jako jediný český list na slovanském jihu, ale jméno redaktorů ze záhlaví časopisu mizí. Na počátku roku 1927 vyzývá nová redakční rada krajany, čtenáře, k větší podpoře českého tisku, neboť: „Jest zapotřebí spolupráci všech, a proto voláme k lidem dobré vůle – na místo kritiky, pohrdlivého úsměvu nad ubohostí ‚Jugočechoslováka‘, přispějte na jeho zvelebení, a vezměte si za heslo tohoto půl roku: vybudovat vlastní tisk a tiskárnu. [...] Tisk je jedinou naší zbraní, kterou můžeme bojovat a domáhat se svých práv. Tisk jedině nám dává možnost, abychom vyhověli kulturním požadavkům doby. Tisk nám umožní vybudovat naše školství a naši kulturní a hospodářskou činnost.“²¹ Jak nadčasově se zdají být Sobotkou definované pilíře krajauské identity v Jugoslávii.

Nadále v časopise nalezneme zprávy ze světa i z krajauských spolků, tedy tzv. přehled týdenních událostí, rubriku „různé“, nabídku knih a časopisů z Československa, které může zajistit redakce, části románů na pokračování, ale také bohatou inzerci. Do listu se nově vkládají poselství či oznámení Československého Svazu v Království SHS.²² Na stránkách listu se také dočteme doporučení k odebrání slovenského listu *Národní jednoty* a dětského časopisu *Zornička*. Časopis *Zornička* byl dílem slovenského učitele Ferdya Klátika a Otty Sobotky, který tehdy pracoval v Novém Sadě, Československý Svaz se tenkrát rozhodl vydávat časopis psaný slovensky a česky, tak aby sloužil dětem obou národů, především jej jako školní po-

20 Otto Sobotka (1902–1993), rodák z Nové Vsi u Ivančic, pracoval od počátku s J. Dittrichem, seznámili se na kurzu pro zahraniční české učitele (1922), krátce na to už společně působili v Daruvaru a v roce 1926 od něj převzal redakci *Jugoslávských Čechoslováků*. V roce 1941 se nuceně vrátil do Čech. Při práci se dále vzdělával – v letech 1955–60 studoval v Praze žurnalistiku. Ihned po odchodu do důchodu se vrátil do Daruvaru. V letech 1966–1970 byl pomocným redaktorem a lektorem v Jednotě. Až do své smrti v roce 1993 pravidelně přispíval do krajauských novin a časopisů včetně Jednoty, Dětského koutku či Českého lidového kalendáře. Výborně ovládal chorvatštinu, proto také pro Jednotu překládal do češtiny chorvatské autory, vydal také *Chorvatsko-český slovník* (1973) a během posledního působení v Jednotě připravil brožuru *Turistický průvodce po Jadranu* (1966). Více in: Sylvie SITTOVÁ, *Otto Sobotka – k třicátému výročí úmrtí*, Přehled, 2023, č. 41, s. 117–121.

21 *Jugoslávští Čechoslováci*, roč. VI, č. 3, 20. 1. 1927, s. 1.

22 A tak je na stránkách týdeníku např. 24. února 1927 oznámeno: „Získána úplná dohoda a spolupráce s redakcí ‚Jugoslávští Čechoslováci‘ a odstraněna tak všechna nedorozumění a překážky spolupráce. Vyjednáno ohledně převzetí listu Svazem. ... List musí pro nedohlednou dobu zůstat v rukou jednotlivce, a to krajana Otty Sobotky, který je redaktorem listu a je i členem výboru Svazu. Nestojí proto mezera mezi listem a Svazem.“ V následujících měsících se bude týdeník se Svazem stále více proplétat. Srov. *Československý Svaz v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců*, *Jugoslávští Čechoslováci*, roč. VI, č. 8, 24. 2. 1927, s. 67.

můcku potřebovali na českých i slovenských školách, neboť knih bylo málo. Název byl zvolen tak, aby měl stejný význam jak v češtině, tak ve slovenštině, začal vycházet v březnu 1925, kompletní ročník – 10 čísel – však měla *Zornička* jen ve školním roce 1925–1926, to již byla redigována bez Otty Sobotky, kterého nahradila učitelka české školy v Bělehradě A. Hykšová, ale vydávání časopisu bylo nákladné a z „národních škol“ přicházely připomínky, že českým dětem dělají problém slovenské články a slovenským dětem články české, a tak Svaz rozhodl o ukončení vydávání tohoto dvojjazyčného dětského časopisu.²³ Sen o vlastní krajanské tiskárně se redakci „Jugo-čechoslováků“, jak se týdeníku říkalo, v krátkém čase splnil a přispěli na ni nejen drobní dárci, ale také Svaz. S novým ročníkem tak došlo k dalšímu pokroku, noviny se tiskly na tiskařském stroji v redakci.

„Předsednictvo Československého Svazu 1. ledna 1928 rozhodlo, že se *Jugoslávští Čechoslováci* stanou orgánem Svazu. Od té doby noviny vycházely na větším formátu, technicky vylepšené, a podrobněji informovaly o činnostech Svazu.“²⁴ A tak již 5. ledna 1928 vychází *Jugoslávští Čechoslováci* s podtitulem: *Orgán Československého Svazu v Království SHS*.²⁵ Svaz pak novinám zajistil finanční podporu, která přicházela z Československa. V danou dobu byl týdeník jediným českým periodikem na „slovanském jihu“. *Jugoslávští Čechoslováci* se staly listem, do něhož zprávy o své činnosti zasílaly všechny spolky a osady, v němž zveřejňoval své zprávy také Svaz, jeho orgány a sekce a také daruvarská Beseda. Když byl v roce 1939 otevřen v Daruvaru Národní dům, redakce i s tiskárnou se přesunuly právě do Českého národního domu.²⁶

Součástí týdeníku *Jugoslávští Čechoslováci* byly v průběhu let různé přílohy, věnované různým složkám krajanského života, ať už šlo o přílohu *Pro zemědělce* nebo *Besídku venkovského dorostu*, *Věstník Matice školské při Čsl. Svazu*, *Věstník Matice divadelních ochotníků při Čsl. Svazu* apod.²⁷ Všechny tyto přílohy vycházely

23 Alois DANĚK, *60 let Dětského koutku*, Přehled XVI, 1996, s. 51–52.

24 100. výročí: *Jugoslávští Čechoslováci – předchůdce Jednoty*, s. 25.

25 *Do nového roku*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. VII, č. 1, 5. 1. 1928, s. 1: „Náš časopis vchází do nového roku také vesele. Překonal začáteční obtíže a nyní odváží se o krok kupředu. Stal se orgánem Československého Svazu, aby se vědělo, v čím jméně krajanům mluví, utvořila se redakční rada, aby se na venek ukázalo, že nerozhoduje zde jednotlivec, nový dozorcí výbor je zárukou, že každý halíř bude použit jen k zvelebení listu. List bude vycházet ve zvětšeném formátu, aby se z něho staly ‚pravé noviny‘, tiskne se ve vlastní tiskárně na novém, větším stroji.“

26 Podle: Josef MATUŠEK, *70 let českého tisku v jihoslovanských zemích*, s. 33.

27 *Věstník Matice divadelních ochotníků při Čsl. Svazu*, leden 1928, č. 1; *Věstník Matice Školské při Čsl. Svazu*, leden 1928, č. 1. (Oba vycházejí několik let, od roku 1927, nepravidelně, jako vložené samostatné přílohy týdeníků).

relativně krátkou dobu a buď zanikly, nebo se z nich staly novinové rubriky. V roce 1928 se v *Jugoslávských Čechoslovácích* objevila rubrika pro děti pod názvem *Pro naše děti*, z ní se naopak vyčlenila příloha a následně samostatný dětský časopis s názvem *Dětský koutek*. Nestalo se tak ale bez časového odstupe, který byl využit k ověření užitečnosti a čtenářského zájmu o tuto část listu. V roce 1930 se rubrika stává stálou a již nese název *Dětský koutek*, je také uvedeno, že ji řídí profesor Franta Burian.²⁸ Obsahuje básničky, krátké prózy pro děti, „Veselý koutek“ a hádanky, její obsah je pestrý a rozsah je různý, podle potřeby, vždy ale vychází na osmé straně novinového listu. Vychází dvakrát měsíčně.

Dětský koutek jako samostatný měsíčník o dvanácti stranách začal vycházet od začátku školního roku 1932/1933, a to desetkrát do roka v nákladu asi tisíce výtisků. Zní neuvěřitelně, že podstatou se do dnešních dnů nezměnil, stále vychází podle školních let a stále má deset čísel v ročníku. V roce 2022 jsme si připomněli devadesát let jeho existence. Je to nejstarší dětský časopis, který v Chorvatsku, a také v zemích bývalé Jugoslávie, dosud vychází.²⁹

Josef Matušek připomíná, že po odchodu z *Jugoslávských Čechoslováků* se Jaroslav Dittrich pokusil založit další občasník s názvem *Daruvarčan*, který ovšem nebyl výhradně český, ale minimálně bilingvní, když uveřejňoval zprávy v českém i chorvatském jazyce. Vycházel bez veřejné finanční podpory (byl placen z inzerce) téměř deset let paralelně s *Jugoslávskými Čechoslováky*. Jaroslavu Dittrichovi se vydávání časopisu, byť nepravidelně, dařilo udržet až do roku 1934 a Matušek s odkazem na pamětníka Otto Sobotku poukazuje na značný zájem, s nímž byl přijímán na venkově, možná proto, že jeho styl a jazyk byl přímý a jednoduchý.³⁰

Období hospodářské krize překonávají také *Jugoslávští Čechoslováci*, hospodářské informace a inzerce poukazují na těžkou dobu. Noviny bohatě reflektují politické události ve světě, a zvláště v Československu.

Jaký význam je událostem z Československa přikládán, dokumentuje rozsah, který mají např. zprávy o úmrtí významných osobností, tak 21. července 1932 na první stránce jako úvodník vychází rozsáhlá zpráva o úmrtí Tomáše Bati.³¹ K nekrologu se hlásí Otto Sobotka a také následující čísla seznamují čtenáře s jeho myšlenkami a životem. Skon Masaryka je ohlášen také neprodleně, *Jugoslávští Čechoslo-*

28 Franta BURIAN, *Dětský koutek*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. IX. č. 2, 9. 1. 1930, s. 8. (*Dětský koutek* vychází od tohoto roku pravidelně na s. 8 týdeníku.)

29 *Dětský koutek* 75, říjen 2009, č. 2.

30 Josef MATUŠEK, *70 let českého tisku v jihoslovanských zemích*, s. 39.

31 Otto SOBOTKA, *Bata mrtev*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XI, č. 29, 21. 7. 1932, s. 1.

váci přináší tuto zprávu již 16. září 1937 (T. G. M. zemřel 14. září).³² Loučí se s ním jeho myšlenou v záhlaví týdeníku: „Ne násilím, ale smírně, ne mečem, ale pluhem, ne krví, ale prací, ne smrtí, ale životem k životu – toť odpověď českého genia, toť smysl našich dějin a odkaz velikých předků.“ Následně je T. G. Masarykovi věnováno téměř kompletní číslo z 23. září 1937.³³ A v každém z následujících čísel *Jugoslávských Čechoslováků* až do 28. října včetně se k jeho osobnosti a odkazu redakce hlásí (tj. 30. září, 7. října, 28. října a následně 5. listopadu).³⁴ Menšina na stránkách svého týdeníku důstojně uctila památku prezidenta Osvoboditele.³⁵ V budoucnu práci meziválečné redakce ohodnotí Matušek jako spojenou s původní vlastní redaktorů, vlastní, do níž se chtějí navracet. Na základě analýzy obsahu týdeníku je nezpochybnitelné, že sociální a kulturní život v Československu byl pro redaktory minimálně stejně důležitý, ne-li více, jako život mezi krajany v Jugoslávii.³⁶

Není asi třeba mnoho psát o tom, jak těžká doba nastala v následujících letech, a tak nepřekvapí, že týdeník přináší 16. března úvodník s názvem „*Dokománo jest...*“ v němž obšírně popisuje události z posledních dnů na území Československa. „A tak tu stojíme, osamoceni, opuštěni, zrazeni a poplíváni lidmi a světem před svým bohem. V němém bolu se ptáme, proč to všechno, zda opravdu se tak děje ve jménu míru a lidskosti, jak se nám hlásá. [...] Ve chvíli, kdy toto píšeme duní těžké tanky německého vojska v městech naší vlasti. [...] A ty, kteří nesou vinu za to vše, nechť trestá věčná spravedlnost!“³⁷

V následujících číslech se popisuje situace v Československu, čtenáři se seznamují se vznikem Protektorátu Čechy a Morava (23. března), a redakce se ze všech sil snaží dodat krajanům optimismus i povzbudit jejich vlastenectví, tak vycházejí úvodníky s titulky: *Hlavy vzhůru!* (30. března), *J sme Čechoslováci* (13. dubna), *Byli jsme a budem!* (20. dubna) nebo *Kde domov můj!* (4. května).³⁸ V tomto

32 *Masaryk skoná...*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVI, č. 37, 16. 9. 1937, s. 1.

33 *Masarykův duch žije dál mezi námi... et Beneš o Masarykovi et Ze života presidenta osvoboditele T. G. Masaryka*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVI, č. 38, 23. 9. 1937, s. 1. A dále: *Život T. G. Masaryka. Slavný pohřeb T. G. Masaryka, Celá naše menšina v úctě se sklání nad brobem tatička Masaryka*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVI, č. 38, 23. 9. 1937, s. 5–6.

34 *Náš 28. říjen*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVI, č. 44, 5. 11 1937, s. 1.

35 Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVI, č. 39, 30. 9. 1937, s. 2.

36 Josef MATUŠEK, *70 let českého tisku v jihoslovanských zemích*, s. 45.

37 Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVIII, č. 11, 16. 3. 1939, s. 1.

38 *Hlavy vzhůru!*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVIII, č. 13, 30. 3. 1939, s. 1; *J sme Čechoslováci*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVIII, č. 15, 13. 4. 1939, s. 1; *Byli jsme a budem!*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVIII, č. 16, 20. 4. 1939, s. 1; *Kde domov můj!*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVIII, č. 18, 4. 5. 1939, s. 1.

duchu se nese také dlouho očekávaná událost – posvěcení a otevření Bradáčova národního domu a české školy Komenského v Daruvaru (1. června).³⁹ Také následující události v Čechách a na Moravě sleduje redakce nepřetržitě a přináší o nich zásadní informace čtenářům: popravy, zatčení a zavření vysokých škol (23. listopadu), a tak stojí krajané v Jugoslávii „mezi mírem a válkou“ (26. října) a připomínají si ve smutku 28. říjen (tamtéž).⁴⁰

Období po mnichovské dohodě omezilo svobodu tisku i v Chorvatsku. Představitelé Svazu a redaktoři novin byli často pronásledováni, nebo dokonce přišli o život, jako např. Stanislav Veselý,⁴¹ tehdejší tajemník Svazu. Noviny *Jugoslávští Čechoslováci* přestaly vycházet, částečně je na krátko nahradily politicky režimu loajálnější *Naše noviny*, ale nakonec přestaly v dubnu 1941 vycházet i tyto. *Naše noviny* přinášely krátkou rubriku *Novinky z vlasti* na první straně. Tyto byly poplatné době, tedy také politice druhé republiky. Poslední dochovaná čísla *Našich novin* mimo jiné informují o tom, že Jugoslávie přistoupila k paktu Tří mocností⁴² nebo že se Jeho Veličenstvo král Petr II. ujal vlády.⁴³

Ač výčet všech časopisů a novin, které vycházely v Království SHS mezi dvěma válkami v českém nebo také v slovenském jazyce, není úplný, výše zmíněným týdeníkům a časopisům bylo společné, že proklamovaly svou apolitičnost, ač kroky jejich redaktorů často apolitické nebyly. Matušek ale vyzdvihuje skutečnost, že redaktoři českých novin mezi dvěma válkami vykonávali velkou výchovnou a národně uvědomělou práci. Měli zásluhy při zakládání českých spolků i Svazu, českých

39 *Radostný den Daruvaru. K posvěcení a otevření Bradáčova národního domu a české školy Komenského*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVIII, č. 22, 1. 6. 1939, s. 1. O velké slavnosti pak vypovídá i následující číslo: „Počet účastníků možno odhadnouti na tři tisíce osob. Byla tedy daruvarská slavnost opravdu manifestací celé naší menšiny v Jugoslávii.“ Uvádí se, že také počasi se vydařilo, nebo bez mráčku, tisíce účastníků se sjelo z více než 60 osad. Slavnost doprovázela valná hromada Ústřední Jednoty a Čs. Svazu. Velkolepá byla také slavnostní akademie. Vše pro to, „aby se s daruvarskými radovali z vykonaného díla a s nimi manifestovali pro Československou a slovanskou jednotu.“ Srov. *Slavnost otevření Bradáčova Národního domu v Daruvaru stala se slavností celé naší čs. větve v Jugoslávii*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVIII, č. 23, 7. 6. 1939, s. 1.

40 *Mezi mírem a válkou et 28. říjen*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVIII, č. 42, 19. 10. 1939 [26. 10. 1939], s. 1; *Kritické události v Čechách a na Moravě*, Jugoslávští Čechoslováci, roč. XVIII, č. 47, 23. 11. 1939, s. 1.

41 Stanislav Veselý (rok narození neznámý – 1942), rodák z Opočnice u Nymburka, se do Slavonie přistěhoval v roce 1930. V obci Sveti Ivan Žabno se stal tajemníkem Besedy, učitelem kurzu češtiny, angažoval se v kulturním životě, zejména v divadelnictví. Od roku 1937 byl tajemníkem Československého Svazu. Po okupaci Československa pracoval ilegálně na vydávání listu *Čechoslováckí vjesník*, v roce 1940 byl zatčen gestapem. Zemřel v koncentračním táboře Oranienburg.

42 *Jugoslávie přistoupila k paktu Tří mocností*, *Naše noviny*, roč. II (XX), č. 13, 27. 3. 1941, s. 2.

43 *J. V. král Petr II. ujal se vlády*, *Naše noviny*, roč. II (XX), č. 14, 3. 4. 1941, s. 1.

škol, zemědělských sdružení, a zasloužili se o stavbu národních domů i o kulturní a hospodářské povznesení venkova.⁴⁴

Po skončení druhé světové války a obnovení spolkové činnosti i činnosti Svazu, který byl založen ihned po osvobození Daruvaru v říjnu 1944, se opět krajanské organizace dostávají do sporu, kde a jaké krajanské noviny se budou vydávat. Tak začíná Svaz s přípravou svých novin v době, kdy v Záhřebu počítá České vydavatelské družstvo s obnovením vydávání *Jugoslávských Čechoslováků*. Nakonec v Záhřebu vzniká jen *Zpravodaj českého vydavatelského družstva*, jehož poslední číslo se však podařilo profinancovat právě v době, kdy 16. března 1946 začala v Daruvaru vycházet *Jednota*. Noviny *Jednota* se tak záhy staly jediným českým listem v Jugoslávii, dnes je z nich týdeník a „orgán Svazu Čechů v Chorvatsku“, stejně jako tomu bylo u *Jugoslávských Čechoslováků*.⁴⁵

Z Burianova rozhodnutí bylo, krátce po prvním vydání týdeníku *Jednota*, obnoveny i vydávání *Dětského koutku* (v listopadu 1946).⁴⁶ Již tehdy sloužil, stejně jako dnes, především českým učitelům a dětem na českých základních školách či školách s výukou českého jazyka, kterých byly po válce obnoveny na dvě desítky a rychle přibývaly další.⁴⁷

44 Josef MATUŠEK, *70 let českého tisku v jihoslovanských zemích*, s. 45.

45 100. výročí: *Jugoslávští Čechoslováci – předchůdce Jednoty*, s. 25.

46 Po Burianově smrti (1958) se redaktorkou časopisu pro děti stala učitelka české školy v Daruvaru Žofie Krasková (1911–2004), která s rodiči v době svého dospívání přišla do Jugoslávie a nadobro zde zakotvila. Časopis, který redigovala až do roku 1965 (tedy šest ročníků), se za jejího působení přejmenoval na *Náš koutek*. *Náš koutek* byl bohatě ilustrován již od šedesátých let 20. století, kdy se o jeho grafickou podobu starala krajanská akademická malířka Helena Sabolícová-Zákorová (* 1940). Tato výtvarná redaktorka spolupracovala s Jednotou ještě v první dekádě 21. století. V letech 1964–1968 byl redaktorem *Nášeho koutku* Otokar Sakař (1923–1968), další krajanský učitel a novinář (redigoval 4 ročníky). Po Sakařově předčasné smrti se *Nášeho koutku* ujali učitel Alois Daněk (1919–2008) a učitelka a tajemnice Jednoty Zdeňka Pilátová (* 1941), redigovali společně šest a půl ročníku *Nášeho koutku*. Alois Daněk sepsal také dějiny České základní školy J. A. Komenského. V roce 1975 nastoupila do *Nášeho koutku* po studiích českého jazyka a literatury v Praze Sakařova dcera Libuše Stráníková (* 1950). Za jejího působení přibylo v časopisu ilustrací a s rozvojem tisku se začal více využívat barevný tisk. Stráníková redigovala *Koutek* více než třicet let, tedy do doby než se v roce 2006 stala ředitelkou Jednoty. Za Stráníkové se v roce 1994 název časopisu opět změnil na *Dětský koutek*. Pod tímto názvem vychází časopis dodnes. O historii *Dětského koutku* více srov. Andrea PREISSOVÁ KREJČÍ – Jana KOČÍ, *Válka v Chorvatsku očima dětí*, s. 251–273.

47 *Dětský koutek* 75, říjen 2009, č. 2.

Jednota, strážce mateřského jazyka a kulturních tradic české menšiny

Týdeník *Jednota*, vycházející nepřetržitě od roku 1946,⁴⁸ byl vydáván původně přímo Československým Svazem sdružujícím české a slovenské spolky a besedy v Chorvatsku. Teprve v roce 1965 vzniklo stejnojmenné vydavatelství. Historické souvislosti vývoje týdeníku *Jednota* jsou úzce spojeny s vývojem celého vydavatelství Jednota se sídlem v Daruvaru a jeho redakčním kruhem. Do dnešních dnů se hlásí k rozsáhlé zodpovědnosti za psané slovo v jazyce menšiny a pro menšinu: „Základní činností Novinově vydavatelské instituce Jednota je propagace českého jazyka, kultury a tradic, které si naši čeští předkové v 19. století přinesli s sebou na území dnešní Chorvatské republiky. Vydáváme týdeník *Jednotu*, časopis pro děti *Dětský koutek*, periodikum *Český lidový kalendář* (1953) a *Přehled kulturních, literárních, školských a historických otázek* (1962). Vytváříme také propagační materiály pro Svaz Čechů a krajské spolky a instituce. Kromě těchto základních vydání publikujeme také literární díla a historické a další studie, jakož i učebnice pro žáky základních škol s výukou v českém jazyce.“⁴⁹

Vydavatelství publikuje krajské tiskoviny nejrůznějšího charakteru (romány, básnické sbírky, pohádky, edice českých učebnic aj.), jejichž význam spočívá jednak v tom, že dnes představují nezanedbatelný pramen k poznání minulosti i současnosti chorvatských Čechů, jednak v tom, že významně přispěly a dodnes přispívají k zachování českého jazyka i českých kulturních tradic na území Chorvatska.

Z periodických tisků vydávaných novinově vydavatelskou institucí (dále jen NVI) Jednota připomeňme *Český lidový kalendář* (od 1953), který vychází každoročně a krajané právě na jeho stránkách publikovali a dosud publikují jak svou krátkou prózu, tak poezii.⁵⁰

48 *Jednota* nevycházela jen po dobu několika měsíců v roce 1948 a na začátku roku 1949, kdy se reorganizoval Československý Svaz v Jugoslávii. Následně vzniká okleštěný Svaz Čechů v Lidové republice Chorvatsku. Rozsah působnosti Svazu v LR Chorvatsku byl limitován tím, že v Sarajevu v roce 1951 vznikl Československý Svaz pro Bosnu a Hercegovinu, který sdružoval osm tamních spolků, tento ale záhy zanikl, tyto spolky pak spadaly pod Svaz Čechů v LR Chorvatsku. Na kulturní sounáležitost s Bosnou a Hercegovinou nadále myslí i krajský tisk. Srov. Marijan LIPOVAC, *Náš Svaz: Sto let Svazu Čechů (1921–2021)*, Daruvar 2021, s. 100.

49 *Jednota digitální knihovna*. Dostupné na: <https://www.jednota.digital/cesky-jednota-digitalni-knihovna>, 6. 8. 2023.

50 Dodnes se této tradice drží, a slouží tak po generace jako antologie z autentické krajské tvorby (v současnosti rubrika „Literární stopou“). Určitým specifikem *Českého lidového kalendáře* je v posledních více než dvou desetiletích již ustálená rubrika „Ke kořenům“, v níž krajané sdílejí své životní příběhy, rodinné historie a geneze, genealogie, případně vzpomínky na zajímavé osobnosti z řad jejich příbuzných. Stejně tak přibyla pravidelná rubrika „Zajímavosti“, v níž jsou zařazeny

Český lidový kalendář patří již sedm desetiletí k pilířům krajského tisku v Chorvatsku. Jakožto ročenka nabízí krajanům jiný druh textů než novinový týdeník *Jednota*. Jeho původním záměrem bylo zprostředkovat příslušníkům české menšiny to, co v daném historickém čase bylo potřebné, nikoli však dostupné. A tak redakce na stránkách *Českého lidového kalendáře* otiskovala překladovou krásnou literaturu, přibližovala soudobou českou i chorvatskou četbu a dávala prostor vlastní krajské tvorbě, a to nejen literární, ale také výtvarné. Ojediněle přináší dobová svědectví. Tak v *Kalendáři* pro rok 1970, jehož větší část nákladu odcházela do Československa, najdeme článek o Tomáši Garrigue Masarykovi od O. Sobotky, odkazující k výročí 120 let od narození prvního československého prezidenta.⁵¹ V *Kalendáři* pro rok 1996 je pak publikováno mimořádné svědectví z obleženého Sarajeva od krajana Branka Klubička: „Všechno se smršlo na statistické údaje, na nejobyčejnější každodennost, na fakt, že válka stejně jako povodeň vyvrhuje na povrch mnoho špíny, a člověk, pokud chce zůstat člověkem, musí bojovat o to, aby přežil. [...] Dny plynou, ale víra a naděje zůstávají...“ Navazuje na něj Vládo Daněk stejně neutěšeným vyprávěním o příjezdu svých příbuzných ze Sarajeva k němu do bezpečí: „Dnes se snad snadněji dostanete na Měsíc, než se oni z té válečné štvance dostali sem k nám.“ Zachycená svědectví jsou vpravdě silná tak, že se současnému čtenáři čtou s obtížemi.⁵²

I dnes představuje *Český lidový kalendář* významné publikační místo pro krajskou literární tvorbu, čímž podporuje aktivní užívání českého jazyka a tím národní vědomí.

příspěvky s populárně naučnou tematikou ať už z historie, či literárně-kritického charakteru. Následuje rozsáhlá rubrika „Z krajského života“, která v současnosti zabírá až polovinu stran *Kalendáře*. Shrnuje kulturně osvětové činnosti české menšiny: Je popsána činnost a přehled financování Svazu Čechů a jeho orgánů, celoroční činnost jednotlivých českých spolků (besed či obcí) v Chorvatsku, činnost a aktivity škol s výukou českého jazyka. Následuje výpis organizací informujících čtenáře či posluchače v českém jazyce a rozpis politického zastoupení menšiny ve státní i lokální správě. Kalendáře jsou v současnosti vydávány jako brožované publikace s barevnou obálkou a v celobarevném tiskovém provedení, čímž upoutávají čtenářovu pozornost. Důraz na estetickou stránku provází Kalendář od počátku jeho vydávání. Již v 70. letech 20. století získal pestrobarevnou obálku a grafická redakce hojně využívala – mimo mimořádné dokumentární i umělecké fotografie – tvorbu krajských výtvarníků, zvláštní pozornosti jí bylo věnováno od osmdesátých let 20. století.

51 Oto SOBOTKA, *O T. G. M., Český lidový kalendář 1970*, Daruvar, s. 50–52. Tento čtenáři v Československu již neobdrželi.

52 Srov. Branko KLUBIČKO, Sarajevo, červenec–srpen, s. 41; Vládo DANĚK, Sarajevské medailonky, s. 43–50, *Český lidový kalendář 1996*, Daruvar, 1995.

Vzhledem k charakteru ročenky, obsahující mimo jiné shrnující informace o proběhnuvším společenském životě menšiny, které ještě v kalendářích 1999–2002 obsahovaly, stejně jako před válkou, i příspěvky o životě krajanů v Bosně a Hercegovině, lze na jednotlivé ročníky nahlížet jako na realistické zrcadlo doby, v němž se odráží tři čtvrtě století dějin české menšiny v zemích bývalé Jugoslávie.

Platformu pro odborné studie pak od roku 1962 poskytuje jednou ročně vydávaný *Přehled kulturních a historických, literárních a školských otázek*, a to jak z pera krajanů, tak českých či zahraničních badatelů.⁵³ Nejproduktivnějšími autory odborných statí dosud byli Josef Matušek (dlouhodobý ředitel a hlavní a odpovědný redaktor *Jednoty*), Václav Herout (krajaňský učitel a historik), Libuše Stráníková (dlouhodobá ředitelka a hlavní a odpovědná redaktorka *Jednoty*), Karel Bláha (redaktor *Jednoty* a krajaňský spisovatel), Jaroslav Pánek (profesor historie na UK), Marie Sohrová (jazykovědkyně, redaktorka *Jednoty*) a Marijan Lipovac (historik, novinář a bohemista). *Přehled* dává prostor také etnografům z Československa, mezi nejvýznamnější patří výsledky mnohaletého badatelského úsilí mezi Čechy ve Slavonii, Bosně a Hercegovině a Vojvodině týmu pod vedením Ivy Heroldové.⁵⁴

Jaroslav Pánek vnímá *Přehled* jako médium, které podtrhuje historické vědomí a důstojnost menšiny, která se sepsáním vlastních dějin snaží zanechat památku po sobě samé, tak jako se František Palacký snažil sepsáním českých dějin zanechat památku po svém národě.⁵⁵ Oceňuje, že umožňuje zpřístupnit referáty přednesené na daruvarských vědeckých sympoziích.⁵⁶ Mezi řadou zajímavých statí vzpomeňme zejména studii Josefa Matuška: *Češi v Bosně a Hercegovině* ze stejnojmenného kulatého stolu pořádaného k výročí Svazu Čechů v Republice Chorvatsko, nicméně v daném *Přehledu* vychází také vynikající retrospektivní studie Aloise Daňka: *60 let Dětského koutku*, v níž hodnotí mimořádné úsilí hlavní redaktoři

53 Dosud má časopis *Přehled kulturních a historických, literárních a školských otázek*, zkráceně *Přehled*, 41 čísel (2023), protože se původní záměr redakce vydávat jej s roční periodicitou nepodařilo vždy naplnit. Každoročně je vydáván až v posledních osmnácti letech.

54 Iva HEROLDOVÁ, *Současný stav české etnické skupiny v Jugoslávii*. Přehled XII, 1982.

55 Jaroslav PÁNEK „*Přehled kulturních, literárních a školních otázek*“ aneb *Svědectví o vkladu české menšiny v Chorvatsku do české a chorvatské vědy*, Přehled XVII, 1997, s. 15–26.

56 Jaroslav PÁNEK „*Přehled kulturních, literárních a školních otázek*“ aneb *Svědectví o vkladu české menšiny v Chorvatsku do české a chorvatské vědy*, Přehled XVII, 1997, s. 21. V daném čase tomu tak skutečně bylo, neboť Přehled XIII (1990) zaplňovaly příspěvky ze symposia „Účast národností v NOB,“ Přehled XIV (1993) práce z kulatého stolu „Život Čechů v Chorvatsku“, Přehled XV (1994) práce ze symposia „Jan Amos Komenský,“ Přehled XVI (1996) práce, které byly předneseny 22. října 1994 na kulatém stole „Češi v Chorvatsku a v Bosně a Hercegovině“ k padesátému výročí Svazu Čechů v RCH a Přehled XVII. (1997) práce, které byly předneseny 16. března 1996 na kulatém stole „50 let s Jednotou“.

Koutku, Libuše Stráníkové, která z něj vytvořila moderní časopis pro mladé čtenáře.⁵⁷

Velmi kladně hodnotil poslání *Přehledu* i další z jeho pravidelných příspěvatelů z ČR – Ivan Dorovský, který velmi oceňoval, že některé příspěvky (nejčastěji českých autorů) v něm byly v chorvatštině, a naopak některé chorvatské texty byly otištěny v českém překladu. Přirovnával *Přehled* obsahově ke sborníku, jenž od samotného začátku přinášel odborné a i populární příspěvky o příchodu Čechů do oblastí států bývalé Jugoslávie, propagoval vzájemné česko-slovensko-chorvatské a širěji česko-slovensko-jihoslovanské kulturní styky v průběhu staletí, zpřístupňoval čtenářům mnohé historické události, pojednával o významných kulturních a literárních osobnostech, seznamoval je se školskou problematikou. Pomáhal také rozvoji krajské literární tvorby, která je dosti značná, prezentoval výsledky výzkumu jazyka, národopisu a folkloru příslušníků české národnostní menšiny v Chorvatsku, Srbsku i v Bosně a Hercegovině, který prováděli etnografové z Etnografického ústavu a z Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR či dalších akademických obcí a několik nadšených krajských pracovníků.⁵⁸ Nelze než souhlasit s Dorovským, že časopis *Přehled* přináší nejedno cenné svědectví o české menšině, o době i o sobě v řadě retrospektivních ohlédnutí za vydavatelskou činností Jednoty a ve studiích přibližujících krajské osobnosti zaslouživší se o rozvoj krajské kultury, jakož i v jazykovědných příspěvcích zachycujících dlouhodobou péči o český jazyk nejen na Daruvarsku. Více než to však *Přehled* přináší svědectví o svébytnosti české menšiny v Chorvatsku a širším jihoslovanském prostoru, která si je vědoma významu historického vědomí pro své udržení. Časopis od počátku zamýšlený jako platforma pro publikování odborných prací o menšině a z menšinového prostředí je dnes zásadním pramenem vědeckých informací o jedné z nejvýznamnějších českých menšin v zahraničí. Avšak výše jmenovaní autoři zdaleka netvoří převažující část příspěvatelů. Jen za posledních deset let *Přehled* uveřejnil odborné studie a statě od čtyřiceti různých autorů.

Týdeník *Jednota* je zaměřen na informování o krajském životě a událostech v Republice Chorvatsku a v České republice a zároveň je pojítkem mezi Svazem a krajskými spolky.

57 Srov. Josef MATUŠEK, *Češi v Bosně a Hercegovině*. Přehled XVI, 1996, s. 3–50; Alois DANĚK, *60 let Dětského koutku*. Přehled XVI, 1996, s. 51–86.

58 Ivan DOROVSKÝ, *Záviděníhodná aktivita krajanů*, Slovanský jih, 2009, roč. IX, č. 2. Uveřejněno in: Přehled, 2009, č. 27, s. 110–112.

Ve vedení listu se vystřídali tito „hlavní a odpovědní redaktoři“:⁵⁹

Ota Vojáček	1946
Josef Zámostný	1946–1948
Božidar Grubišić	1949
Václav Milde	1949–1951
Jan Ulrich	1951–1952
Božidar Grubišić	1952–1965
Antonín Kubeč	1965–1966
Vladimír Daněk	1967
Josef Matušek	1967–1980
Marie Selicharová	1980–1982
Míra Kuličová	1982–1992
Jiřina Staňová	1992–2005
Libuše Stráníková	2005–2015
Jana Staňová	od 2015

Při svém vzniku se redakce *Jednoty* zavázala k tomu, že tento list bude bojovat za pravdu a spravedlnost, za politiku Svazu komunistů Jugoslávie a upozorňovat na význam Československé brigády NOVJ Jana Žižky z Trocnova, bude tlumočit tužby, snahy a přání české menšiny (kráceno).⁶⁰ Redakce *Jednoty* věnovala velkou pozornost tradicím národně osvobozenického boje (dokládá to také heslo týdeníku v záhlaví časopisu: *Smrt fašismu – Svoboda národu!*), mobilizovala příslušníky české národnosti, aby podnikali vše potřebné k obnovení výroby, zemědělství a k výstavbě země. *Jednota* „vysvětlovala a tlumočila všechna usnesení lidové moci, sledovala činnost českých kulturních spolků, mládežnických brigád a jednotlivců, kteří se zasloužili o socialistickou společnost nebo o kulturní rozvoj české národnosti.“⁶¹

59 Podle: Český lidový kalendář 2006, Daruvar 2005, s. 25.

60 Josef MATUŠEK, *70 let českého tisku v jihoslovanských zemích*, s. 61.

61 *Ibidem*, s. 62.

Na přelomu 40. a 50. letech minulého století se na první straně *Jednoty* pravidelně objevují dlouhé články, které dokumentují jedinečnou cestu Jugoslávie socialistickým zřízením, pozornost věnují osobnosti vrchního velitele ozbrojených sil a ministru národní obrany maršálu Jugoslávie Josipu Broz-Titovi,⁶² vzpomínají se význačné dny a výročí v éře socialismu, například Den armády 22. prosince, který každoročně rozsahem překrývá Svátky vánoční, nebo 1. máj.⁶³ Velmi zajímavou součástí politického přínosu *Jednoty* čtenářům jsou články, které kritizují zřízení v ostatních socialistických zemích Evropy, se zvláštním zřetelem k SSSR.⁶⁴ V daném duchu se již na sklonku 40. let, objevují v záhlaví *Jednoty* výňatky dokumentující jugoslávskou cestu k socialismu: „Naším životním cílem je odkrýt tvář těch, kteří lžou a pomlouvají nás a naši zem, abychom tím přispěli k vítězství socialistické morálky ve světě. – maršál Tito.“⁶⁵ Nepomínají se ale ani krajanské záležitosti a aktivity spolků, mezi nejvýznamnější patří „obžínky“ a vše s nimi spojené.⁶⁶ Podobně význačnou událostí je také slavností otevření první české sedmiletky v Jugoslavii.⁶⁷

Čas od času se redaktoři *Jednoty* vrací k významným osobnostem českého původu, zvláště při příležitosti jejich životních výročí, připomínají tak např. Františka Halase (tiskem 18. listopadu 1949), Karla Čapka (tiskem 23. prosince 1949, jeho román *Válku s Mloky* redakce na konci 50. let vydává v *Jednotě* na pokračování) nebo Jiřího Wolkera (tiskem 30. prosince 1949 a také 17. ledna 1959).

V prvních deseti letech *Jednota* získala významné spolupracovníky, převážně z řad učitelů z českých škol, kteří (byť externě, ovšem nepřehlédnutelně) přispě-

62 *Tito je náš – my jsme Titovi*, Jednota, roč. IV, č. 12, 27. 5. 1949, s. 1; *Maršál Tito o aktuálních problémech*, Jednota, roč. IV, č. 5, 8. 4. 1949, s. 1.

63 Jednota, roč. VI, č. 53, 18. 12. 1951, s. 1; Jednota, roč. VI, č. 40, 29. 9. 1951, s. 1. U příležitosti významných výročí, například 1. května nebo Dne republiky aj., vychází *Jednota* každoročně s červenou tiráží hlavičky a úvodních nebo podstatných článků, a to až do poloviny 60. let, příkladem: *1. máj – svátek pracujícího lidu*, Jednota, roč. VI, č. 17–18, 1. 5. 1951, s. 1; *Den republiky – narozeniny socialistické Jugoslávie*, Jednota, roč. XVI, č. 47/48, 25. 11. 1961, s. 1.

64 *Malé národy v SSSR vystaveny jsou národnostnímu útisku a ničení*, Jednota, roč. VI, č. 53, 18. 12. 1951, s. 3; *Řecké děti jsou ještě pořád v ČSR*, Jednota, roč. VI, č. 52, 18. 12. 1951, s. 4; *V Albanii Rusi žijí v přepychu*, Jednota, roč. VI, č. 52, 18. 12. 1951, s. 4; *Tři roky ozbrojených provokací moskevských satelitů*, Jednota, roč. VI, č. 27, 20. 6. 1951, s. 1.

65 Jednota, roč. IV, č. 30–31, 7. 10. 1949, s. 1. Úvodní článek týdeníku: V zásadách marxismu-leninismu je psáno, že socialismus znamená v první řadě rovnoprávnost, nejen mezi lidmi, nýbrž i mezi státy, malými i velikými. Nebo: Jednota, roč. IV, č. 23, 12. 8. 1949, s. 1. Úvodní článek týdeníku: Jsme přinuceni hájit zásady marxismu-leninismu proti každému, ba i proti tvůrcům těch zásad, kdyby proti těm zásadám vystupovali. – maršál Tito.

66 Jednota, roč. IV, č. 28, 16. 9. 1949, s. 1; Jednota, roč. VI, č. 34, 17. 8. 1951, s. 1.

67 Jednota, roč. IV, č. 27, 9. 9. 1949, s. 1.

li k obohacení jejího obsahu i ke zvýšení celkové úrovně novin (a také *Dětského koutku*). *Jednota* měla mimo to okruh dopisovatelů z různých krajů Jugoslávie, kde působily české nebo slovenské spolky. Ale zcela zásadní byla spolupráce s Frantou Burianem a Josefem Knytlm. J. Knytl byl hlavním reprezentantem kulturního života české besedy v Daruvaru.⁶⁸

Franta Burian⁶⁹ do týdeníku psal poznámky nejrůznějšího druhu, jimiž obohacoval krajany v mnoha směrech tehdejší vědy i kultury. Ale nejzásadnější byla jeho rubrika „Jazykový záhonek“, v němž upozorňoval krajany na jejich jazykové nedostatky, informoval čtenáře o změnách v českém pravopisu a o správné podobě psaného jazyka. Na tuto jeho osvětově – jazykovou činnost se v následujících letech snažili mnozí navázat. Od roku 1959 uveřejňoval Josef Matušek v *Jednotě* rubriku „Učme se správně češtině“, o podobné zvelebování krajanské řeči se později snažili také redaktoři Žofie Krasková nebo Otto Sobotka a nakonec s odstupem více než půl století navázala na Burianovu osvětově – jazykovou činnost v *Jednotě* bohemistka Marie Sohrová ve své rubrice „Učíme se česky“. Smrt Franty Buriana v roce 1958, která přišla, byť v jeho sedmdesáti letech, nečekaně, byla pietně zachycena na stránkách *Jednoty* i *Dětského koutku*, s jehož posledním číslem byl uložen do rakve.⁷⁰

V 60. letech minulého století nacházíme týdeník *Jednota* již v jiné kondici, redakční kruh vedený Božidarem Grubišičem⁷¹ vyzrál a týdeník opouští od podoby

68 Josef Knytl (1898–1963) přišel do Daruvaru s rodiči a sourozenci v roce 1919. V Daruvarské besedě působil jako organizátor veškerých kulturních aktivit, režíroval divadelní hry, jako sborníkem vedl mnohé pěvecké spolky, podnítil vznik dětské folklorní přehlídky Naše jaro (pravidelně organizované do současnosti). Svými texty přispíval do *Jednoty* i *Přehledu*, byl také součástí redakčního kruhu *Českého lidového kalendáře*.

69 Franta Burian (1888–1958) se narodil v Čechách, odešel však na studia do Slavonie. Studoval teologii v Praze a následně na filozofické fakultě v Záhřebu. Od roku 1921 působí na gymnáziu v Daruvaru a plně se zapojuje do menšinového života. Psal do *Jugoslávských Čechoslováků*. Usiloval o založení České základní školy v Daruvaru. Po jejím vzniku se stal jejím ředitelem. V roce 1928 se ujal vydávání *Dětského koutku*, který redigoval až do své smrti. Franta Burian byl velmi literárně činný, psal verše i prózu a psal česky i chorvatsky. Burianův odkaz žije v Daruvaru dodnes, stále vychází „jeho“ Dětský koutek, na památku Franty Buriana Svaz Čechů v Chorvatské republice uděluje Cenu Franty Buriana za literaturu, knihovna České besedy v Daruvaru nese jeho jméno a v Českém domě v Daruvaru je také jeho pamětní síň.

70 Karel BLÁHA, *Jednota. Od začátku českého tisku do roku 2015*, Daruvar 2016, s. 58–63; Dětský koutek, roč. X (XXIII), říjen–listopad 1958, č. 2–3. A podobně: *Zemřel Franta Burian*, *Jednota*, roč. XIII, č. 50, 6. 12. 1958, s. 1.

71 Božidar Grubišić (1925–2000), novinář. V letech 1945–1965 žil v Daruvaru. Byl hlavním redaktorem *Jednoty*. Začal vydávat *Český lidový kalendář* a literární přílohu *Studnici*. Po odchodu do Záhřebu působil v záhřebském rozhlasu a v deníku *Borba*, vedl pořad *Kronika Čechů a Slováků* RTV Záhřeb. V roce 1992 byl jedním ze zakladatelů Chorvatsko-české společnosti.

veřejnou politiku komentujících novin a přibližuje se k tematicky pestrému časopisu. Mimo aktuality z domova i ze zahraničí, které stále představují jádro prvních stránek týdeníku,⁷² přináší maximum možných zpráv z krajaňského života,⁷³ rady pro hospodáře nebo oblíbenou kulturní rubriku, právě z ní se dozvídáme o obnovujících se vztazích s Československem, které jsou v redakci přijímány velmi pozitivně.⁷⁴ Osobnost prezidenta Jugoslávie Josipa Broze Tita však není opomíjena ani v tomto uvolněnějším desetiletí, připomíná se ponejvíc při výročích republiky nebo u příležitosti oslav jeho narozenin: „Tito na ten způsob získal nejcennější dar, který národ může poskytnout vedoucí osobnosti: neochvějnou lásku a hlubokou úctu.“⁷⁵

Součástí týdeníku *Jednota* je od roku 1961 příloha *Studnice*, která vychází dvakrát ročně a uveřejňuje literární tvorbu krajaňských autorů. Také *Studnice* věnuje prostor nejen krajaňům z Chorvatska, ale i autorům píšícím z širšího jihoslovenského prostředí, oblíbená u čtenářů je zvláště lyrika i krátké povídky z prostředí staré Bosny a jaderského přímoří.⁷⁶ Díky *Studnici* byla mezi krajaňy objevena řada mladých autorů. „NVI *Jednota* v té době založila také *Knihovnu krajaňské tvorby* a knihovničku *Jaro*, věnovanou dětským čtenářům.“⁷⁷

Redakce *Jednoty* se dočká také významné podpory ze strany Československého ministerstva školství, během několika let (na sklonku 60. a v 70. let 20. století) se podařilo pro *Jednotu* získat 5 novinářů s vysokoškolským vzděláním z Karlovy

72 Byť jsou události z krajaňského života někdy propojeny s politikou chorvatské KS jako celkem, takto např. *Jednota* komentuje: „Obžínkové slavnosti jsou manifestací rozhodnutí české a slovenské menšiny budovat a hájit Titovou (zachován pravopis z článku – pozn. aut.) socialistickou Jugoslávii“, více: *Jednota*, roč. XIV, č. 35, 5. 9. 1959, „V Jugoslávii jsou všechny národy svrchované a rovnoprávné a mezi pracujícími nepanují šovinismus a národnostní srážky, poněvadž jsou výrobní prostředky v jejich rukou“, s. 1.

73 Mezi nejzajímavější články z počátku 60. let o krajaňském životě v Chorvatsku patří: *Daruvar a okolí – česká řeč tam hlaholí*, *Jednota*, roč. XVII, č. 17/18, 30. 4. 1962, s. 5. Nebo *Stoletá minulost Lipovce*, *Jednota*, roč. XVII, č. 30, 23. 7. 1962, s. 8.

74 *Soubory písní a tanců v Československu*, *Jednota*, roč. XVII, č. 1, 6. 1. 1962, s. 5. Nebo později: *Návrat daruvarských ochotníků z Československa*, *Jednota*, roč. XX, č. 34 (1000), 28. 8. 1965, s. 7.

75 *Jednota*, roč. XVI, č. 20, 20. 5. 1961, s. 1.

76 Oblíbenými autory z Bosny jsou Eva Kasićová (1905–1983), *Jednota* vydala také sbírku jejich povídek *Ze staré Bosny* (1963) nebo Jaroslav Kolečka (1923–1990), který získal za celoživotní dílo cenu Svazu novinářů Bosny a Hercegoviny a literární Cenu Franty Buriana udělovanou Svazem Čechů. O Přímoří píše ze Slovinska učitelka Jiřina Hribar-Brožíková (1906–1975) a později snad neplodnější z krajaňských autorů Žofie Krasková (1911–2004).

77 Helena STRÁNÍKOVÁ, *Současná krajaňská literatura, smysl jejího pěstování a její perspektivy v době globalizace pohledem jejich tvůrců*, Přehled, 2019, č. 37, s. 74.

univerzity.⁷⁸ To umožnilo právě znovunavázání přátelských vztahů mezi SFRJ a ČSSR. V obnovení vztahů hrál významnou roli Československý ústav zahraniční, ale také zájem o mezilidské kontakty v řadách reemigrantů i jejich příbuzných na Daruvarsku. Dokládá to kromě jiného také fakt, že byla navázána spolupráce s československým podnikem PNS,⁷⁹ a tak v druhé polovině 60. let putují z Daruvaru do Československa každý týden tisíce výtisků *Jednoty*.

Zájem o *Jednotu* v Československu redakce podporovala různorodými cestami, jednak od roku 1967 pořádala pro čtenáře z Československa soutěž, kdy z řad svých odběratelů vylosovala výherce „Velké soutěže Jednoty“ (sedm odběratelů *Jednoty* z ČSSR obdrželo toho roku výhru v podobě pobytu na Jadranu nebo ve Slavonii),⁸⁰ jednak na stránkách *Jednoty* najdeme množství informací směřujících k zahraničním turistům o atraktivních místech na strávení dovolené u Jadranu i věcných informací o cestě do Jugoslávie.⁸¹ (Aby redakce nezvýhodňovala zahraniční čtenáře, zařadila od roku 1968 soutěž i pro předplatitele *Jednoty* v Jugoslávii, a sice o zájezd do Československa.)

V této době se redaktorský tým *Jednoty* omladil, nastoupili do něj Marie Kadlecová (provdaná Selicharová) a Karel Bláha. Do Daruvaru se ale vrátil také Otto Sobotka (předválečný redaktor), který byl již toho času v Československu penzionován, a na několik dalších let se aktivně zapojil do práce v *Jednotě*. Jeho příchod byl zvláště významný vzhledem k okolnostem, neboť jen o něco dříve, v roce 1965, odešel Božidar Grubišić do Záhřebu, kde se stal zakladatelem a prvním redaktorem „Kroniky Čechů a Slováků v Chorvatsku“, pořadu TV Záhřeb.⁸² Redakční kruh (po krátkém mezidobí střídajících se odpovědných redaktorů) nadále vedl „hlavní a odpovědný redaktor“ Josef Matušek, v redakci pracovali Vladimír Daněk (mimo jiné je autorem většiny otisknutých fotografií), Karel Bláha, Otokar

78 *Jednota*, č. 11, 13. 3. 1976, s. 12. Byli to: Marie Sohrová, Jindřich Staňa, Jiřina Staňová, Libuše Sakařová a Věra Kadlecová – více níže.

79 PNS, název se užívá od roku 1950, je zkratkou pro Poštovní novinovou službu, která zasílala český i zahraniční tisk a zároveň provozovala síť stánek s novinami a časopisy po celé republice.

80 Výsledky srov. *Jednota*, roč. XXII, č. 26, 1. 7. 1967.

81 *Od Kranjské Gory do Nové Gorice*, *Jednota*, roč. XXIII, č. 2, 6. 1. 1968; *Vý se tážete – my odpovídáme* *Jednota*, roč. XXIII, č. 17, 27. 4. 1968; *Kempy na pobřeží Jaderského moře a na ostrovech*, *Jednota*, roč. XXIII, č. 26, 29. 6. 1968.

82 *Na rozloučenou se soudruhům Božidarem Grubišićem*, *Jednota*, roč. XX, č. 13, 3. 4. 1965, s. 5: „Stál při své *Jednotě* téměř od jejího založení, [...] z malého, lokálního, bezvýznamného týdeníku stala se *Jednota* během několika posledních let dobře redigovaným listem, o němž dnes mají dobré mínění i za hranicemi. [...] Snad jsme ani nedovedli zcela ocenit jeho práci. [...] jaká to nevyplnitelná mezera zůstala po něm a marně se ohlížíte po někom, kdo by odcházejícího mohl dobře nahradit... – Vydavatelská rada.“

Sakař (v letech 1964–1968 také odpovědný redaktor *Našeho koutku*), Otto Sobotka a Marie Selicharová. Jak se ze stránek *Jednoty* čtenář dozví u příležitosti vydání jejího tisícího čísla, *Jednota* „se zasílá do všech světadílů kromě Afriky. Nejdlejší cestu vykoná do Easten Hostel v Richmondu v Austrálii, pak do Sao Paola, Chicaga, Clevelandu, Toronta, Moskvy, Varšavy, Bukurešti, Vídně a jina. [...] Nejvíce výtisků *Jednoty* v Československu dostává Praha (až 70), pak Jiřice, Bratislava, Míšovice, Karlovy Vary, Liberec, Brno, Lanškroun, Cheb, Chomutov, Holešov, Kraslice, Plzeň a další města.“⁸³ Zájem z Jiřic a Míšovic je dán početnou krajanskou komunitou reemigrantů.⁸⁴ Od poloviny 60. let se ze znovunabytého styku a mezinárodní spolupráce neradují jen krajané reemigranti v Československu, ale například také děti krajanů, které si mohou dopisovat se svými vrstevníky v Československu, a objevit tak „nový svět“, do něhož svými kořeny patří,⁸⁵ nebo se mohou účastnit školních zájezdů do Československa.

V polovině 60. let (od 1963) týdeník *Jednota* také radikálně změnil svou vizuální podobu (ještě za vedoucího a odpovědného redaktora Božidara Grubišiče), týdeník se formátem zmenšil a tisknul se s obálkou obohacenou o celostránkovou fotografii. Odkazoval tak na grafickou podobu soudobých časopisů, k nimž se stále více přibližoval i svým obsahem, který se více než kdy dříve obracel na čtenáře s příspěvky z krajanského života, jež pro svůj rozsah již netvořily samostatnou rubriku, ale podstatu listu. Součástí vydání byla i bohatá fotografická příloha, která neopomíjí uvolňující se společenskou morálku, soudobou módu (např. tzv. koupací kostýmy) i kulturní a sportovní události.

Byla to právě *Jednota*, která sehrála v letech 1968–1969 v rámci objektivního zpravodajství pro občany ČSSR svou historickou roli. Zasvěceně to popisuje tehdejší novinář a pamětník Karel Bláha: „V době vojenské intervence Sovětského svazu a jeho pěti satelitních zemí v ČSSR byla v redakci *Jednoty* od půlnoci 21. srpna 1968 do 27. srpna 1968 zavedena mimořádná služba. Novináři shromažďovali nejdůležitější informace o průběhu obsazení Československa [...] *Jednota* tehdy poprvé připravila dvě čísla zvláštního vydání. Byly to dvoustránkové letáky, které se v redakci nedochovaly. Obsahem mimořádného vydání *Jednoty* byly stručné informace o průběhu intervence a o tom, co všechno podnikly jugoslávská a zvláště chorvatská města a obce, pracovní organizace, Červený kříž aj., aby zajistily dočas-

83 *Jednota*, roč. XX, č. 34 (1000), 28. 8. 1965, s. 2.

84 *Dopis z Jiřic, k zájezdu daruvarských ochotníků do ČSSR*, *Jednota*, roč. XX, č. 35 (1000), 28. 8. 1965, s. 5. A následně: *Dopis z Československa, k návštěvě daruvarských v Československu* (tento krátek z Míšovic – pozn. aut.), *Jednota*, roč. XX, č. 37, 18. 9. 1965, s. 7.

85 *Styky našich dětí s Československem*, *Jednota*, roč. 37, č. 46/47, 27. 11. 1965, s. 8.

ný pobyt, stravování aj. asi 50 000 československým turistům, kteří byli na letní dovolené v Chorvatsku a nevěděli, jak a kdy se budou moci vrátit domů [...] Zvláštní vydání *Jednoty* se z daruvarské tiskárny rychle doručovalo turistickým organizacím na Jadranu s výzvou, aby se československým turistům dávala zdarma.⁸⁶

To ale nebylo vše, *Jednota* se věnovala i následujícímu vývoji v Československu. V danou chvíli měla na vysokých školách v Praze své studenty, stážisty, mezi prvními Jindřicha Staňu, budoucího člena redakčního kruhu, který redakci poskytoval bezprostřední informace z dění v Praze a psal příspěvky o akcích, které organizovali pražští studenti. Informoval o následných stávkách československých vysokoškoláků a pravděpodobně byl také autorem příspěvku o Janu Palachovi, byť pod zprávou není podepsán: „Jan Palach, jedenadvacetiletý student filosofické fakulty v Praze se ve čtvrtek, dne 16. ledna polil benzínem a spálil na Václavském náměstí. [...] Je to otřesný případ protestu, jemuž není podobného příkladu v Evropě. [...] Z neověřených pramenů se proslýchá, že se mladý student spálil na protest proti přítomnosti sovětských vojsk v ČSSR. Další z jeho skupiny se má upálit, podle dopisu nalezeného u Palacha o pět dnů později. [...] Palachova strašná smrt vyvolala vlnu dalších protestů v Československu. Na Václavském náměstí svíčky nepřestávají hořet. Němé stráže studentů a dělníků se střídají na místě tragédie.“⁸⁷

Následující čísla *Jednoty* nadále sledují vývoj událostí v Československu a věnují se například problematice emigrace Čechů a Slováků po 21. srpnu či tragické smrti Jana Zajíce následujícího Palachův příklad.⁸⁸ Redakce *Jednoty* se v daném historickém období jednoznačně vymezila proti okupaci ČSSR. V průběhu roku 1969 *Jednota* na pokračování přetiskla kapitoly z monografie *Sedm pražských dnů. 21.–27. srpen 1968* od historiků Josefa Macka a Viléma Prečana, která vyšla na podzim roku 1968 v ČSSR, ale byla ihned stažena a zakázána.⁸⁹

Investigativní žurnalistika, která na stránky *Jednoty* v tomto historickém období pronikla, jí přinesla nové čtenáře v Československu, ale následné dějinné období, známé jako „normalizace“ poměrů v ČSSR, tuto životní roli týdeníku s mezinárodním dosahem uzavřelo.⁹⁰ V polovině roku 1970 bylo redakci *Jednoty* tele-

86 Karel BLÁHA, *Jednota. Od začátku českého tisku do roku 2015*, s. 91–92.

87 *Živá pochodeň na Václavském náměstí*, *Jednota*, č. 4, 25. 1. 1969, s. 6.

88 *Praha svědkem další živé pochodně*, *Jednota*, č. 10, 8. 3. 1969, s. 6; *Sedm pražských dní*, *Jednota*, č. 10, 8. 3. 1969, s. 6; *Emigrace Čechů a Slováků po 21. srpnu*, *Jednota*, č. 9, 1. 3. 1969, s. 6.

89 Josef MACEK (ed.), *Sedm pražských dnů: 21.–27. srpen 1968: dokumentace*, Praha 1990.

90 *Československo 1945–1968*, *Jednota*, č. 39, 28. 9. 1968, s. 12: „Zdá se, že zejména někteří funkcionáři KSČ se domnívali, že na prosincovém / lednovém zasedání ÚV půjde pouze o formální výměnu vůdce, přičemž již zdiskreditovaného v očích veřejnosti (zejména slovenské). Jen tak si vy-

gramem oznámeno, že dovoz novin (a jejich příloh), ani dalších periodik z daruvarské redakce nebude do ČSSR nadále povolen. Toto rozhodnutí snížilo náklad *Jednoty* o bezmála dvě třetiny a v brzké budoucnosti pozměnilo její obsah. „Turistická rubrika“ byla zrušena (soutěž pro čtenáře také), neboť neměla čtenáře, ostatně také počet turistů z ČSSR na Jadranu významně klesl.⁹¹ Do Československa se také opět vrátil redaktor Otto Sobotka (kterého historické okolnosti oddělily od jeho milovaného Daruvaru a Daruvarských již podruhé a nyní napořád), ale na druhou stranu v ní zůstala lektorka Marie Sohrová (rozená Fundová), dočasně vyslaná Ústavem pro jazyk český ČSAV (v roce 1969), která se rozhodla se do ČSSR nevracet.

Zastavení zaslání časopisu *Jednota*, *Českého lidového kalendáře* i dalších tiskovin z Jugoslávie do Československa přišlo bez varování, ač se vzhledem k okolnostem dalo předpokládat, a zastihlo československé čtenáře nepřipravené. Nejvíce se dotklo krajanů reemigrantů, kteří po řadu let žili odděleni od svých domovských komunit, příbuzných a přátel a často jim jen periodický tisk zprostředkoval kontakt se zemí, v níž strávili podstatnou část svého života, případně se v ní narodili či vyrostli. Mezi jinými byli postižení známí krajanští literáti Ruda Turek,⁹² Jindra

světlní, že proti Novotnému v rozhodujícím okamžiku hlasovala i ‚šedá eminence‘ dosavadního režimu, neomezený vládce v oblasti ideologie a kultury, Novotného pravá ruka Jiří Hendrych, a jiní věrní. [...] Avšak v napjaté, i když zdánlivě klidné atmosféře ledna a února se jasně vyhraňovala dvě křídla ve straně i v čele společnosti – [progresisté] a [konzervativci]. Dlouho nebylo jisté, který směr nabude vrch. A tu progresisté dostali nečekanou podporu v podobě obrovské aktivizace celého národa. Nejdříve studenti a spisovatelé, pak ostatní inteligence a většina mládeže zahájily kampaň za demokratizaci a obrodu společnosti. A progresivní členové Ústředního výboru KSČ Smrkovský, Šik, Dubček a Císař přijali myšlenku demokratizace za svou a začali ji s masovou podporou lidu prosazovat. [...] To však již není historie, ale současnost, stejně jako i okupace Československa jednotkami Varšavské smlouvy 21. srpna pod záminkou, že je socialismus v ČSSR ohrožen kontarevolucí.“ Není známo, zda si autor této historické série vysvětluje čtenářům *Jednoty* pravdu o dějinném vývoji v ČSSR uvědomoval možný dopad svých článků, pokud by žil v následujících letech v ČSSR. Jindřich Staňa svými příspěvky v *Jednotě* ale na dlouhou dobu popsal a pojmenoval vývoj událostí pravdivě a ne ideově. Vzhledem k nejisté době naopak nemohl předpokládat, že je v zázemí Jugoslávie nepostižitelný. Jednoznačně tím vyjádřil, a to i za celou redakci *Jednoty*, osobní odvalu i občanský postoj.

91 Karel BLÁHA, *Jednota. Od začátku českého tisku do roku 2015*, s. 93–95.

92 Ruda Turek (1918–2011), byl právník a významný menšinový spisovatel. Narodil se v Lipovci, základní školu vychodil v Daruvaru, klasické gymnázium v Záhřebu, práva studoval v Záhřebu a v Praze. Spolupracoval s řadou chorvatských i českých periodik, kam posílal nejen své vlastní práce, ale i překlady a zprávy z českého či chorvatského kulturního života. Jeho *Domov má jméno Daruvar* je dosud nejprehlednější příručka a antologie krajanových autorů. V nakladatelství *Jednota* vyšly jeho sbírka básní *Slunce a sny*, sbírka básní a povídek *Světla Daruvaru*, román *Jaké je loučení* a posmrtně nedokončené paměti *Zlomky života*.

Horáková⁹³ a do vlasti se navrátilší Otto Sobotka, a to přesto, že se všichni tři stále aktivně podíleli na obsahu daruvarských tiskovin.

Z jejich vzájemné korespondence vidíme, jak se s touto informační mezerou vyrovnávali. Ruda Turek psal v květnu 1970 Sobotkovi: „Jednota nám přestala docházet, z Daruvaru nemám žádné zprávy – nevím, co se děje.“⁹⁴ Neboť Otto Sobotka byl ještě redaktorem *Kalendáře* pro rok 1971, ač externím, předpokládalo se, že má z Daruvaru více zpráv. A byla to také pravda, víme, že již v únoru 1970 řešil korespondenčně s Josefem Matušekem, zda a za jakých okolností jeho pracovní povinnosti v Daruvaru končí a následně také embargo uvalené na *Kalendář 1970* pro čtenáře v Československu. „Kalendář je úplně rozebrán. Nezůstalo nám ani dvacet výtisků a ještě stále se hlásí zájemci [...] Nevím, co je s kalendářem v Československu [...] Kalendář jsme z Daruvaru vyexpedovali vlakem 10. prosince, a to by už dávno musel být v Československu. Dnes jsem obdržel dopis od jednoho čtenáře, který si stěžuje, že si od PNS objednal kalendář a že mu místo kalendáře zaslali dopis, že kalendář z technických důvodů nebudou expedovat. Velice mě zajímá, co se tam děje a kde kalendář uváží,⁹⁵ píše Matušek Sobotkovi. Toho roku se situace vyostřila, Sobotka psal Matuškovi o dané situaci opakovaně: „Nejvíc mě mrzí, že *Jednota* nedochází, byl jsem jejím prostřednictvím přece jen ve spojení se všemi našimi tam dole, k nimž jsem se nikdy nepřestal počítat. Také ostatních zpráv mám málo.“⁹⁶

Příběh, který se nám otevřel s odchodem Otto Sobotky – posledního redaktora z první generace – z Daruvaru a který můžeme považovat za jakýsi epilog prvního období zrodu a vznikání českého tisku v Chorvatsku, pokračoval soukromou distribucí dostupných periodik mezi krajaney v Československu. Jak plyne z dopisu

93 Jindra Horáková (1902–1972), učitelka. Pocházela z českého Kolína, v Čechách také získala pedagogické vzdělání. S rodiči se přistěhovala v roce 1917 do Osijeku. Učila na české škole v Osijeku a potom v Kaptolu. Psala do *Jugoslávských Čechoslováků*, *Dětského koutku* a *Amerického Českoslováka*. Psala prózu, také básně a pohádky pro děti, které uveřejňovala v krajauském a českém tisku. Před druhou světovou válkou se vrátila do Československa.

94 Archiv Svazu Čechů v RCH, Fond Otto Sobotka (1960–1999) 7, Korespondence osobní, Pl/Z, VI: Dopis Rudy Turka z 10. 5. 1970.

95 Archiv Svazu Čechů v RCH, Fond Otto Sobotka (1960–1999) 6, Korespondence osobní, A/Pe, složka: Matušek 1962–1991, Dopis (na hlavičkovém papíře NVI Jednota) ze dne 17. 2. 1970.

96 Archiv Svazu Čechů v RCH, Fond Prof. J. Matušek (1960–1999) VII, Korespondence 3, PL-Ž, složka: Otto Sobotka, Dopis ze dne 4. 11. 1970. Následuje dopis ze dne 8. 12. 1970: „Vážený pane profesore, dnes jsem dostal zasluku s Kalendáři – srdečný dík! Ovšem, mám obavu, že jestliže do nich nahlédnou, tak je víc nepustí. Ta část o Československu není zrovna šťastně napsána. Nevím, kdo to psal, rozhodně však je to hodně zkreslené. A to myslím by v dnešní situaci nemuselo být.“

Jindry Horákové: „Vážený příteli! [...] Je totiž zajímavé, že řízením prozřetelnosti nebo nedopatřením cenzury dostal se kalendář šťastně právě asi jediné do Vašich rukou, které ho daly dohromady. [...] Už jsem myslela, že to na celnici všechno zabavili. [...] Místo nich [Kalendářů – pozn. aut.] tam byl přiložen dopis od poštovního úřadu v Praze, velmi slušný, který mi oznamoval, že kalendáře zabavili, neboť podle nařízení ministerstva jsou povinni naložit tak se všemi českými časopisy a tiskovinami periodicky vycházejícími v zahraničí. Proto také ‚Jednotu‘ nedostáváme. Moc mě to mrzí, protože jsem se na kalendář opravdu hodně těšila. [...] Chtěla jsem Vás poprosit, pane redaktore, zda byste mi mohl ten Váš kalendář půjčit asi na měsíc. Poslala bych Vám ho pak v pořádku zpět. Už jsem ten loňský také tak půjčila panu Turkovi, který ho také nedostal.“⁹⁷

A tak se různými cestami *Kalendáře* i občasná čísla *Jednoty* dostávaly do krajských rukou v Československu. Otto Sobotka o situaci opakovaně informoval Josefa Matuška, např. v dopise z ledna 1972 napsal: „Kalendář ovšem nepřišel. Škoda, byl jsem naň zvědav. Píší mi známí – Pokorná, Turek, Horáková, Procházka a další – všichni litují, že nedochází *Jednota*. [...] Ono přece jen nelze zapomenout, že jsme tam kdysi žili a pracovali a *Jednota* byla pojátkem, které nás zde i tam dole spojovalo.“⁹⁸ Následně se k Sobotkovi *Kalendář* přece jen dostal: „... nemusím Vám jistě ani říkat, že jsem z toho měl radost...“⁹⁹

Vymýšlely se nejrůznější možnosti, jak alespoň občas ke čtenářům v Československu jugoslávský krajský tisk doručit. Sobotka v létě 1972 v zoufalství navrhoval Matuškově: „[...] byla oslava 65. výročí daruvarské Besedy. Nebylo by možné poslat číslo *Jednoty* se zprávou o této oslavě? Třeba tak, že by se obálka strhla a poslal jen vnitřek bez obálky, kde není ani název.“¹⁰⁰ Zda byl jeho návrh akceptován nevíme. A tak se hrdinství jedněch a snaha o zachycení a předání pravdivých informací o vývoji v Československu světu, stalo trápením druhých, kteří o vynucený přechod k ilegální činnosti nestáli a trpěli odtržením od světa svého mládí a vzpomínek na přátele i blízké.¹⁰¹

97 Archiv Svazu Čechů v RCH, Fond Otto Sobotka (1960–1999) 6, Korespondence osobní, A/Pe, VI: Dopis Jindry Horákové z 20. 1. 1971.

98 Ibidem, Dopis ze dne 16. 1. 1972.

99 Archiv Svazu Čechů v RCH, Fond Prof. J. Matušek (1960–1999) VII, Korespondence 3, PL-Ž, Složka: Otto Sobotka, Dopis ze dne 29. 1. 1972.

100 Ibidem, Dopis ze dne 25. 8. 1972.

101 Archiv Svazu Čechů v RCH, Fond Otto Sobotka (1960–1999) 7, Korespondence osobní, Pl/Z, VI: Dopis Rudy Turka z 17. 12. 1972: „Nemám teď kontakt s Daruwarem. Nedostávám Jednotu a nevím, co se tam děje.“

Konečně v roce 1973 došlo k prolomení embarga. Zpráva se rychle šířila, čtenáři se opět hlásili o svou *Jednotu* i *Kalendář*.¹⁰² Ruda Turek psal: „Také jsem se doslechl, že je zase povolena *Jednota*, jsem zvědav na další vývoj. Taková zpráva potěší.“¹⁰³ *Jednota* do krajanských rodin v Československu po třech letech opět dochází, byť se zpožděním (způsobeným zjevně cenzorskou kontrolou): „No, co se dá dělat, musíme být rádi, že je to aspoň tak.“¹⁰⁴

V polovině 70. let 20. století měla *Jednota* 18 zaměstnanců, na počátku desetiletí redakci obohatil Jindřich Staňa,¹⁰⁵ který úspěšně dokončil svá studia v Praze a nastoupil na stálo do *Jednoty*, následně redakci doplnila i jeho žena Jiřina Staňová (1972). V roce 1975 se do redakce *Jednoty* ze studií vrátily další dvě bohemistky: Libuše Sakařová (Stráníková), která se hned ujala redakce *Koutku*, a Věra Kadlecová (Bartošová, Vystydová).

Jednota na svých stránkách přinesla u příležitosti čtyřicátého výročí svého vzniku retrospektivní ohlédnutí Marie Sohrové. Mimo vyjádření hrdosti nad tím, že je týdeník *Jednota* od svého založení dosud věrným zpravodajem o nerušené cestě národů a národností Jugoslávie, dělnické třídy a pracujícího lidu k socialismu, viděla redaktorka v *Jednotě* „strážce mateřského jazyka a kulturních tradic příslušníků české a slovenské národnosti.“¹⁰⁶ Sohrová připomněla, že *Jednota* věnuje velkou pozornost i kulturnímu dění v Československu, a tak naplňuje své poslání býtí mostem spojujícím Jugoslávii s mateřskou zemí české národnosti.¹⁰⁷

V první polovině 80. let obohatili redakci *Jednoty* další redaktoři: po dvouletém studiu na pražském FAMU se vrátil fotoreportér Tony Hnojčík, dále Oldřich Bok, který psal především o zemědělství a sportu, bohemistka Zdenka Táborská (po ukončení studia v ČSSR), která pracovala na dislokovaném pracovišti v Záhře-

102 Archiv Svazu Čechů v RCH, Fond Prof. J. Matušek (1960–1999) VII, Korespondence 3, PL-Ž, Složka: Otto Sobotka, Dopis ze dne 8. 6. 1973: „Vážený pane profesore, zase se po čase hlásím. Důvod je hlavně ten, že jsem se dověděl, že zdejší tiskový úřad zrušil zákaz docházení *Jednoty* do ČSSR. Jistě jste o tom už také dostali zprávu, a tak se hlásím, [...] Moc se na ni těším – bude to zase spojka s krajany, k nimž mne víže velký kus mého života.“

103 Archiv Svazu Čechů v RCH, Fond Otto Sobotka (1960–1999) 7, Korespondence osobní, Pl/Z, VI: Dopis Rudy Turka z 18. 6. 1973.

104 Archiv Svazu Čechů v RCH, Fond Prof. J. Matušek (1960–1999) VII, Korespondence 3, PL-Ž, Složka: Otto Sobotka, Dopis ze dne 8. 6. 1973.

105 Jindřich Staňa (1947–1987), novinář. Jako stipendista *Jednoty* a Československého Svazu vystudoval v Praze češtinu a slavistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a novinářství na fakultě žurnalistiky. Pracoval v *Jednotě*, literární příspěvky uveřejňoval v krajanském tisku, ale i v studentských časopisech v Praze.

106 *Jednota*, č. 13, 22. 3. 1986, s. 3.

107 *Ibidem*, s. 6.

bu a informovala o činnosti státních orgánů pokud se tato týkala české menšiny, o záhřebském spolku a o krajanech žijících v hlavním městě a okolí, nebo Vlatka Daňková (po studiích politických věd v Záhřebu), která měla předchozí zkušenosti z Rádia Daruvar a od počátku 90. let se ujala grafické redakce všech vydání *Jednoty*. Mezi dopisovateli stále působili Otto Sobotka a Josef Matušek nebo Ruda Turek (soudobí penzisté) a často přispívali Jaroslav Kolečka, který psal z Bosny a Hercegoviny, Václav Herout z Ivanova Sela, Alen Matušek ze Záhřebu a Zdeňka Pilátová Pejićová z Bělehradu. Z Čech také přispívali akademici Jaroslav Pánek nebo Jaroslav Nečas.¹⁰⁸

Počátek 90. let byl pro *Jednotu*, stejně tak jako pro krajaňskou komunitu v Jugoslávii, nejtěžší zkouškou. *Jednota* prožila toto období nejhlubší společenské krize v nepřetržitém provozu, stala se tak týdeníkem informujícím své čtenáře o každodenních válečných událostech na chorvatském území se zaměřením na Daruvarsko a vstoupila skrze své investigativní novináře a dopisovatele do dějin boje národů žijících v Chorvatsku za jeho nezávislost a mír.

Již před vypuknutím konfliktu, v roce 1990, nalezneme na stránkách týdeníku varovné články o tom, že se Jugoslávie ocitá v hluboké politické i společenské krizi. V politické rubrice se objevovaly informace o snaze nově upravit soužití náro-

108 Jaroslav Nečas (1913–1088) byl básník a spisovatel, literární historik a bibliograf, působil v Ústavu pro českou literaturu ČSAV. Užší styk s krajaný v Jugoslávii navázal v roce 1963, když první impuls získal od svého strýce, který působil v krajaňské komunitě v Záhřebu již ve 30. letech. V roce 1964 se sblížil s krajaňským časopisem *Jednotou*, v němž uveřejnil první studii a následně další v *Přehledu* – stať *K. J. Erben a Jihoslované*. V roce 1965 zavítal poprvé do Daruvaru, kde se setkal s představiteli Československého Svazu a upevnil spolupráci s redakcí *Jednoty*. Psal také do *Přehledu*, *Nášeho koutku* i *Českého lidového kalendáře*. Pobytu v Daruvaru doplňoval přednáškami a rozhovory pro daruvarský rozhlas. Poznání života krajanů v Jugoslávii mu na druhou stranu poskytlo mnoho podnětů pro vlastní odbornou i literární tvorbu. Zasloužil se o jediné vydání básnické tvorby krajanů z Jugoslávie v tehdejší Československu – almanachu *Vzdálený hlas* v pražském nakladatelství Melantrich (1978), což byla pro většinu tehdy publikujících krajaňských autorů jediná příležitost pro oslovení čtenářů ve vlasti svých předků. Podle: M. BALÁŠ, *Jaroslav Nečas, básník a spisovatel – životopisný nástin*, *Přehled* XII, 1982, s. 1–20. Jaroslav Pánek (* 1947) je přední český historik. S krajaňským tiskem z Daruvaru se seznámil již v roce 1968, pouta s menšinou zpevnilo přátelství s krajaňskými studenty na Univerzitě Karlově. Psal do *Jednoty* i *Přehledu*, kde se jeho studie, zprávy a recenze objevují od roku 1973 téměř bez přerušení až do posledního desetiletí. Byl mimo jiné ředitelem Historického ústavu Akademie věd České republiky a místopředsedou Akademie věd ČR. Jednou z jeho méně známých specializací jsou dějiny Slovinska a Balkánu. Dosud je ředitelem Českého historického ústavu v Římě. Podle: Jiřina STAŇOVÁ, *Jaroslav Pánek a náš krajaňský tisk v bibliografii Evy Procházkové*, *Přehled* XIX, 1999, s. 87–88; Ivan DOROVSKÝ, *Jubileum historika Jaroslava Pánka*, *Přehled*, 2017, č. 35, s. 111–115).

du a republik v budoucím uspořádání Jugoslávie.¹⁰⁹ Reflekovala se také politická situace v Československu a emancipace obou národů – Čechů i Slováků, jak v bývalé domovině, tak v Jugoslávii. Tak např. na počátku roku 1991 přinesla *Jednota* příspěvek k otevřené diskusi, zda dojde k rozdělení Svazu Čechů a Slováků na Svaz Čechů a na Svaz Slováků.¹¹⁰

V polovině roku 1991 se již v celém Chorvatsku – a bylo to téma také pro *Jednotu* – mluvilo o referendu, v němž by se obyvatelé Chorvatska svobodně vyjádřili pro nebo proti jeho nezávislosti na Jugoslávii.¹¹¹ Následovalo první válečné léto, dotklo se i Daruvaru, ovšem než se tak stalo, *Jednota* si opakovaně všímala, že je jadranské pobřeží opuštěné, že děti nemohly na prázdniny k moři, Dubrovnik, Makarská, Dalmácie i ostrovy už nepřijímaly turisty, rekreační objekty českých škol ve Tkonu na Pašmanu neviděly ani jednoho žáka. To byla zatím nejviditelnější změna před „válečnou vichřicí“, která měla vzápětí pohltnout celé Chorvatsko.¹¹²

Od 34. čísla *Jednoty* v létě 1991 vycházel týdeník s emočně silnými záběry z bojů nebo s fotografiemi zničených obydlí na černobílé obálce. V tomto duchu odrážel tisk události, které přímo zasahovaly do života krajanů až do konce roku 1992. Válečným fotoreportérem, který neohroženě vstupoval až na první linie, se stal Tony Hnojčík.¹¹³ Jeho fotografie dokumentovaly den za dnem tragédii válečného běsnění: „Ničení – ničení – nic! Největším ničitelem, zhoubcem i hubitelem je válka. Válka se pro nás stala téměř každodenností. Nikdy jsme si nepomysleli, že se k nám přiblíží. A ona se nás dotkla, ona nás uchvátila, ona nás ničí. Ničí naše životy, ničí naše město, ničí náš majetek, ničí naše myšlení i svědomí. Nejohroženější je ztráta lidského života. Byť to nebyl náš příbuzný, ba ani ne známý, sevře se nám srdce při každém slově: zahynul, padl, zemřel, podlehl zranění. My žijící nevíme, co nás ještě čeká. Ptáme se, zda může přijít ještě něco horšího!“¹¹⁴

109 *Jednota*, č. 26, 23. 6. 1990, s. 4.

110 *Jednota*, č. 3, 19. 1. 1991, s. 6.

111 *Jednota*, č. 20–21, 18. 5. 1991.

112 „*Mír je, když mobu jet k moři...*“, *Jednota*, č. 32, 10. 8. 1991 a č. 33, 17. 8. 1991, s. 21.

113 Tony Hnojčík (1951–2018), byl fotoreportérem a novinářem v *Jednotě* od roku 1971, jeho kariéra byla narušena povinnou vojenskou službou a následně studoval dva roky na FAMU v Praze, v *Jednotě* pak působil v letech 1983–1995. Během téměř půl století profesionální fotoreportéřské práce ho nikdo nemohl vidět bez fotoaparátu. Jeho fotografie z bojišť v západní Slavonii během „domovinské války“ obletěly svět. Jeho válečné fotografie získaly také Zlatou kameru sdružení Hrvatsko novinarsko društvo (Chorvatský novinářský spolek – HND) nebo Zlatý objektiv sdružení Hrvatska udruga radija i novina (Chorvatské sdružení rádií a novin – HURIN).

114 Tony HNOJČÍK, *Zabraňte ničení!*, *Jednota*, č. 39, 28. 9. 1991, s. 20.

V průběhu válečných let, již od podzimních čísel *Jednoty* v roce 1991, vydávala redakce popis událostí na Daruvarsku den po dni v rubrice *Kronika událostí minulých dnů*. Ač se vydávání týdeníku nepozastavilo, musela se *Jednota* po letech zříci barevné obálky a také její rozsah byl o mnoho stránek menší, podle situace a počtu zpráv, které se podařilo do daného čísla vložit. Po odjezdu dětí z Daruvaru a okolních obcí do bezpečí v Československu poctivě na svých stránkách informovala, kde jsou děti ubytovány, jak probíhá jejich škola, volnočasové aktivity, život jako takový. Dokonce uveřejňovala i jídelní lístek dětí!¹¹⁵ Vše pro klid rodičů a blízkých, jen ať ví, že je o jejich děti dobře postaráno. Nemlčelo se ale ani o válečných událostech, téměř každé číslo *Jednoty* přinášelo osobní svědectví krajanů, psalo se o tragédiích kolektivních i osobních.¹¹⁶ *Jednota* byla svědkem toho, jak byli Češi zmasakrováni v Ivanovu Selu, jak téměř zanikly krajanské vesnice Dolany a Prekopakra či jak byly město Pakrac a lázně v Lipiku takřka srovnány se zemí. Fotoreportáže z daných míst zachycovaly válku na stránkách *Jednoty* v neskrývané surové podobě.¹¹⁷

Rok 1992 byl pro krajany v Chorvatsku přece jen přívětivější, *Jednota* se počátkem roku starala o návrat dětí z exilu a uznání nezávislého Chorvatska na mezinárodním poli.¹¹⁸ Ovšem válka nebyla u konce. Mezi dopisovateli *Jednoty* působil i krajan z Vukovaru, města, které představuje národní příklad chorvatské odolnosti i nezměrného utrpení civilního obyvatelstva. Vlastík Donát obležení Vukovaru přežil, a mohl tak čtenářům *Jednoty* „se slzami v očích a s vypětím všech sil, aby jej vzpomínky na minulé události nerozdrtily,“ vyličit vukovarské peklo a svou životní kalvárii v sérii článků v několika číslech.¹¹⁹

Okrajově se krajané ohlíželi po událostech v Československu a reflektovali rozpad federativního uspořádání republiky.¹²⁰ *Jednota* v průběhu let 1992 a 1993 postupně upouštěla od popisu válečných událostí, který v předcházejících měsících převažoval, a přesouvala svou pozornost také k obnově společnosti, hospodářství

115 *Jednota*, č. 41, 19. 10. 1991, s. 13.

116 *Když do vesnice vtrhnou „sousedé“*, *Jednota*, č. 48, 14. 12. 1991, s. 16.

117 Náhodným výběrem: *Dolany*, *Jednota*, č. 38, 23. 9. 1991, s. 2. a s. 27; *Pakrac*, *Jednota*, č. 39, 28. 9. 1991, s. 9; *Prekopakra duntí*, *Jednota*, č. 41, 19. 10. 1991, s. 9; *Lipík '91*, *Jednota*, č. 48, 14. 12. 1991, s. 2; *Ivanovo Selo*, *Jednota*, č. 12, 28. 3. 1992, s. 9.

118 *Jelí jsme na 14 dnů a zůstali čtyři měsíce*, *Jednota*, č. 12, 28. 3. 1992, s. 10; *V bezpečí v Jánských Koupelech*, 21. září 1991 – 27. ledna 1992, *Jednota*, č. 8, 29. 2. 1992, s. 14–15; *Chorvatsko uznalo přes 50 zemí*, *Jednota*, č. 12, 28. 3. 1992, s. 4.

119 *87 dnů vukovarského pekla (25. 8. – 19. 11. 1991)*, *Jednota*, č. 32, 22. 8. 1992 až po č. 47, 12. 12. 1992.

120 *Konec snů o federaci*, *Jednota*, č. 47, 12. 12. 1992, s. 5.

a kultury. V rámci pomoci přispěla Česká republika krajanům mnohými donacemi (krajané si vážili pomoci potravinové, ale ještě více stavebního materiálu); týdeník o nich poctivě referoval.¹²¹ Informoval čas od času také o pohledu českých médií na události v Chorvatsku a někdy se proti jejich interpretaci velmi kriticky vymezoval. A tak i na svých stránkách obhajoval chorvatské postoje a bojoval proti dezinformacím, které čas od času zaplavily český tisk v Československu a následně v České republice. Ještě v roce 1993 vyšel z pera ředitelky Jednoty Jiřiny Staňové rázný článek, v němž dementuje tvrzení *Lidových novin* (z dubna a následně června 1993), a zároveň protestuje proti názoru jejich redaktora, že tzv. Slavonie, kde Češi v Chorvatsku žijí, je pod kontrolou tzv. Republiky srbská Krajina.¹²²

Zásadní obrat, co do obsahu týdeníku, přinesly 90. roky, zejména poválečná léta a vedení *Jednoty* Jiřinou Staňovou,¹²³ která se ujala vedení redakce před Vánoci 1992. Díky demokratizačním procesům v Chorvatsku se týdeník oprostil od šíření veřejných politik a soustředil se pouze na krajanské události. Jestliže si Josef Matušek na počátku 80. let stýskal, že *Jednota* postupně přestává být kronikou života příslušníků české národnosti a stává se „informačně-zábavným listem“, pak je tato dekáda „domovinskou válkou“¹²⁴ a společenskými změnami ukončena a *Jednota* na svých stránkách opět propojuje život spolků i jednotlivců s centrálními orgány české menšiny v Chorvatsku a více než kdy jindy se opět stává kronikou života příslušníků české národnosti v Chorvatsku. Marie Selicharová vysvětluje: „Od nastoupení Jiřiny Staňové v prosinci roku 1992 se státní politice, o kterou u čtenářů ani nebyl zájem, nevěnuje pozornost (mimo jiné také proto, že to byl požadavek Úřadu pro

121 *Československo krajanům*, *Jednota*, č. 48, 19. 12. 1992, s. 19: „Do Daruvaru se dopravuje další humanitární pomoc vlády České republiky. 246 kamiónů stavebního materiálu bude do vánoc dopraveno do osmi skladů daruvarských podniků. Každý den se vyloží asi 32 kamióny materiálu. Majitelem 175 kamiónů (jeden kamión má hmotnost kolem 20 tun), 1 kamiónu izolačního materiálu (therpapír), 42 kamiónů tašek, 22 kamiónů maltové směsi a 6 kamiónů tabulkového skla je Svaz Čechů a Slováků, organizační práce zajišťuje podnik Novogradnja.“

122 *Dementujeme, ale i protestujeme*, *Jednota*, č. 25, 26. 6. 1993, s. 4.

123 Jiřina Staňová, roz. Švejková (1947–2007), historička a novinářka. Do Chorvatska se přistěhovala v roce 1972 z Československa za manželem Jindřichem Staňou. Absolventka Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Byla vedoucí divadelní skupiny daruvarské Besedy, místopředsedkyně Svazu Čechů, ředitelka a hlavní a zodpovědná redaktorka *Jednoty*. Psala poezii a humorně laděnou prózu pro děti i dospělé.

124 Přebíráme termín běžně užívaný v krajanském periodickém tisku a také obecně mezi krajaný v Chorvatsku. Jedná se o novotvar ovlivněný kroatismem – tedy přebíráním chorvatských slov či stylistiky chorvatského jazyka do krajanského jazyka – vychází z chorvatského pojmenování občanské války v zemích bývalé Jugoslávie: „Domovinsky Rat“, správně česky by bylo přeloženo jako „Vlastenecká válka“.

menšiny), a hlavní důraz se klade na krajauské události. Vzhledem k tomu, že v krajauském životě došlo k obrodě a že byla založena řada nových krajauských spolků, bylo to nutné a logické.¹²⁵

Popsaná změna ale měla dopad i na obsahovou část zveřejňovaných příspěvků. Zatímco v 70. a 80. letech 20. století se redaktoři *Jednoty* nezdřáhali být kritičtí ke společenským změnám i krajauským aktivitám, v 90. letech – ruku v ruce se změnou obsahové náplně a jejím zacílením na krajaný, jejich život i společenskou organizaci – se snaha o kritický pohled redakce vytrácí. Ještě v první polovině 90. let *Jednota* informuje i o problémech spojených s krajauským životem, příkladem můžeme uvést kritiku nevytápění Českého domu v Daruvaru pro potřeby zkoušek daruvarské taneční skupiny Holubička uveřejněnou v roce 1993.¹²⁶ Podobně kritických článků ubývalo, až úplně ze stránek *Jednoty* vymizely. Vývoj je to logický. *Jednota* plnila roli informátora o krajauském životě, a byla tedy mimo jiné povinna krajauské aktivity vnímat a hodnotit pozitivně. Nalezneme v ní stále častěji až expresivně zabarvená vyjádření, promítající se také do titulků či nadpisů článků a úvah redaktorů. V posledním desetiletí citově zabarvených hodnocení realizace krajauských akcí přibývá, zvláště pokud se jedná o významné události jako slavnosti dožínky, tradiční přehlídka Naše jaro, prezentace dechové hudby a divadelní představení (ale i mnohé další kulturní a umělecké aktivity krajanů), autoři komentářů a reportáží nešetří jejich pozitivním hodnocením.

Pár náhodně vybraných ukázek pochvalného hodnocení na stránkách *Jednoty* z posledních let: „Okouzluující dožínky,¹²⁷ „O Besedě samá slova chvály,¹²⁸ „Užitečný seminář, příjemný zájezd,¹²⁹ „Veselé, bohaté, okouzluující dožínky,¹³⁰ „Velkolepá barvitá slavnost,¹³¹ „Dobrých kapel a zpěváků přibývá,¹³² „Klobouk dolů, všechna čest!,¹³³ „Jedinečná podívaná,¹³⁴ „Společné tance vyplnily halu a naplnily srdce,¹³⁵ „Úchvatná podívaná na naše české tradice,¹³⁶ „Stálo to za to, Do-

125 Marie SELICHAROVÁ, *Vývoj a proměny Jednoty*, Přehled, 2006, č. 24, s. 8.

126 *Aby Holubičce nezmrzla křídla...*, *Jednota*, č. 5, 6. 2. 1993, s. 14–15.

127 *Jednota*, č. 30–31, 31. 7. 2010, s. 3.

128 *Jednota*, č. 10, 13. 3. 2010, s. 5.

129 *Jednota*, č. 15, 17. 4. 2010, s. 3.

130 *Jednota*, č. 19, 21. 7. 2012, s. 3.

131 *Ibidem*, s. 10.

132 *Jednota*, č. 46, 29. 11. 2014, s. 5.

133 *Jednota*, č. 29, 23. 7. 2016, s. 3.

134 *Ibidem*, s. 8.

135 *Ibidem*, s. 12.

136 *Jednota*, č. 29, 21. 7. 2018, s. 10.

žínky se vydařily,¹³⁷ „Každý rok uděláme krok kupředu,¹³⁸ „Potěšení pro oči i uši.“¹³⁹

Odpolitizování *Jednoty* a její téměř výhradní orientace na společenský a soukromý život krajanů v Chorvatsku, řekněme zaměření se na nitro krajanské duše, s sebou přináší tedy i svou daň objektivní žurnalistice – nedostatečně kritický přístup ke krajanským aktivitám ze strany redakce. Na druhou stranu, každá aktivita i toho nejmenšího krajanského spolku stojí na dobrovolnické činnosti a pořádání folklorních slavností, přehlídek nebo divadelních představení zabere zúčastněným krajanům nemálo úsilí. Je tedy logické, že všichni stojí o pozornost komunity a pochvalné hodnocení. A je to právě *Jednota*, která je povolána k budování krajanské komunity, vzájemnosti a k podpoře krajanských aktivit.

Poslední dvě desetiletí jsou v redakčním kruhu *Jednoty* spojeny s generační proměnou. Do penze postupně odcházeli zástupci dvou generací, nastupující v 60. ale také v 70. letech, redakce také ztratila podporu z bývalého redakčního kruhu a musela se smířit s úmrtími Božidara Grubišice (2000), Žofie Kraskové (2004), Josefa Matuška (2004), Jiřiny Staňové (2007), Aloise Daňka (2008), Miry Kuličové (2008), Zdenky Táborské (2018), Tonyho Hnojčika (2018), Oldy Boka (2019), Vladimíra Daňka (2019) a také Marie Sohrové (2019).

Tyto odchody byly samozřejmě doprovázeny přijetím nových redaktorů, tedy se celá redakce *Jednoty* o generaci až dvě omladila. V současnosti *Jednotu* řídí „ředitelka a art direktorka“ Lidija Dujmenovićová¹⁴⁰ (od 2014), ale hlavní a odpovědnou redaktorkou je Jana Staňová¹⁴¹ (od roku 2015).

Závěr

Založení českého tisku v Chorvatsku bylo zcela vědomou snahou krajanů udržet kolektivní paměť a posílit historické vědomí, která také podpořila zachování české-

137 *Jednota*, č. 30, 28. 7. 2018, s. 12.

138 *Jednota*, č. 5, 1. 2. 2020, s. 4.

139 *Jednota*, č. 30, 24. 7. 2021, s. 9.

140 Lidija Dujmenovićová, roz. Kalenská (* 1982) vystudovala vysokou školu grafického a produktového designu. Nastoupila do *Jednoty* v roce 2006, od roku 2014 je její ředitelkou a art direktorkou. Postupně prosazovala v designu všech vydání *NVI Jednota* inovace a vizuální proměny.

141 Jana Staňová (1977), pedagožka, novinářka, hlavní a zodpovědná redaktorka *Jednoty*. Dcera Jindřicha a Jiřiny Staňových. Absolvovala předškolní výuku na Učitelství akademii v Záhřebu. Pracovala jako vychovatelka ve školce, později jako vyučující českého jazyka a kultury. V redakci *Jednoty* působí od roku 2007.

ho jazyka, a tím i české identity v Chorvatsku. Sekundárně se krajanský tisk stal nezanedbatelným pramenem k poznání minulosti a současnosti chorvatských Čechů (a Slováků). Ideou *Jednoty*, kterou převzalo i vydavatelství a přeneslo ji na další své tisky, bylo a je dodnes: „být mostem mezi Chorvatskem a Českou republikou, strážcem mateřského jazyka a kulturních tradic příslušníků české národnosti.“¹⁴² Jak je po generace vidět, krajané, zvláště vzdělaná elita této komunity, sami reflektovali potřebu hájit svá práva a budovat odolnost vůči asimilačním snahám početnějších národů v jihoslovanském prostoru. Již Otto Sobotka formuloval na stránkách *Jugoslávských Čechoslováků* myšlenku, že jedině tisk dává menšině možnost „vyhovět kulturním požadavkům doby“ a umožní menšině vybudovat české školy i „rozvinout kulturní a hospodářskou činnost.“¹⁴³ Vědom daného si byl i Josef Matušek, když hodnotil zásluhy redaktorů českých novin mezi dvěma válkami.¹⁴⁴

Ve vztahu k zachování českého jazyka a českých kulturních tradic krajany v Chorvatsku lze *Jednotu* právem označit za nejvýznamnější české periodikum vydávané v Chorvatsku. A to nejen kvůli počtu odběratelů a týdenní periodicitě vycházení, čímž se pravidelně dostává k nejpočetnější skupině čtenářů, ale i díky historické kontinuitě. Již téměř osmdesát let zajišťuje ochranu mateřského jazyka a kulturního dědictví příslušníkům české menšiny v Chorvatsku, když v českém jazyce informuje o krajanském životě a událostech v Chorvatsku i v České republice. A péče o mateřský jazyk krajanů se díky výjimečným redaktorům jako byli Franta Burian, Josef Matušek, Žofie Krasková, Otto Sobotka nebo Marie Sohrová také přímo odrážela v rubrikách týdeníku, ať už šlo o „Jazykový záhonek“, „Učme se správně češtině“ nebo „Učíme se česky“. *Jednota* také opakovaně sehrála svou historickou úlohu, poprvé v letech 1968–1969, kdy se redakce jednoznačně vymezila proti okupaci Československa, a podruhé v čase války Chorvatska za nezávislost v 90. letech 20. století, během níž redakce nepřerušila svůj provoz a přinášela informace o každodenních událostech, a to i z frontové linie.

Také další periodické tisky, které nakladatelství *Jednota* produkuje, ať již jde o časopis *Přehled*, *Český lidový kalendář*, *Dětský koutek* nebo literární přílohu *Jednoty – Studnici*, lze považovat za strážce bilingvismu chorvatských Čechů, které, každý po svém, pomáhají zachovávat a rozvíjet skupinovou identitu založenou na společné kulturní a jazykové jinanosti.

142 Marie SELICHAŘOVÁ, *Vývoj a proměny Jednoty*, s. 6.

143 Jugoslávští Čechoslováci, roč. VI, č. 3, 20. 1. 1927, s. 1.

144 Josef MATUŠEK, *70 let českého tisku v jihoslovanských zemích*, s. 45.

Více než sto let trvající životaschopnost české literární a publicistické tvorby v Chorvatsku dokládá, že se péče o český jazyk vyplatí. Ostatně česky psané noviny za ochránce mateřského jazyka a kulturních tradic krajanů reprezentace menšiny i redaktoři *Jednoty* napříč generacemi sami považovali. Náš předpoklad, že existence česky psaného periodického tisku zásadně přispívá k zachování české národní identity krajanů v Chorvatsku, se analýzou jeho šíře i účelnosti potvrdil.

SUMMARY

The primary objective of our study is to describe the origin and development of the compatriot press in the territory of present-day Croatia over the course of more than a century of continuous history. On the pages of Czech-language periodical press in Croatia, we observe how Czech and Croatian history is reflected in compatriot life and, in a general sense, in compatriot history. Throughout history and in the breadth of compatriot journalistic and related literary activities, we trace the ways in which the community cared for its minority language, not only in terms of the preservation of the language itself but also with regard to the sustainability of the Czech minority in Croatia, its potential, and its past and future aspirations. The weekly paper *Jednota* is the most important Czech periodical published in Croatia. In part, this is due to the number of subscribers and the weekly periodicity of the issues, but it primarily has to do with the fact that since 1946, the publication has continuously ensured the protection of the mother tongue and the cultural heritage of members of the Czech minority in Croatia by informing them, in Czech, about compatriot life and events in both Croatia and the Czech Republic. The Czech editorial office in Daruvar has made its weeklies an important source for the history of the Czechs in Croatia, and on its pages, *Jednota* creates and preserves the image of the collective memory of compatriots and testifies to their conscious efforts to resist assimilation. In addition to the weekly, the *Jednota* publishing house, which was founded in 1965 in Daruvar, publishes other Czech-language periodicals, including: the children's magazine *Dětský koutek* [Kids' Corner] – since 1932; the almanac *Český lidový kalendář* [Czech National Calendar] – since 1953; and the popular educational journal *Přehled kulturních, literárních, školských a historických otázek* [Overview of Cultural, Literary, School, and Historical Topics] – since 1962. It also publishes textbooks for primary school pupils with instruction in the Czech language as well as compatriot poetry and prose both in Czech and bilingually. The *Jednota* publishing house forms a bridge between compatriots and the homeland of their ancestors – Czechia. Historically it was and continues to this day to be a guardian of the Czech minority and its bilingualism.

RECENZE / BOOK REVIEWS

Ivo GOLDSTEIN,

Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas,

Zagreb: Fraktura, 2022, 623 s.,

ISBN: 978-953-358-400-3.

Ivo Goldstein, autor publikace *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas* (*Antisemitismus v Chorvatsku od středověku po současnost*), představuje osobnost překračující hranice svého oboru. V letech 2013–2017 působil jako velvyslanec Chorvatské republiky ve Francii a organizaci UNESCO. Své původní vědecké zaměření, tzn. na byzantologii a dějiny chorvatského území ve středověku, postupně rozvinul na dějiny Židů v Chorvatsku a chorvatské dějiny ve 20. století obecně. Výsledkem jeho dosavadní tvorby je tak nejen obsáhlý publikační opus čítající dvacet publikací a dvě stě odborných prací vydaných v Chorvatsku i zahraničí, ale např. také založení Chorvatské byzantské společnosti, Institutu Mosese Mendelssohna a katedry judaistiky na Filosofické fakultě Univerzity v Záhřebu. Za svůj přínos na poli vědecko-výzkumném v roce 2005 obdržel Cenu města Záhřebu a o dva roky později také Řád chorvatské Danice, udělovaný významným osobnostem na poli vědy, vzdělávání, kultury a sportu.

Publikace *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas* představuje z hlediska dlouhodobého zaměření autora na problematiku chorvatských Židů jeden z pomyslných vrcholů Goldsteinovy tvorby. Předkládá rozbor společenského fenoménu, do níž se zatím žádný z jeho chorvatských předchůdců v obdobném rozsahu nepustil. S ohledem na analyzované zdroje se jedná o počín poměrně odvážný, neboť předmětem výzkumu nejsou pouze archivní materiály a dlouhá řada dosud vydaných vědeckých prací, ale také podrobný rozbor dobových periodik s patřičným představením redakcí, přispěvatelů a okruhů čtenářů. Kniha je kromě předmluvy a úvodu rozdělena do šesti hlavních kapitol, které autor pojmenoval podle nejdůležitějších mezníků, resp. období a událostí zásadních pro formování tehdejší

a současné chorvatské společnosti. Následuje rozsáhlý seznam použitých zdrojů a zkratk, poznámky, jmenný rejstřík a několik slov o samotném autorovi. Protože je publikace poměrně obsáhlá, v následujících odstavcích představím pasáže, které z hlediska obsahu díla považuji za nejdůležitější.

Autor již v předmluvě upozorňuje, že nehledá důkazy o projevech antisemitismu ve způsobu lidského myšlení, ale jde mu primárně o vyhodnocování jednání jedinců v historickém a společenském kontextu. Předkládaná analýza historie antisemitismu v Chorvatsku zároveň nemá ambice představovat dogma, nýbrž se jedná o interpretaci provedenou jím samotným. Uvádí rozbor výroků některých významných osobností a navazuje vlastními úvahami. Je jistě zajímavé nahlédnout na komentář k termínu antisemitismu z pera rakouského publicisty a básníka Karla Krause (1874–1936),¹ který ho definoval jako „vážnou chorobu většinového národa nebo náboženství, která je pro Židy osudná“ (s. 9). Samotný výrok totiž dle mého názoru představuje pomyslnou předeheru k následujícím pasážím, jež věnují pozornost rozboru obsahu dobových periodik. To ostatně dokresluje i další citovaný výrok připisovaný záhřebskému židovskému aktivistovi a právníkovi Lavovi Sternovi (1888–1958), který v roce 1910 upozorňoval na možné nebezpečí a varoval „širokou nežidovskou veřejnost, protože i ona má mnoho důvodů věnovat větší pozornost a přikládat vážnost antisemitským jevům“ (s. 9). Goldstein s těmito úvahami evidentně souzní, neboť příběh antisemitismu interpretuje jako příběh o odchylkách lidského rozumu od základních společenských mravních principů. S ohledem na nosné téma publikace si je jistě dobře vědom nesprávnosti redukce problematiky historického vývoje vztahů většinové společnosti a židovské menšiny pouze na fenomén samotného antisemitismu, neboť soužití židovských komunit a většinové společnosti v průběhu různých období podléhalo mnoha proměnným, což bylo nespočetněkrát opakovaně doloženo dlouhými řadami odborných statí a publikací.

V Úvodu se Goldstein zabývá samotným původem antisemitismu jako pojmu, včetně rozboru lingvistického charakteru a uvedení obecně přijímaných defini-

1 Karl Kraus (1874–1936) se narodil v Jičíně a zemřel ve Vídni. Od r. 1899 vydával vlastní časopis *Der Fackel (Pochodeň)*, v němž kritizoval pokrytectví, korupci a pangermanismus. Do první světové války v něm využíval příspěvky externích korespondentů (např. Oskar Kokoschka a Heinrich Mann), v průběhu války s ním spolupracoval filozof Ludwig Wittgenstein, ovšem od roku 1911 publikoval výhradně vlastní texty. Poslední číslo *Pochodně* vyšlo v únoru 1936. Kraus sám byl sice židovského původu, ovšem k německému judaismu se stavěl kriticky a dostal se do názorového rozkolu se samotným zakladatelem sionismu Theodorem Herzlem. Není tajemstvím, že se dokonce židovské víry veřejně zřekl a mezi lety 1911–1923 byl členem římskokatolické církve.

cí. Přes známou skutečnost s popularizací pojmu „antisemitismus“ novinářem Wilhelmem Marrem uvádí, že zřejmě první výskyt pojmu „antisemita“ lze připsat rozepři orientalisty Moritze Steinschneidera, jenž našel svého francouzského kolegu Ernesta Renana z „antisemitských“ předsudků v roce 1860 (s. 13). Následné masové šíření pojmu v rámci Evropy podle autora poukazovalo na vývoj atmosféry v tehdejší společnosti. Na chorvatském území byl poprvé zaznamenán v novinách *Obzor* v roce 1880 při přenášení zpráv ze zasedání uherského sněmu a informování o aktuálních pouličních nepokojích (s. 14). Goldstein se od klasických definic posouvá až k tématům současným, přičemž se odkazuje na pracovní definici antisemitismu Mezinárodní aliance na památku holocaustu (IHRA), přijatou roku 2016 jejími 31 členskými státy. Ta říká, že antisemitismus představuje určité vnímání Židů a projevy nenávisti vůči nim lze pozorovat prostřednictvím slovních, písemných i fyzických projevů antisemitismu namířených proti osobám, majetku, institucím a budovám (včetně státu Izrael) za pomoci nesprávně nastavených stereotypů a negativních charakterových rysů (s. 16–17).

Kapitola *Antisemitismus do roku 1914* patří k druhé nejobsáhlejší a zahrnuje období vývoje od středověku, přestože jemu samotnému jsou věnovány pouhé tři strany, na nichž se dozvídáme o zakládání židovských osad ve Villachu, Štýrském Hradci, některých slovinských územích a na trasách do Maďarska a Chorvatska od 12. století. Do přibližně totožného období Goldstein zasazuje také příchod Židů do konkrétních chorvatských lokalit (nejprve do Dubrovníku a následně roku 1355 také Záhřebu). Věnuje se zde nejstarším informacím o negativním vztahu k Židům v Chorvatsku, které je možné nalézt v dalmatské verzi *Letopisu popa Dukljanina*, sepsané pravděpodobně mezi lety 1416–1448 (s. 51–52), dále vlnám vyhošťování z jednotlivých měst a založení dubrovníckého ghetta v roce 1546. Posílení židovské komunity poté zasazuje do 16. století, v němž se v uchýlili uprchlíci ze Španělska a Portugalska v obchodních sférách Splitu. Druhá polovina 17. století měla signalizovat proměny společenského klimatu, přičemž za prvotní avízo se dá zřejmě pokládat spor o kompetence benátských krejčích, který se přenesl také do Splitu. V toleranční dani, jejímž prostřednictvím zavedla Marie Terezie povinnost židovským komunitám odvádět speciální poplatky, pak Goldstein i přes její ponižující charakter spatřuje jediný vnější důkaz existence židovských komunit, navíc definující jejich sociální postavení a vztah k místním úřadům (s. 54–55). Toleranční patent císaře Josefa II. autor datuje do roku 1782 a platnost pro Chorvatsko od roku následujícího (s. 58, edikt byl ovšem vydán již 13. října 1781). Neupírá ale stávajícím i nově přichozím Židům narůstající vliv v obchodní, průmyslové a práv-

nické sféře, přičemž poukazuje na vysokou úroveň gramotnosti a velmi dobrou schopnost transportu kontaktů a informací mezi jednotlivými částmi monarchie. Opakovaně také poukazuje na známý dobový obraz vnímání Židů jako lichvářů a viníků Kristovy smrti, což je ostatně v mnoha případech odsouvalo na samotný okraj společnosti. Revoluční rok 1848 podle něj poprvé v Chorvatsku naznačil dvě tendence, které přetrvaly v následujících desetiletích: xenofobii vyplývající z nábožensko-národnostní nesnášenlivosti a boje o obchodní monopol, a také aspiraci směřující k plné společenské demokratizaci. Přesto se zde však protizidovské nálady a jejich projevy příliš nelišily od ostatních zemí Evropy až do 30. let (resp. 40. let) 20. století.

Pasáž *První světová válka* představuje několik málo známých, ale nepřilíš překvapivých skutečností. Hovoří mimo jiné o zapojení židovských žen z bohatších rodin do systému humanitární pomoci v probíhajícím válečném konfliktu, před čímž podle Goldsteina zřejmě část veřejnosti přivírala oči a židovské komunitě tím možná vědomě odpírala zásluhy. Popisuje různé reakce obyvatelstva na narůstající bídu a hrozbu hladomoru, které od roku 1916 opakovaně zaznívaly na půdě parlamentu prostřednictvím protizidovsky laděných provolání poslance Stjepana Radiće,² vinícího Židy z potlačování nežidovských obyvatel na obchodním poli (s. 196–197).

Navazující kapitola *Monarchistická Jugoslávie* popisuje události, jež následovaly po založení Království Srbů, Chorvatů a Slovinců 1. prosince 1918.³ Přestože tamní vývoj v řadě oblastí v podstatě kopíroval ostatní evropské země a byly zaváděny některé politické svobody, jugoslávské království si ponechalo typ vlády, která předcházela modernímu státu, ale zároveň zachovávala prvky starého (střed dominoval periferii, majetek nebyl oddělen od vlády a panovník rozděloval privilegia). Jednalo se tedy o demokracii s redukovanými centralistickými prvky a represivním aparátem. A právě v takovém prostředí se začaly vytvářet nové podmínky pro šíření antisemitismu. Vláda ke všem židovským skupinám v Království SHS nepřístupovala stejně (srbští a makedonští Židé byli považováni za loajální, Sefardé z Bosny

2 Stjepan Radić (1871–1928) byl chorvatským politikem a zakladatelem Chorvatské rolnické strany. V roce 1898 se oženil s učitelkou a publicistkou Marií Dvořákovou. V červnu 1928 byl jedním ze zasažených při střelbě v jugoslávském parlamentu a následkům podlehl o necelé dva měsíce později.

3 Nejprve došlo k ustavení Státu Slovinců, Chorvatů a Srbů (Stát SHS, krátce existující mezi 29. říjnem a 1. prosincem 1918, nebyl ovšem mezinárodně uznán). Po přeskupení mocenských sil bylo k 1. prosinci vyhlášeno Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (Království SHS) pod vedením dynastie Karadjordjevićů.

a Hercegoviny představovali pevně zakořeněný místní prvek, kdežto vojvodinští a chorvatští Aškenázové ztělesňovali „cizí“ element). Obranný nacionalismus proti Vídni a Budapešti postupně přecházel do agresivních projevů a od 20. let 20. století představovalo označování Židů za viníky rozličných potíží snadné řešení a častý společenský jev. Motivy útoků se ovšem neměnily: stále dominovala nábožensko-národní nesnášenlivost a strach z hospodářské konkurence. Výpady se však častěji než dříve přenášely do per novinářů a na ulice. 20. léta ovšem představovala pouhou přehru k proměně sociálního klimatu v letech třicátých. Tisk reflektoval situaci v Německu již před oficiálním nástupem Adolfa Hitlera do funkce kancléře v roce 1933, zároveň však vystupoval velmi kriticky i k samotné židovské komunitě, přičemž často využíval stejných nařčení jako v dobách minulých. Některé noviny dokonce prezentovaly výhradně antisemitský a agresivní obsah (s. 266–276). Goldstein za nový impulz pronacistické činnosti německého Kulturbundu působícího v Jugoslávii označil anšlus Rakouska roku 1938, po němž frekvence antisemitsky laděných článků opět narostla (s. 338).⁴

Představení zřejmě nejkontroverznějšího období v chorvatských dějinách přichází v kapitole *Éra NDH*.⁵ Kromě distribuce znění protizidovských opatření byla veřejnost prostřednictvím tisku soustavně připravována na přijetí pronásledování a genocidy Židů jako druhu nutného zla, protizidovské postupy totiž začaly být realizovány ihned po vzniku nového státního útvaru (s. 389). Dobová periodika navíc často informovala o incidentech, ke kterým docházelo s narůstající frekvencí (s. 390). Antisemitismus se stal významnou součástí politického a společenského života a ustašovská propaganda hojně přizívovala legendy o židovském spiknutí či jejich snaze o morální a ekonomickou záhubu celého světa (s. 391–395). V obdobném duchu vycházely zprávy také v některých katolických novinách. Nejednalo se však o novinku, nýbrž o navázání na diskurz zavedený již před začátkem druhé světové války (s. 403).

Socialistická Jugoslávie se již od úvodních odstavců vymezuje proti perzekucím předchozího období a Goldstein zde prostřednictvím analýzy obsahu archivních materiálů interpretuje kroky partyzánského hnutí mimo jiné jako „povinnost vzdorovat teroru a pronásledování Židů“ (s. 425). V poválečných letech jugoslávští

4 O době organizované zpravodajské síti Říše v Jugoslávii ostatně svědčilo i usídlení vojenské (Abwehr) a stranické policie (Sicherheitsdienst) v nedalekém Grazu.

5 Nezávislý stát Chorvatsko (Nezavisna Država Hrvatska, NDH). Stát existující v průběhu druhé světové války pod vládou ustašovců. Rozkládal se na většinu území bývalé Chorvatské bánoviny, Bosny a Sremu. Zabíral rozlohu okolo 100 000 km² a pojal přibližně 6,5 milionů obyvatel. Ideologicky navazoval na nacistické Německo.

představitelé koordinovali kroky zahraniční politiky s moskevským centrem, ovšem odklon od společného postupu avizovalo např. formální uznání Izraele 17. května 1948 (na s. 431 autor uvádí, že se jednalo o dva dny po vyhlášení státu, nicméně Deklarace nezávislosti Státu Izrael byla vyhlášena již 14. května). Oba státy brzy navázaly diplomatické vztahy a k nelibosti arabských zemí od roku 1950 spolupracovaly ve zpravodajských záležitostech a navýšily objem obchodního importu a exportu. V otázce antisemitské rétoriky tedy Jugoslávie po roce 1945 nenásledovala některé jiné východoevropské země. Titův přístup k Izraeli doznával změn od poloviny 50. let v důsledku sblížování Jugoslávie s Egyptem a dalšími arabskými zeměmi. Napětí mezi Izraelem a jeho sousedy vyvrcholilo sérií vojenských konfliktů v roce 1967, přičemž Tito veřejně demonstroval příklon k arabským zemím odsouzením „izraelské agrese“ a jugoslávská vláda následně s Izraelem přerušila diplomatické styky. Goldstein uvádí, že se v totožné době začaly v Jugoslávii objevovat „anti-sionistické“ výbuchy, přičemž za „antisionismus“ označil nekritický pro-arabský postoj a extrémní kritiku izraelské politiky (s. 440).⁶ Další vlnu protizidovských výlevů prostřednictvím dobových jugoslávských periodik hovořících o „izraelské agresi“ bylo možné sledovat během června 1982 v rámci izraelské intervence proti Organizaci pro osvobození Palestiny, přičemž došlo k obsazení části libanonského území až po Bejrút (s. 454–455).

Kapitola *Nezávislé Chorvatsko* postihuje období od rozpadu socialistické Jugoslávie po současné dění na chorvatském území (resp. období předcházející vydání knihy). Autor hovoří o vytrácení se socialismu a komunismu z politické mapy střední Evropy, přičemž docházelo k ožívování „starých démonů nacionalismu a antisemitismu“ (s. 465). K roku 1989 odkazuje na implikaci otázky srbsko-židovského přátelství jako integrální součásti protichorvatské propagandy Slobodana Miloševiče (s. 467). Uvádí, že antisemitismus se v Chorvatsku ve srovnání s ostatními postsocialistickými zeměmi projevoval výrazně slaběji, souběžně s tím ale také upozorňuje, že nabyté poznatky je nutné velmi přesně zasadit do kontextu a příslušného časového období. Zároveň zmiňuje, že v 90. letech minulého století byla v kruzích soustředěných kolem Chorvatské demokratické unie (Hrvatska demokratska zajednica – HDZ, založená Franjem Tudjmanem) šířena představa Židů jako všemocných osob, což mělo podnítit opětovné rozšiřování antisemitismu, ale

6 Někteří odborníci vysvětlují pojem „antisionismus“ jako projev nového antisemitismu v islámských zemích po r. 1967. Fakticky se ale jeho zárodky zřejmě objevily již ve 40. a 50. letech 20. století v Sovětském svazu v období vyvrcholení jeho mocenských snah mezi zeměmi východního bloku a také s ohledem na proměnu postoje vůči nově vzniklému Státu Izrael.

souběžně také filosemitismu (s. 498).⁷ Nahlédneme-li do vývoje v Chorvatsku již jako člena Evropské unie, pak v letech 2015–2019 evidovala tamní policie přes 24 tisíc zločinů z nenávisti, přičemž 165 z nich mohlo být podle Goldsteina klasifikováno jako antisemitské (s. 524). Domnívá se, že řadu prohřešků se chorvatská policie takto zdráhala kvalifikovat a na výsledcích veřejných průzkumů ukazuje, že stereotypy ve vnímání Židů z tamní společnosti stále nemizí (524–525).

Ivo Goldstein se v předkládané publikaci pustil do teoreticky i metodologicky náročného počínu. Rozhodl se pro výzkum fenoménu antisemitismu v rámci jedné země, přičemž po několik staletí byly chorvatské země zahrnuty do různých státních útvarů, což jistě komplikovalo sběr dostupných materiálů. Obsah značné části publikace je zpracován jako analýza a vlastní interpretace různých literárních zdrojů a dobových periodik. Takový přístup může mezi historiky vyvolat různé vlny kritiky,⁸ ovšem domnívám se, že přínos knihy spočívá právě v tomto postupu, neboť kromě rozboru samotného obsahu dává řadu podnětů k dalšímu bádání. Nabízí náhled historika s mnohaletými zkušenostmi, jeho porozumění předkládaným materiálům a osobní pohled na zkoumaná témata. Předkládané informace jsou zasazovány do kontextu, autor využívá příkladů historicky významných postav a na základě velkého množství údajů a vlastních interpretací ukazuje, jak je neustále důležité se stavět proti různým formám netolerance.

Jindra Lavrenčíková

Shakir M. PASHOV,

History of the Gypsies in Bulgaria and Europe: Roma,

Edited by Elena Marushiakova – Vesselin Popov – Lilyana Kovacheva,

Series *Roma History and Culture*, Vol. 1, Brill – Schöningh 2023, pp. 279,

ISBN 978-3-506-79030-9 (hardback); ISBN 078-3- 657-79030-2 (e-book).

Shakir M. Pashov's book *History of the Gypsies in Bulgaria and Europe: Roma* is the first volume in the book series *Roma History and Culture*. The goal of the recently launched book series is to insert the history and culture of the Roma into the main-

7 Pojem filosemitismus zjednodušeně označuje uznání židovskému národu a zájem o jeho historický význam v „západním světě“.

8 Aleksandar JAKIR, Antisemitizam kao dio nacionalne povijesti, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 54, No. 2, 2022, s. 363-367; Mirjana KASAPOVIĆ, Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas, *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, Vol. 19 No. 1, 2022, s. 305-319.

stream of European and global academia, and to contribute to overcoming the practice of confinement of the Roma “into a narrow ethnic box as a kind of academic ghetto” (p. IX). The book series is designed to publish works that “offer innovative, critical, and, above all, reliable insights into the history and culture of the Roma (formerly known as ‘Gypsies’), relying on critical rereading and rethinking of historical sources and existing research” (p. IX). Prevailing academic narratives present the Roma as a marginalized and stigmatized community, and as the passive object of state policies. As series editors Elena Marushiakova, Vesselin Popov, and Sofiya Zahova explain, the books published in this series will make it possible to view the Roma as actors in social trends, with their own views on, and visions of the community they belong to, and “contribute towards making the Roma voices heard and to understanding the Roma views” (p. IX).

The book chosen to open the series was written by a Roma author, and looks at the origins, history and culture of the Roma. The core of the book is a previously unpublished manuscript written by Shakir Pashov (1898–1981), which provides the author’s interpretation of Roma history and culture, and what is far more significant – his version of the social events in which he was not only an active participant, but also instigator and carrier. The book shows in the best possible way how the Roma civil elite was formed over generations within the Roma community itself. The book is testimony to the fact that historical sources on the Roma were not created only by non-Roma, and that the Roma civil emancipation movement is not a product of our time, but is deeply rooted in the history of the community.

In addition to Shakir Pashov’s manuscript, published here for the first time, the book also contains other important texts which bring this author and his work closer to the reader and thoroughly contextualize them. The introductory section consists of a short foreword by the aforementioned series editors (pp. IX–X) and a preface by Elena Marushiakova, Vesselin Popov, Lilyana Kovacheva, and Aleksandar G. Marinov (pp. XI–XX). The editors explain that they received the manuscript from Gospodin Kolev, a Roma activist and prominent member of the Bulgarian Communist Party. At the time when Kolev started working in the Central Committee of the Bulgarian Communist Party, the manuscript was in their archive. It is assumed that Shakir Pashov himself submitted the manuscript in the hope that it would be approved for publication. Shakir Pashov’s activity is not well-known to the general public. The intention of the editors is to bring his legacy closer to the audience precisely so that narratives about the history and culture of the Roma can be viewed “from the inside”, from the point of view of members of

the community. They have no intention of offering a scholarly evaluation of his work. The introductory section of the book includes a foreword by Lilyana Kovacheva (author of the first published book on Shakir Pashov) and Aleksandar Marinov (translator of Shakir Pashov's manuscript from Bulgarian), who are representatives of two different generations of the new Roma elite.

Shakir Pashov's manuscript (pp. 1–107) is dated 1957 and consists of an introduction and a number of chapters in which the original homeland is discussed first, then immigration from India, Roma on the Balkan peninsula, and then in greater detail, the Roma in Bulgaria. Pashov discusses religion, language and culture – especially music, as well as the customary practices of the Roma. He also writes about Roma in America. He devotes significant attention to the Roma's struggle for political rights. Those parts of the text where he writes about the organizations he founded or actively contributed to (for example, the theater *Roma*) are of particular importance. The manuscript was written in Bulgarian, and is published here in an English translation, with minimal editorial corrections. The text is accompanied by a short section of Comments (pp. 109–115), written by Elena Marushiakova and Vesselin Popov, in which some historical events, localities, etc. are explained.

After Shakir Pashov's manuscript, comes Annex 1 – “Historical Evidence” (pp. 117–163), offering documents as part of Shakir Pashov's legacy. The first of these is his autobiography, followed by the documents of which he was the author or the main contributor, given that they originate in those organizations that he established. Annex 2 contains the text of Lilyana Kovacheva's book *Shakir Pashov – The Apostle of the Roma*, first published in Bulgarian in 2003, here given in English translation, with some edits by the author (pp. 165–190). Kovačeva writes affirmatively about the life and work of Shakir Pashov, bringing the reader closer to his childhood and youth, the difficult years of deportation and imprisonment, as well as his wholehearted commitment to the emancipation of the Roma. In addition, Kovačeva gives an excellent ethnographic description of weddings, and evokes the atmosphere in the Roma community at the time of Pashov's life.

An extensive analysis by Elena Marushiakova and Vesselin Popov of the life and work of Shakir Pashov completes the book (pp. 191–241). Their analysis is based on sources from the usual historical archives, on documents in Pashov's rich personal archive, which was preserved by his heirs, and on oral history – the recollections of members of the Roma community. Marushiakova and Popov indicate that among the various historical sources, Pashov's manuscript *History of the Gyp-*

sies in Bulgaria and Europe: Roma is a “unique source”, primarily because it “offers a perspective on the historical processes ‘from within’” (p. 191). The authors compare and cross-reference various historical sources, as well as the manuscript itself, in order to assemble the mosaic of Shakir Pashov’s life and actions, and thus also a mosaic of the Roma movement for civic emancipation. Marushiakova and Popov point out that “the history of the Roma movement for civic emancipation in Bulgaria is inextricably linked with the name of Shakir Pashov” (p. 191).

Shakir Pashov was born in the village of Gorna Banya (today a district of Sofia), and belonged to the Roma group Erli, whose members had lived in Sofia and the surrounding villages for centuries. Considering the time in which he lived, as a member of the Roma community, he received a relatively good education, graduating from the school for railway workers. When Bulgaria entered the First World War in 1915, Shakir Pashov was mobilized and sent to the front in Macedonia. Participation in the war was key to his determination to dedicate himself to Roma civic emancipation. After the withdrawal of Bulgaria from the First World War in 1918, and his return home, he initiated the establishment of the Sofia Common Muslim Educational-Cultural and Mutual Aid Organization *Istikbal – Future* in 1919. Marushiakova and Popov consider the formation of the *Istikbal* organization to represent the beginning of a new developmental stage in the movement for Roma civil emancipation. Although formally *Istikbal* was a Muslim charitable organization, in practice, its activities were aimed at Roma civil emancipation. In this phase, the primary goal of members of the Roma community was to achieve an equal position in society. The participation of members of the Roma community in war (the two Balkans and the First World War), along with all other Bulgarian citizens, strengthened their sense of belonging to the Bulgarian civil nation. However, the post-war reality returned them to the old position of “second-class citizens”, which motivated them to fight for equality. The authors point out that this kind of activity was not specific for Bulgarian society, but was a common characteristic of the region of Central and South-Eastern Europe.

Marushiakova and Popov compare and contrast different sources of data in order to shed light on the developmental path and events related to Roma civic emancipation. In this way, they arrive at the insight that, in his manuscript (written in the 1950s and dated 1957, after the end of his political career), Shakir Pashov omitted certain information, in order to conform to the ideological narrative of the then communist authorities. He only sporadically mentions the *Istikbal* organization (which had “Muslim” in its name), in deference to the state policy of limit-

ing the influence of religion, in particular Islam. In different autobiographies, written at different times, he avoided mentioning this organization by its full name, instead referring to it as “the Gypsy Cultural and Educational Organization”. Pashov omits facts or changes certain details concerning his activities. His effort to be accepted and positively evaluated by the ruling communist regime is evident. The manuscript is not entirely Pashov’s original work, but a paraphrasing of a manuscript by Nayden Sheytanov, whose influence Marushiakova and Popov note in other aspects of his work as well. It is interesting that, for the first time in Bulgaria, he used the self-appellation “Roma” in the title of the manuscript, while in the text he uses the term “Gypsies” (in Bulgarian: *cigani*), which was common at that time.

Shakir Pashov was involved in the Communist movement, and was a member of the Communist Party from 1918 or 1919. He became a regular member of the Great National Assembly in 1947, when he began to work vigorously for the Roma movement. In one year, more than 90 Roma organizations were founded in Bulgaria. He actively worked for the unification of the Roma, regardless of their internal heterogeneity. He worked on the education of Roma and on opening schools for Roma children, and was especially proud of the establishment of the Roma theater. He was expelled from the Communist Party in 1949, and spent two years in a concentration camp, after some time he and his wife were expelled from Sofia to a village in the Dobrudža region. He was rehabilitated in 1967, and in 1976 he received the title “Active Fighter against Fascism and Capitalism”, which gave him the right to a special pension as well as accompanying privileges.

The book contains 47 illustrations. Among them photographs of Shakir Pashov from different periods of his life, as well as other photographs and illustrations, documenting the life of the Roma community in Bulgaria at that time.

Shakir Pashov’s manuscript, published for the first time, with supporting documents and texts that explain and contextualize it, allows insight into the development processes of the Roma movement “from the inside”, “first-hand”, from the point of view of an active participant. Shakir Pashov adapted his manuscript in some details to the prevailing narratives of the time, in the hope that it would be approved for publication. And this, among other things, shows how difficult the struggle of the Roma for emancipation and equality was; connected to, and conditioned by movements on the wider social and political level. The book represents a unique contribution to both Romani and Bulgarian modern history studies.

Sanja Zlatanović

Konstantinos TSIVOS,
*Hybridní „lidové“ demokratické Řecko. Dějiny Komunistické strany Řecka
v období 1945–1956,*
Praha, Filosofická fakulta Univerzity Karlovy 2023, 331 s.,
ISBN 978-80-7671-122-8.

České odborné i laické veřejnosti je téma řecké politické emigrace v socialistickém Československu poměrně známé.¹ Mnoho někdejších uprchlíků z řecké občanské války (1946–1949) a jejich potomků, kteří se v zemi natrvalo usadili, se totiž následně prosadilo díky svým intelektuálním schopnostem a uměleckému a sportovnímu talentu, a tudíž se stalo přirozenou součástí československého a českého veřejného života. Někteří z nich sepsali své vzpomínky na útěk a emigraci ve formě pamětí nebo poskytli orálně-historické rozhovory, dnes většinou dostupné v databázi Paměti národa.² Jedním z hlavních iniciátorů jejich sběru byl, spolu s historičkou Kateřinou Královou, český historik řeckého původu Konstantinos Tsivos. Výsledkem jejich společných aktivit se v roce 2012 stala kolektivní monografie *Vyschly nám slzy... Řečtí uprchlíci v Československu*, později vydaná též v rozpracované verzi v řeckém překladu.³

Jakožto přední odborník na moderní řecké dějiny Konstantinos Tsivos dříve spolupracoval s významným českým historikem a balkanistou Pavlem Hradečným, včetně opakovaného knižního vydání *Dějiny Řecka*.⁴ Ve svých publikacích, odborných i populárně naučných, se Tsivos zabýval různými milníky řeckých dějin počínaje řeckou revolucí (1821–1832) a konče důsledky novodobé hospodářské krize (2008). Díky své překladatelské činnosti pak řeckým čtenářům představil romány českých spisovatelek Kateřiny Tučkové a Aleny Mornštajnové i odborné práce českých historiků, kromě již jmenovaných Pavla Hradečného a Kateřiny Králové též Jana Koury. Největší část své plodné akademické kariéry přesto věnoval právě tématům řecké občanské války a následné politické emigrace do země tzv. Východního bloku. Nejprve knižně zpracoval dějiny řeckých uprchlíků v Československu mezi

1 Recenze vznikla v rámci projektu ERC Unlikely Refuge? Refugees and citizens in East Central Europe in the 20th century.

2 Například Georgios KARADZOS, *Ukradené slunce*, Lomnice nad Popelkou 2004; Kosta ŠKOKLEV, *Útěk za životem*, Brno 2018.

3 Kateřina KRÁLOVÁ – Konstantinos TSIVOS, *Vyschly nám slzy... Řečtí uprchlíci v Československu*, Praha 2012; Eosdem, *Stegnosan ta dakrya mas... I Ellines prosfyges stin Tsechoslovakia*, Athény 2015.

4 Pavel HRADEČNÝ a kol., *Dějiny Řecka*, Praha 2007, 2009, s. 590–597.

lety 1948–1968.⁵ V pozdějším řeckém vydání je rozšířil až do roku 1989.⁶ Ve spolupráci s řeckým historikem Nikosem Marantzidisem pak prozkoumal problematiku řeckého komunistického hnutí v mezinárodní perspektivě a optikou československých archivů.⁷ Tedy především Tsivosovou zásluhou patří historie řeckého exilu u nás k těm v kontextu Východního bloku nejprobádanějším.

Ve své zatím poslední monografii *Hybridní „lidově“ demokratické Řecko. Dějiny Komunistické strany Řecka v období 1945–1956* se Tsivos rozhodl posunout svůj odborný záběr ještě dál. Mapuje v ní dvanáct zásadních let vývoje Komunistické strany Řecka (KKE), během nichž se po prohře komunistické Demokratické armády Řecka v občanské válce ocitl spolu s desítkami tisíc řeckých občanů v exilu též její stranický aparát. Vedle ústředí KKE v rumunské Bukurešti působily řecké komunistické struktury s odlišnou mírou autonomie napříč zeměmi Východního bloku, čímž daly vzniknout vsutku transnacionální organizaci. Její fungování bylo o to zajímavější, že KKE byla nucena reagovat jak na vypjatou politickou situaci v domovském Řecku, kde pokračovala v ilegální činnosti, tak na překotný politický vývoj uvnitř komunistického tábora, a to na mezinárodní i národní úrovni. Konkrétně období vrcholného stalinismu a následné destalinizace tragickým způsobem poznamenaly nejen politické události v jednotlivých zemích střední a východní Evropy, ale i dění uvnitř národních komunistických stran, KKE nevymýšlí.

Zvolené období také koreluje s autorovým rozhodnutím zkoumat dějiny exilové KKE ve středoevropském kontextu, čemuž uzpůsobil i zdroje, na nichž svůj výzkum postavil. Vycházel z českých, řeckých, polských a maďarských archivů, emigrantského tisku, orálně-historických rozhovorů a egodokumentů. Ty mu umožnily reflektovat, jakým způsobem se společenské změny po smrti Stalina (1953) a polské a maďarské události roku 1956 obtiskly do vnitřního dění v KKE a osudů jejich členů. Výběr Československa, Polska a Maďarska je přitom reprezentativní i s ohledem na celkový počet zde žijících řeckých uprchlíků, který představoval přibližně polovinu celé emigrace. Autor ovšem do své analýzy zahrnul též zásadní epizody z ostatních zemí Východního bloku a nemalou pozornost věnoval činnosti KKE přímo v Sovětském svazu. Výsledkem je působivá a přitom přehledná mozaika vývojových linií uvnitř řeckého komunistického hnutí, protkaná příběhy jednotlivců

5 Konstantinos TSIVOS, *Řecká emigrace v Československu (1948–1968) – Od jednoho rozštěpení k druhému*, Praha 2012.

6 Idem, „*O megalos kaymos tis xenitias...*“ *Ellines politikoi prosfyges stin Tsechoslovakia 1948–1989*, Athény 2019.

7 Nikos MARANTZIDIS – Konstantinos TSIVOS, *O ellinikos emfylios kai to diethnes komunistiko systima – To KKE mesa apo ta tsechika archeia 1946-1968*, Athény 2012.

– vedoucích představitelů KKE i jejich řadových členů. Vedle „velkých“ dějin KKE tak autor čtenáři dává nahlédnout řecký komunismus „zdola“, sleduje sociální původ, motivace a individuální životní strategie řeckých komunistů.

Proč by ovšem českého čtenáře vůbec měly zajímat jejich osudy? Nejde jen o to, že se mnohé z nich odehrávaly v rámci našeho regionu a historicky se tak protnul s naší politickou, sociální a kulturní realitou. Jak totiž autor sám upozorňuje, studium řeckého komunismu může do značné míry nastavit zrcadlo českému vnímání vlastní komunistické minulosti. Upozorňuje jednak na odlišnou úlohu řeckého komunismu jako reprezentanta země, kde komunismus neuspěl, jednak na opačnou řeckou historickou zkušenost s krajně pravicovými autoritativními režimy, obvykle vedoucí k hodnocení komunismu jako perzekvovaného, do určité míry možná i levicí idealizovaného hnutí. Autor ve své práci zohledňuje tyto protichůdné tendence v české a řecké historiografii komunismu. I proto upozorňuje na faktickou pluralitu v jeho vnímání, a tedy existenci více podob „komunismů“, stejně jako na potřebu oprostít se od jednostranného, antikomunismem motivovaného výzkumného zaměření akcentujícího výhradně prvek represí a vnučení „zvenci“. Snaží se přitom pochopit příčiny přitažlivosti (nejen) řeckého komunismu jakožto nového „náboženství“ a kultury sebeobětování, v jejímž důsledku jeho následovníci mnohdy riskovali vše. Nutno podotknout, že autor zdařile a nezaopatřené vykresluje nepřímou realitu poválečného Východního bloku, dost možná díky jeho jedinečnému česko-řeckému náhledu i osobní empatii dané osudem jeho vlastní rodiny.

Nejen komunismus, ale také Řecko není v historické interpretaci jedno jediné. Slovy autora „hybridní ‚lidově‘ demokratické Řecko“ jakožto projekt exilové KKE představuje paralelní příběh k antikomunistickému řeckému režimu v Athénách, konsolidovanému po roce 1949 pod kuratelou Spojených států. V tomto ohledu je řecký komunistický exil součástí „velkých“ dějin studené války a je jen jinou variantou národy štěpících ideologických konfliktů, jakým byla i následná korejská válka a vznik dvou korejských států. Umístěním řeckého exilu do prostoru Východního bloku, mimo teritorium řeckého státu, ovšem toto téma zůstalo nedostatečně probádané i v Řecku, rozhodně méně než předchozí období občanské války. Ze stejného důvodu dlouho zůstávalo stranou výzkumu světového komunismu, mnohdy národně definovaného. Tsivosova kniha by tedy v případě překladu byla přínosem i pro řecké a obecně zahraniční čtenáře.

Publikace sleduje vývoj v exilové KKE chronologicky ve čtyřech časových úsecích. Nejprve šířeji představuje řecké komunistické hnutí od počátku bolševis-

mu v zemi po první světové válce do jeho porážky v občanské válce. Sleduje tak především problematiku úzkého navázání KKE na sovětský režim a jeho neblahé implikace pro její fungování v meziválečném Řecku i pozdější politický a vojenský krach, který vyústil k nucené emigraci. Druhá část knihy se věnuje formování exilových struktur KKE v jednotlivých státech Východního bloku v období vrcholného stalinismu. Symbolicky ji ovšem otevírá příběh, akcentující heterogenitu řeckých komunit, kterou netvořili pouze komunisté. Migrační trajektorie zajatého vojáka monarchistické řecké armády, který po deseti letech strávených v socialistickém Československu litoval své následné repatriace na Krétu, pak jen podtrhuje nutnost vzít v našem hodnocení v potaz pluralitu a nejednoznačnost podobných příběhů jednotlivců. Třetí část reflektuje období uvolňování politických poměrů po smrti Stalina, charakteristické rostoucím zpochybňováním vedoucí úlohy generálního tajemníka KKE Nikose Zachariadise jakožto řeckého komunistického „mesiáše“, a to nejprve sovětským vedením a pak i členy strany. Centrem těchto ideologických sporů se vedle Prahy a Taškentu, kde si KKE zachovala oddělené stranické struktury, stalo i Polsko vzhledem k tamnímu dlouhodobému Zachariadisově působení. Závěrečná část knihy pak analyzuje vliv 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) a následných polských a maďarských událostí na exilovou KKE i její činnost v Řecku, vrcholící odvoláním Zachariadise na 6. plénu ÚV KKE, pronásledováním jeho stoupenců a rehabilitací jeho odpůrců.

Historii KKE vždy doprovázely četné zvraty. Od počáteční politické bezvýznamnosti a meziválečného pronásledování byly její struktury v Řecku téměř rozmetány v období tzv. Metaxasovy diktatury (1936–1941). Po její částečné „rehabilitaci“ během národního odporu vůči útoku fašistické Itálie (1940–1941) dosáhla strana bezprecedentní podpory organizací odboje proti okupačním mocnostem tzv. Osy, jen aby po válce dospěla k další porážce. O to více je fascinující, že ani v kontextu Východního bloku se KKE nedostalo náležité podpory, ať už hovoříme o tzv. procentové dohodě či dopadech sovětsko-jugoslávské roztržky na výsledek občanské války. I v exilu byla KKE navzdory deklarovanému internacionalismu vydána napospas národním komunistickým stranám, podléhala jejich kontrole a závisela na jejich financování. Právě tento prvek se prolíná celým svazkem a podtrhuje míru oběti „běžných“ komunistů. Nejenže Tsivos KKE neadoruje, naopak exponuje drsnou každodenní realitu jejich členů, kteří mnohdy balancovali na hraně pod vlivem ideologických sporů i dalekosáhlých osobních křivd. Výsledkem byly problematické vztahy nejen v emigrantských komunitách, ale i mezi exilem a komunisty přežívajícími v Řecku. Po tragédii občanské války, v níž proti sobě bojovali sou-

sedé i příbuzní, tak nastoupila tragédie komunistického exilu, který pokračoval v bratrovražedném tažení hledáním vnitřního nepřítele. Z toho plynoucí trauma, vedoucí k frakcionalismu, deziluzi, osobním krachům i fyzické eliminaci odpůrců, má univerzální výpovědní hodnotu a zaslouží pozornost a srovnání s analogickými příběhy komunismu a studené války.

Nikola Tohma

Mariusz ZAJĄCZKOWSKI,

Wierchowiny 1945. Fakty i mity, współczesne dyskursy historyczne i spory interpretacyjne o sprawstwo zbrodni i Narodowe Siły Zbrojne,

Warszawa, ISP PAN 2023, 316 s. + ilustrace,

ISBN 978-83-66819-40-5.

Období vlády komunistických a dělnických stran stále představuje jeden ze základních pilířů současné historické vědy. Nejinak je tomu v Polsku, kde byl dopad komunistického režimu na podobu společnosti a státního zřízení obzvláště výrazný, a to zejména v jeho počátcích. Proces „upevňování lidové vlády“ (utrwalenie władzy ludowej) totiž provázely rozsáhlé represe ze strany sovětských i polských orgánů namířené proti nekomunistickému odboji. Rozsah odporu proti totalitní moci byl přitom v Polsku mimořádný, vedle zpravodajských sítí totiž v zemi působily i ozbrojené oddíly, které útočily na vznikající státní administrativu či komunistické bezpečnostní složky. Ne všechny činy odboje jsou nicméně chvályhodné. Vyhrčená doba a stále složitější postavení partyzánů totiž nezdítkou vedly k nekontrolovanému a neadekvátnímu jednání, jako např. obohacování se či fyzické útoky na civilisty, případně též jejich zabití. Podobné skutky však nebyly motivovány pouze materiálním přínosem či jako důsledek ztráty společenských a morálních zábran, svoji roli hrála i ideologie a nepřátelský postoj k národnostním menšinám. Dne 6. června 1945 se oběťmi protikomunistického podzemí stali i obyvatelé obce Wierchowiny (okr. Krasnystaw) v lublinském vojvodství, jimiž byli převážně Ukrajinci. Odpovědnost za tento čin je připisována příslušníkům oddílů praviceových Národních ozbrojených sil (Narodowe Siły Zbrojne, NSZ). V podstatě okamžitě byl tragický osud Wierchowin zahalen do hávu propagandy, nejrůznějších polopравd a mýtů, které přežívaly i po pádu komunistického režimu. Tento stav v zásadě přetrvává do dnešních dnů, pouze se změnilo pojetí obětí a osob odpovědných za jejich smrt.

Nezatíženou a objektivní rekonstrukci toho, co se ve sledované obci v červnu 1945 odehrálo, nejnověji předložil pracovník Ústavu politických studií Polské akademie věd Mariusz Zajączkowski (1974). Autor se problematikou polsko-ukrajinských vztahů zabývá již řadu let, zejména pak působení ukrajinského podzemí na území Polska.¹ V dílčích výstupech se pak věnoval i událostem ve Wierzchowinách a jejich současné reflexi.² První skutečně ucelenou prací na toto téma je nicméně až představovaná kniha. Za tímto účelem provedl Mariusz Zajączkowski výzkum v několika polských i zahraničních archivech; velice zajímavým a důležitým pramenem se ukázaly např. soupisy obyvatel uložené v Archivu obce Siennica Różana. Archivní dokumenty doplňují tištěné prameny, deníky a vzpomínky, internetové zdroje včetně filmové tvorby, novinové články a pochopitelně odborná literatura.

Na základě těchto pramenů se autor pokusil podrobně zmapovat události, k nimž 6. června 1945 ve Wierzchowinách došlo. Nezaměřuje se přitom pouze na danou obec, ale v rámci kontextu sleduje rovněž otázku polsko-ukrajinských vztahů a také historický vývoj v regionu Lublinska a obecně východní části Polska. Soužití uvedených národů poznamenala zejména druhá světová válka a etnické čistky na Volyni, jimž padly za obět desetitisíce Poláků. V této situaci bylo jakékoliv vyjednávání, či dokonce spolupráce exilových či odbojových orgánů značně komplikované. Právě na východě Polska se nicméně podařilo nepřátelství překonat, a to když se zástupci ukrajinských nacionalistů (Organizace ukrajinských nacionalistů a Ukrajinské povstalecké armády, OUN-UPA) v květnu 1945 dohodli s představiteli Zemské armády (Armia Krajowa, AK), resp. nástupnických struktur Delegatury ozbrojených sil v zemi (Delegatura Sił Zbrojnych, DSZ) a sdružení Svoboda a nezávislost (Wolność i Niezawisłość, WiN). Výsledkem jednání bylo zamezení dalšího vraždění civilistů a společný útok na městečko Hrubešov.³ Navzdory sílícímu

- 1 Mariusz ZAJĄCZKOWSKI, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin – Warszawa 2015; Idem, *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*, Lublin – Warszawa 2016.
- 2 Idem, *Spór o Wierzchowiny. Działalność oddziałów Akcji Specjalnej NSZ w powiatach Chełm, Hrubieszów, Krasnystaw i Lubartów na tle konfliktu polsko-ukraińskiego (sierpień 1944 r. – czerwiec 1945 r.)*, Pamięć i Sprawiedliwość 5, 2006, č. 1(9), s. 265–308; Idem, *Wierzchowiny i NSZ. Uwagi krytyczne na marginesie książki Mariusza Bechty i Wojciecha J. Muszyńskiego: Przeciwno Pax Sovietica. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944–1956*, Dzieje Najnowsze 50, 2018, č. 4, s. 281–298.
- 3 Cílem akce bylo zničení sídel komunistických orgánů (milice, přesídlovací komise, Bezpečnostní úřad) a osvobození vězňů z tamní věznic. Útok více než čtyř set partyzánů WiN a UPA proběhl v noci z 27. na 28. května 1946. Podařilo se osvobodit okolo dvaceti vězňů, bez vážnějších ztrát.

komunistickému režimu a slábnoucímu podzemí nešly stejnou cestou usmíření všechny odbojové organizace.

Odmítavý postoj nadále zastávalo především pravicové spektrum odboje zastoupené Národní stranou (Stronnictwo Narodowe, SN), působící v ilegilitě, a ozbrojená formace – NSZ, která se na sklonku války transformovala do Národního vojenského sjednocení (Narodowe Zjednoczenie Wojskowe, NZW). Nacionalisté rozhodně odmítly veškeré kompromisy tzv. poakovského odboje (navazující na Zemskou armádu) vůči ukrajinskému podzemí či komunistické vládě (např. v souvislosti s tzv. amnestií v roce 1945). Situace byla natolik vyhrcoená, že mezi NSZ/NZW a DSZ/WiN dokonce docházelo k ozbrojeným střetům.⁴ Na tomto místě je vhodné doplnit, že v oblasti Krasnystawu nebyly struktury OUN-UPA aktivní, a tamní ukrajinská společnost je tak nemohla podporovat. Ideologie SN a NSZ se vyznačovala vyhrconým nacionalismem, katolicismem a antikomunismem. Národovci prosazovali myšlenku Polska, jakožto národního státu Poláků a neměli příliš pochopení pro menšiny, které – i proti své vůli – v tomto státě rovněž žily, zejména Ukrajinci a Bělorusové. Značně problematický je rovněž vztah pravicového odboje k Židům, kteří byli ztotožňováni s komunistickým režimem, tzv. židobolševismus. Události, ke kterým došlo ve Wierzychowinách a přilehlé osadě Wesołowka jasně dokládají, že odpor proti jiným národnostem neměl jen ideologickou rovinu, ale i zcela konkrétní a značně tragické následky.

Dne 6. června 1945 okolo jedenácté hodiny dopoledne vešlo do obce přibližně tři sta partyzánů zvláštního uskupení NSZ (Pogotowie Akcji Specjalnej, PAS) pro oblast Lublinska pod velením kpt. Mieczysława Pazderského (1908–1945). Jeho příslušníci patřili k těm nejzkušenějším, kterými struktury NSZ v dané oblasti disponovaly, a mnozí z nich byli dříve příslušníky 27. volyňské divize AK, která svedla s OUN-UPA řadu bitev na Volyni a jejíž vojáci byli svědky a obětmi tamních masakrů (s. 97). Další oddíly obklíčily obec, aby nikdo nemohl uniknout. Podle jedné z verzí měli partyzáni seznam osob aktivně spolupracujících s režimem, které měly být za tuto činnost popraveny. V každém případě následovala re-vize obydlí, násilnosti, zabíjení a rabování. Pazderského muži přitom měli oddělovat Ukrajince od Poláků, mj. na základě vyznání. Jsou zaznamenány též případy, kdy polští sousedé pomáhali ukrýt ty ukrajinské. Inkriminovaného červnového dne bylo ve Wierzychowinách a sousední Wesołowce zavražděno celkem 194 osob včetně 78 žen a 44 dětí (s. 82). Mezi oběťmi byli i lidé hlásící se k Svědkům Jehovo-

4 Srov. Rafał WNUK, *Relacje struktur AK-WiN z konspiracją narodową na Lubelszczyźnie (lipiec 1944 – kwiecień 1947)*, *Zeszyty Historyczne WiN-u* 11, 1997, č. 10, s. 43–51.

vým, tedy nikoliv jen pravoslavní (s. 112). Jak výstižně poukazuje Mariusz Zajączkowski, nejen věk a pohlaví, ale rovněž vysoký počet obětí hovoří proti likvidaci jednotlivých stoupců režimu (s. 124). Polské a sovětské bezpečnostní složky následně společně s armádou zorganizovaly rozsáhlý zátah, během kterého byl oddíl PAS obklíčen a zlikvidován, padl i Pazderski.

Záhy poté začaly události ve Wierzychowinách „žít druhý život“. Jako první jich pochopitelně využila komunistická propaganda, která představovala masakr ukrajinského obyvatelstva jako dílo fašistických a reakčních band. Tragédie posloužila i ukrajinskému podzemí, které o ní informovalo ve svých letáčích a dalších tiskovinách (s. 162). Je nepochybné, že vzhledem k propagandistickému využití a účelové interpretaci nebyla žádná z tehdejších verzí objektivní. V tomto ohledu se bohužel mnohé nezměnilo ani po roce 1990, kdy je část historiografie či publicistiky stále prezentuje velice zkresleně a instrumentálně. A právě v této souvislosti se projevuje kvalita Zajączkovského knihy, jejímž obsahem není jen podrobný popis samotné tragédie ve Wierzychowinách, ale rovněž vyvrácení nejrůznějších mýtů a verzí, které se s touto smutnou historií pojí. Z pohledu českého čtenáře se zároveň jedná o zajímavý pohled na současnou polskou historiografii a její narativy. Jednou z prací, jejíž výklad Zajączkowski na stránkách své knihy poměrně často rozporuje je *Przeciwko Pax Sovietica* autorů Mariusze Bechty a Wojciecha J. Muszyńskiego.⁵ Uvedení historici, podobně jako řada dalších, zpochybňují odpovědnost PAS NSZ za masakr ve Wierzychowinách a argumentují mj. možnou provokací komunistické policie, jejíž příslušníci se měli vydávat za partyzány a obyvatele obce povraždit. Zajączkowski k tomu uvádí zcela logický závěr, že si lze stěžít představit účelnost povraždění komunistickému režimu nakloněných vesničanů, mezi nimiž navíc figurovali příbuzní příslušníků Bezpečnostního úřadu v nedalekém Chełmně (s. 113). Na řadě dalších konkrétních příkladů Zajączkowski vyvrací i další Bechtovy a Muszyńskiego závěry nebo je uvádí na pravou míru. Za vražděním ve Wierzychowinách vidí především realizaci plánů vedení SN/NSZ, zejména akce „Za Bugiem“, jejímž účelem bylo zastrášení Ukrajinců a přinucení je k odjezdu ze země (s. 52), případně – jak dokládá osud sledované obce i jejich fyzická likvidace, k čemuž se navíc NSZ přiznalo na stránkách svého periodika *Szczerbiec* (s. 129–130). Ve svém důsledku byl útok na Wierzychowiny v podstatě zbytečný, neboť většina Ukrajinců z chełmského regionu se sama dobrovolně hlásila k odjezdu do SSSR

5 Mariusz BECHTA – Wojciech J. MUSZYŃSKI, *Przeciwko Pax Sovietica. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec režimu komunistycznego 1944–1956*, Warszawa 2017.

v rámci dohodnuté výměny obyvatel (s. 67). Naplánování a provedení činu však úzce souviselo s programem Národní strany, její ideologií a pojetím polského státu. Svoji roli pochopitelně mohly sehrát i osobní zkušenosti, a to nejen ty s hrůzami z Volyně, ale i z let dřívějších.⁶ Osud Wierzychowin navíc koresponduje i s dalšími podobnými akcemi NSZ/NZW namířenými proti ukrajinským (např. Zawadka Morochowska) či běloruským (např. Szpaki či Zanie) vesnicím.⁷ Těžko tak lze hovořit o likvidaci jednotlivých agilních stoupenců režimu, spíše se jednalo o součást programového postupu polských pravicových kruhů proti problematickým a nechťeným národnostním menšinám (prokomunistické postoje, Volyňská řež).

Vzhledem k těmto okolnostem je tak velice znepokojivé, že někteří polští historici či publicisté se vytrvale snaží vinu za tyto činy zmenšovat nebo hledají nejrůznější argumenty, které je mají ospravedlnit. Za příklad může posloužit výrok historika IPN a bývalého senátora za stranu Prawo i Sprawiedliwość Jana Żaryna, jenž vraždění ukrajinských civilistů příslušníky poválečného podzemní označil jako „poučné útoky“ – za dřívější zločiny OUN-UPA spáchané na Polácích (s. 219–220). „Obráncům“ dobrého jména a čistého štítu pravicového odboje však pro jejich teze nezřídka chybí argumenty a přesvědčivé výsledky historického výzkumu. V souvislosti s interpretací událostí ve Wierzychowinách autory knihy *Przeciwno Pax Sovietica* na to poukazuje i Marisuz Zajączkowski. Mariusz Bechta a Wojciech Muszyński totiž vidí obviňování partyzánů NSZ/NZW ze zločinů proti Ukrajincům, Bělorusům či Židům jako součást či důsledek tzv. „černé legendy“, kterou poválečný odboj opředla komunistická propaganda. Na druhou stranu se ve svých názorech opírají o závěry autorů, kteří byli s režimem úzce spojeni, jmenovitě Marie Turlejské (s. 193).⁸ Přístup k minulosti je tak evidentně velice selektivní, ne-li pří-

6 Bezprostředně po výbuchu druhé světové války docházelo k útokům a zabíjení polských vojáků obyvateli některých ukrajinských či běloruských vesnic. Podobný scénář se odehrál též ve Wierzychowinách, přičemž v září 1939 zde byl odzbrojen i Mieczysław Pazderski, na rozdíl od svých spolubojovníků se tehdy zachránil útekem. Podle Zajączkovského to pochopitelně mohlo mít vliv na jeho pozdější jednání (s. 137)

7 Také v této souvislosti vyvolávají závěry některých prací značné polemiky, srov. Michał OSTAPIUK, *Komendant „Bury“*. *Biografia kpt. Romualda Adama Rajsa „Burego“ 1913–1949*, Białystok-Olsztyn – Warszawa, IPN 2019. Srov. též recenze Adama Zitka in *Slovanský přehled* 106, č. 2, s. 368–376.

8 Marie Turlejska (1918–2004) se stala členkou Polské dělnické strany (Polska Partia Robotnicza, PPR) již během války. Později působila v Ústavu dějin strany a Vojenské politické akademii Felixe Dzeržinského a patřila k předním historikům komunistického režimu. V roce 1976 vydala v samizdatu (pod pseudonymem Łukasz Socha) knihu o protikomunistickém odboji a popravených z politických důvodů, což byl zásadní obrat v jejím dosavadním pojetí. Srov. Marie TURLEJSKA, *Te pokolenia żałobami czarne... Skazani na śmierć i ich sędziowie*, Warszawa 1990.

mo účelový. Zejména v posledních letech je nekritické hodnocení pravicového podzemí a jeho vyzdvihování v polské historii dobře patrné. Na rehabilitaci NSZ a dalších podobných organizací mají zásluhu i státní a zákonodárné orgány. V roce 2017 např. přijal Sejm Rzeczypospolitej usnesení k 75. výročí vzniku NSZ, ve kterém se mj. uvádělo: „Vojáci NSZ se nikdy nesmířili s obsazením Polska Sovětským svazem a vnučením komunistické vlády. Část z nich se v Svatokřížské brigádě NSZ dostala na Západ. Mnozí v následujících letech pokračovali v boji v řadách Národního vojenského sjednocení a dalších partyzánských oddílů. Za věrnost ideji nezávislosti zaplatili vojáci NSZ nejvyšší cenu. Byli mučeni a vražděni komunistickými katy a místa posledního odpočinku mnoha z nich zůstávají neznámá.“⁹ Patří se doplnit, že Svatokřížská brigáda byla značně kontroverzní formací, která spolupracovala s Němci a rovněž ideje členů pravicového odboje se zcela neshodovali s těmi, za které bojovali vojáci AK a dalších odbojových skupin.¹⁰ Právě určitý odklon od odkazu Zemské armády a jeho nahrazování či doplňování problematickými odbojovými organizacemi jsou v posledních letech rovněž patrné. Podstatná úloha v tomto procesu připadá Ústavu národní paměti (Instytut Pamięci Narodowej, IPN), což je zároveň jeden z hlavních problémů. Jak konstatuje Zajączkowski, dochází totiž k záměně dvou rolí – „nezávislého badatele, který by se měl podle možností snažit o dosažení objektivního obrazu, a státního úředníka, jenž dostal úkol vytvářet politiku paměti“ (s. 264). Přestože je nesporné, že členové pravicových odbojových organizací bojovali nezřídka z posledních sil s komunistickým režimem a mnozí za to zaplatili životem, utrpením a léty ve vězení, není možné akce ve Wierzchowińach přehlížet, zkruslovat, či dokonce obhajovat, mj. i proto, že některé činy zkrátka omluvit nelze. Jak nicméně dokazuje kniha Mariusze Zajączkowského, všechny historický výzkum v Polsku není poplatný státní historické politice, neboť jsou zde stále historici, kteří se dokáží objektivně a kriticky vypořádat i s velice těžkými a problematickými tématy.

Adam Zítek

9 Internetowy System Aktów Prawnych, *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 września 2017 r. w sprawie upamiętnienia 75. rocznicy powstania Narodowych Sił Zbrojnych*. Dostupné na: www.isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20170000874 (podle stavu ke dni 9. 9. 2024).

10 Srov. Jiří FRIEDL, *Vojáci – psanci. Polská Svatokřížská brigáda Národních ozbrojených sil na českém území v roce 1945*, Praha 2015. Během let 1942–1944 došlo ke dvěma sjednocovacím akcím, kdy část pravicového odboje uznala autoritu AK a formálně přešla pod toto uskupení. Další však i nadále působily samostatně, mimo struktury Polského podzemního státu a exilovou vládu v Londýně.

Jindřich DEJMEK (ed.),
*Cirkulární telegramy Československého ministerstva zahraničních věcí z let
komunistického režimu (1956–1989). Díl čtvrtý, Cirkulární telegramy MZV
1986–1989,*

Praha: Historický ústav 2024, 1364 s.,

ISBN 978-80-7286-430-0.

Na konci letošního kalendářního roku došlo k významné události v rámci české historické vědy. Vyšel totiž závěrečný díl ediční řady *Cirkulární telegramy Československého ministerstva zahraničí z let komunistického režimu 1956–1989*. Bezesporu náročný vydavatelský projekt zahájilo v roce 2020 Nakladatelství Historického ústavu Akademie věd s cílem zpřístupnit širší veřejnosti zásadní dokumenty československé zahraniční politiky od podzimu 1956 do prosince 1989, tedy od konání XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu až po definitivní odchod komunistů z pozice státostrany Československa. Recenzovaný díl časově navazuje na celkem sedm svazků ve třech dílech přibližující období 1956–1985; pojednává o československé zahraniční politice v posledních třech letech existence lidově demokratického režimu, tj. o období 1986–1989. Pražská normalizační garnitura se tehdy musela vyrovnat s ohlášeným kurzem reformu a demokratizace proklamovaným na 27. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu Michaelem S. Gorbačovem a následným „táním“ jednotlivých vnitřních socialistických režimů států východního bloku, které přirozeně klíčovým způsobem ovlivnily také vnější československé aktivity.

Stejně jako u předchozích dílů Cirkulářů je nezbytné uvést jednu podstatnou a minimálně v evropském měřítku ojedinělou skutečnost. Zatímco jinde v zahraničí pracuje na podobné ediční řadě kolektiv několika zkušených autorů, je rovněž závěrečný díl Cirkulářů kompletně dílem výhradně jediného editora. Jindřicha Dejmečka není nutné dlouze představovat. Déle než tři dekády tvoří nedílnou součást Historického ústavu Akademie věd České republiky. Vedle nesčetného množství studií a monografií pozitivně oceňovaných doma i v zahraničí je nezbytné zmínit jeho ediční činnost, například při vydávání řady A („modré“) *Dokumentů české zahraniční politiky 1918–1945*. Zahrnuje dosud celkem devět svazků, s důrazem na „zakladatelské“ období a poslední léta první republiky.¹

1 Jindřich DEJMEK et. al. (eds.), *Československo na pařížské mírové konferenci. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/2/1–2, Praha 2000, 2011; Idem, *Československá zahraniční politika a vznik Malé dobohy 1920–1921. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/3/1–2,

Největší výzvu při každé edici představuje heuristika a následné kritické zhodnocení vybrané materie. V Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky totiž neexistuje k obrovskému množství odeslaných telegramů žádná registraturní pomůcka. Stejně jako u předchozích svazků jsou v závěrečném dílu publikovány a kriticky zpracovány dva základní typy telegrafních zpráv. První byly informace, které rozesílalo ministerstvo zahraničí na všechna zastupitelství nebo jejich podstatnou část v určitém zeměpisném regionu. Přibližovalo v nich postoje východního bloku k zásadním politickým a hospodářským událostem. Druhý typ otiskovaných dokumentů představují telegrafické instrukce ministerstva určené pro všechny nebo podstatnou část zastupitelských úřadů se zaměřením především na aktuální politické události. Ve srovnání s 60. a 70. lety budou originální přepisy původně tajné šifrované korespondence pravděpodobně jedinými dochovanými exempláři, neboť nejsou ve formě opisů zahrnuty ve fondech teritoriálních odborů z let 1980–1989 řazených podle jednotlivých zemí.

V souladu s osvědčenou kompozicí předchozích dílů předchází výběru dokumentů několik důležitých parciálních studií od Jindřicha Dejmka. První informuje o vnějších aktivitách Československa v letech 1986–1989. Následuje nástin personální a organizační struktury Ministerstva zahraničních věcí, ediční úvod a poznámky, seznam publikovaných dokumentů, výběrová bibliografie k československé zahraniční politice období 1985–1989 i jmenný rejstřík.

Kniha zahrnuje celkem 1050 dosud velmi pravděpodobně nikdy nezveřejněných dokumentů z období 1986–1989 přepsaných stejně jako u předchozích svazků podle pravidel pro vydávání novodobých historických pramenů.² Každý z chronologicky řazených dokumentů doplňuje záhlavní regist obsahující datum a čas jeho vyhotovení, stručnou typovou charakteristikou dokumentu (rozdělení na informace a instrukce) a základní sumarizace dokumentu.

Závěrečný díl ediční řady *Cirkulární telegramy Československého ministerstva zahraničí z let komunistického režimu* znamená úspěšné dokončení prestižního a věřím, že v budoucnu pozitivně oceňovaného vydavatelského počínu. Celkem zpřístupňuje zájemcům z řad odborníků a laické veřejnosti více než 6 000 (!) dokumentů o nesmírně různorodých aktivitách československé zahraniční politiky v období 1956–1989. Celá edice tak nepochybně přispěje k poznání významné kapito-

Praha 2004, 2005; *Československá zahraniční politika v roce 1936, 1937, 1938*, Praha 2000–2004, 2007.

2 Ivan ŠTOVÍČEK, *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti*, Praha 2002.

ly československých dějin, která až na několik ojedinělých výjimek stále patří mezi pomyslná bílá místa české a slovenské minulosti.

Platí-li známé rčení, že kvalita historika nesouvisí s tím, kde působí, jaké má vysokoškolské tituly a kolik funkcí vykonává, ale s tím, jak je hodnocena jeho práce a co po něm pro budoucí generace zůstane, tak v případě Jindřicha Dejmka platí: úspěšně dokončenou edicí v průběhu pouhých čtyř (!) let jen posílil pozici předního znalce československé zahraniční politiky a diplomacie v kontextu vývoje mezinárodních vztahů. V české historiografii zanechává nesmazatelnou stopu; spolehlivou studnici poznání, z níž bude čerpat ještě několik následujících generací badatelů a badatelek.

Miroslav Šepták

ZPRÁVY / BOOK REPORTS

Veton SURROI,
*Viti i qirinjve. Si e filuam rezistences
paqesore.*
Prishtinë, Koha 2024, 239 s.,
ISBN 978-995-180-95-04.

Memoáry jednoho z předních kosovskoalbánských politiků a novinářů Vetona Surroiho *Viti i qirinjve (Rok svíček)* jsou věnovány období 1988–1990, kdy byl autor, tehdy mladý prištinský novinář, svědkem rostoucího tlaku na členy kosovské albánské politické a kulturní elity ze strany příznivců nového srbského vůdce Slobodana Miloševiče. To vše se stalo na pozadí pokusů omezit práva kosovské autonomie ve prospěch srbského vedení. Na stránkách Surroiho memoárů můžeme číst podrobné vzpomínky na listopadové demonstrace v roce 1988 a především na stávkou a hladovku horníků v továrně Trepča. Obě tyto události velmi ovlivnily Vetona Surroiho, který se v té době rozhodl vstoupit do aktivního politického boje. Od konce roku 1989 se Surroi stal jedním z členů Sdružení pro jugoslávskou demokratickou iniciativu (*Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu, UJDI*), opoziční vůči Svazu komunistů Jugoslávie levicové organizace, která stála v opozici vůči Svazu komunistů Jugoslávie a chtěla rozvíjet a propagovat myšlenky „demokratického socialismu“ v Jugoslávii. V této době se Surroi také stal jedním ze zakladatelů nezá-

vislých odborových svazů Kosova, které se v 90. letech stalo jedním z center politického boje proti srbské politické dominanci v regionu. Surroi ve své knize nemohl pominout vzestup a růst popularity Demokratické ligy Kosova mezi kosovskými Albánci, k jejímuž vůdci Ibrahimu Rugovovi chová autor i přes určité ideologické rozdíly hlubokou úctu. Na stránkách těchto memoárů najdeme i autorovy úvahy o tom, proč jím prosazovaný koncept mírového odporu proti politice srbského vedení byl v tu chvíli pro kosovské Albánce přínosnější než ozbrojený boj.

Tyto paměti doporučujeme čtenářům jako jeden z materiálů o historii Kosova na konci 80. let 20. století. Kniha samozřejmě nepředstírá objektivní analýzu událostí. Jedná se však o jednu z živých vzpomínek napsaných představitelem tzv. „umírněných“ kosovskoalbánských politiků, jejichž hlas zůstával dlouhou dobu v pozadí, svým vlivem podřadný vůči náladám přítomných v Kosovu a diaspoře radikálnějších představitelů ilegálních skupin, kteří se v budoucnu stali jádrem Kosovské osvobozené armády.

Mihail Ceropita

Vitalie CIOBANU,
*„Stat captiv”, mod de folosire: Republica
Moldova. O cronică subiectivă,*
Chişinău, Cartier 2024, 212 s.,
ISBN 978-997-586-775-7.

Sborník článků moldavského rumunského publicisty a novináře Vitalie Ciobanu pokrývá období od roku 2009 do roku 2019. Jedním z ústředních témat sbírky je příběh vzestupu, profesní dráhy a pádu oligarchy Vladimira Plahotniuca. Bývalý generální ředitel Victoriabank Plahotniuc převzal v roce 2010 pozici prvního místopředsedy parlamentu Moldavska. Tato pozice pomohla podnikateli posílit svůj politický a ekonomický vliv v zemi a stát se v podstatě šedou eminencí moldavské politiky.

Plahotniucovy politické a ekonomické aktivity a jeho nedemokratické způsoby řízení samozřejmě narážely v Moldavsku na obrovský odpor, ale dlouho nebylo možné oligarchovou mocí otřást. A teprve v roce 2019, pod tlakem jak vnitřní moldavské opozice, tak Spojených států, Evropské unie a Ruska (které projevil nečekanou jedno-

myslnost), byl Plahotniuc nucen rezignovat na politickou činnost a opustit Moldavsko. Moc ztratila také řada jeho příznivců a spolupracovníků.

Tato sbírka článků se však neomezuje pouze na popis politických intrik Plahotniuca a jeho soupeřů. Autor se dotýká mnoha dalších otázek, jak domácí politiky (problém sebeidentifikace rumunsky mluvícího obyvatelstva, otázka Podněstří, ekonomické a korupční problémy atd.), tak zahraniční politiky (neoimperální politika Putina Ruska, problémy evropské integrace Moldavska atd.).

Články Vitalie Ciobanu, napsané očím svědkem událostí, zjevně nepředstírají, že jsou přesným a objektivním popisem toho, co se stalo v Moldavsku v letech 2009–2019. Autorova zvědavost a touha obsáhnout co nejširší okruh problémů však činí z těchto článků jeden z důležitých zdrojů k moderní historii Moldavska. Proto lze jeho knihu doporučit jak specialistům na dějiny a politiku východní Evropy, tak širokému okruhu čtenářů.

Mihail Ceropita

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA / NEWS FROM ACADEMIC LIFE

Konec českého osídlení Vojvodova v kontextu oslav výročí 200 let od příchodu Čechů do Banátu

V loňském roce došlo v kontextu (studia) Čechů na Balkáně ke dvěma událostem, z nichž každá je významná sama o sobě, přičemž obě navíc poji specifická vazba a má tedy smysl o nich uvažovat a psát společně.

Začneme tou, která je o poznání veselejší – dvoustým výročím příchodu Čechů do Banátu a založení nejstarší české banátské vesnice, Svaté Heleny (1823). Oslavy se odehrávaly ve dnech 8. až 20. srpna 2023 v uvedené vsi a doprovázel je bohatý kulturní program, který přilákal velmi početné řady hostů ať již z ostatních českých vesnic v Banátu, bližšího i vzdálenějšího okolí, anebo z České republiky, odkud za oslavami dorazila řada účastníků. Mezi návštěvníky akce nechyběli ani VIP hosté, jako například velvyslankyně ČR v Rumunsku Halka Kaiserová, velvyslanec ČR v Srbsku Tomáš Kuchta, poslanci Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky Martin Hájek a Pavla Pivoňka Vaňková, zvláštní zmocněnec pro krajanské záležitosti Jiří Krátký či místostarosta Chebu Pavel Pagáč, anebo představitelé neziskových organizací, které dlouhodobě pomáhají krajanům v Banátu Ivo Dokoupil (Člověk v tísni) a Václav Salajka (Charita Brno). Na oslavách se krátce zastavil také předseda Demokratického svazu Slováků a Čechů v Rumunsku a poslanec rumunského parlamentu Adrian Merka. Přítomen byl rovněž brněnský biskup Pavel Konzbul, který sloužil slavnostní páteční bohoslužbu ve svatohelenském kostele svatého Václava.¹ Na programu oslav se přípravou tanečních a hudebních vystoupení dětí i dospělých podílela také učitelka Klára Jíchová, vyslaná ke krajanům Domem zahraniční spolupráce a působící kromě Svaté Heleny i v Gerniku. V rámci programu vystoupily také krajanské děti z Eibenthalu pod vedením učitele Alexandra Gajdzici a přeshraniční hosté – děti krajanů ze srbského Banátu, které na oslavy zavítaly se svým učitelem Stanislavem Havlem.²

Vedle hudebních, tanečních a divadelních čísel v podání krajanské mládeže, jejichž zlatým hřebem byl muzikál o příchodu Čechů do Banátu, nastudovaný místními obyvateli

- 1 Srov. Účast zvláštního zmocněnce na oslavách 200. výročí příchodu Čechů do oblasti rumunského Banátu. Dostupné na: https://mzv.gov.cz/jnp/cz/zahranicni_vztahy/krajane/aktualni_informace/ucast_zvlastniho_zmocnence_na_oslavach.html (7. 11. 2024).
- 2 Srov. Byli jsme u oslav 200 let výročí příchodu Čechů do rumunského Banátu ve Svaté Heleně. Dostupné na: <https://www.dzs.cz/clanek/byli-jsme-u-oslav-200-let-vyroci-prichodu-cechu-do-rumunského-banatu-ve-svate-helene> (7. 11. 2024).

pod vedením jeho autorky K. Jíchové, a všudypřítomné hudby k tanci i k poslechu, byly dalšími body na programu průvod obyvatel Svaté Heleny v českých krojích, unikátní ekumenická pobožnost, na níž zazpíval společný katolicko-baptistický sbor, slavnostní otevření naučné stezky Svatá Helena,³ anebo druhý ročník soutěže skupin ve vaření guláše Gulášfest.⁴ Součástí programu byla také prezentace a autogramiáda nových knih o Banátu, na jejichž vydání se za podpory ministerstva zahraničních věcí a Domu zahraniční spolupráce podíleli výše uvedení učitelé K. Jíchová a A. Gajdzica – *Dějiny a historie Svaté Heleny* emeritního ředitele svatohelenské Základní školy Jana Amose Komenského Františka Rocha, *Dvě století Svaté Heleny*, které v devatenácti kapitolách představuje Svatou Helenu od dějin a tradic až po okolní živou i neživou přírodu, *Banátská kuchařka (Svatá Helena)*, přinášející tradiční svatohelenské recepty a *Harampádí. Exponáty českého domu v Gerníku* – katalog exponátů gernického etnografického muzea, doplněný o zaznamenaná vyprávění nejstarší generace Gerničanů.⁵ Na oslavy ve Svaté Heleně pak ještě 26. září navázal krátký oficiální program v hlavním městě Bukurešti.

Pozornost, která byla celé akci průběžně věnována, i počet jejích účastníků vcelku jasně ukázaly, resp. potvrdily, co je nejpозději od 90. let minulého století zřejmým faktem – že banátští Češi jsou jednou z nejznámějších komunit zahraničních Čechů – fenoménem, který nemá v krajanských souvislostech mnoho obdob, mimo jiné proto, že se mu podařilo stát se svého druhu turistickou „atrakcí“ s výraznou mediální stopou (se všemi negativními důsledky, které s sebou taková „sláva“ nese).

Druhou, tou smutnou událostí, ke které došlo v roce 2023, bylo úmrtí posledního Čecha v někdejší české vesnici v Bulharsku, Vojvodovu, Ludvíka Kopřivy (1940 – 21. 4. 2023). Vojvodovo bylo založeno v roce 1900, přičemž nejpočetnější skupinou, která se na jeho založení podílela, byli – vedle katolických banátských Bulharů (Pavlikjanů) a Slováků, kteří do Bulharska přišli z území dnešního Srbska – právě přesídlenci z banátské Svaté Heleny (včetně Ludvíkových prarodičů). Protože početní převaha českého živlu v obci v dalších letech narůstala, takže Češi tvořili ve vesnici jasnou většinu, bylo Vojvodovo považováno za obec českou – a čeština v ní také fungovala coby obecní jazyk, jímž hovořili příslušníci všech zde žijících skupin (vedle Čechů a již zmíněných Slováků a banátských Bulharů také pravoslavní Bulhaři, Němci, Srbové, a Rusové).

České éře Vojvodova bylo dáno trvat jen půl století. V letech 1949–1950 se z obce místní Češi a Slováci v rámci mezistátními dohodami zastřešené akce vystěhovali, aby Československu, vlasti jejich předků, pomohli dosídlit pohraniční oblasti, kde po vyhnání Němců chyběla pracovní síla. V uvedených letech opustilo Vojvodovo veškeré české a slo-

3 Srov. Naučná stezka Svatá Helena; dostupné na: <https://banat.cz/poznejte-banat/svata-helena/stezka-svata-helena> (7. 11. 2022).

4 Srov. V Rumunsku se chystají oslavy dvoustého výročí založení prvních českých vesnic. Dostupné na: https://www.cirkev.cz/v-rumunsku-se-chystaji-oslavy-dvousteho-vyroci-zalozeni-prvnich-ceskych-vesnic_25388 (7. 11. 2024).

5 Srov. Knihy o Banátu, mapy, publikace o Banátu. Dostupné na: <http://infobanat.cz/knihy> (7. 11. 2024); Závěrečná zpráva o působení učitele u krajanů. Dostupné na: <https://www.dzs.cz/sites/default/files/2023-08/Sv.%20Helena%20a%20Gernik%2C%20Rumunsko23.pdf> (7. 11. 2024).

venské obyvatelstvo, s výjimkou čtyř smíšených rodin a jediné rodiny plně české – Kopřivových. Důvodem rozhodnutí Ludvíkových rodičů setrvat v Bulharsku byla přitom jejich přímá zkušenost s poválečným Československem – v letech 1946–1947 zde (v dnes již neexistujících Milžanech u Kadaně⁶) celá rodina pobývala, když se zde jeho otec nechal v rámci náborové akce organizované československou vládou v Bulharsku najmout jako dělník. Malý Ludvík zde v blízké Bystřici tehdy také zahájil školní docházku, ale protože situace v zemi byla v poválečných letech velmi špatná – každopádně se Ludvíkovým rodičům jevila horší než v Bulharsku – rodina se rozhodla k návratu a následně též odmítla účast na transportu na jižní Moravu, kam přesídlili jejich čeští a slovenští sousedé.

Jaká byla situace po vystěhování místních Čechů a Slováků vzpomíná sám Ludvík Kopřiva: „Měli jsme docela dost pozemků, zdědil jsem 150 dekarů⁷ po otci a dědovi – ten se vystěhoval. Pak ale přišlo TKZS⁸ – vzali pozemky, vzali koně, takhle jsme dopadli. Moje sestra [Olga, vdaná Lopašovská] šla v roce 1955 studovat, vystudovala farmacii v Brně, seznámila se s mým švagrem, založili rodinu a zůstala tam [v Trnavě]. Nelituji toho, i když, když se naši [tj. Češi] vystěhovali, tak těch prvních pár let bylo opravdu moc těžkých...“⁹

Odchodem Čechů depopulované Vojvodovo bylo ve státě řízených akcích dosídleno v roce 1950 Bulhary z Horního a Dolního Ujna (Kjstendilsko)¹⁰, odkud byli obyvatelé vysídleni z důvodu blízkosti státní hranice se Srbskem, a o dva roky později z obce Belica na Ichtimansku, na jejímž katastru se stavěla přehrada (na řece) „Topolnica“¹¹. Vojvodovo se tak stalo obcí bulharskou, v níž žila hrstka Čechů. Česky se ovšem na denní bázi mluvilo už jen u Kopřivových. Díky komunitě místních Bulharů, někdejších sousedů místních Čechů, se však paměť na české Vojvodovo udržovala. Ale s přibývajícimi desítkami let a ubývajícimi počty pamětníků nezadržitelně slábla. Po úmrtí Ludvíkových rodičů se už také ve Vojvodovu česky nemluvilo, byť řada místních ještě česky uměla; češtinu ovšem používali již jen tehdy, když do vsi zavítali na návštěvu členové některé z přesídlených rodin. A i jejich frekvence s lety ubývala.

Přirozený běh věcí šel v toku času k nevyhnutelnému – skromný počet vojvodovských Čechů se postupně zmenšoval, až zůstal už jen sám Ludvík Kopřiva, poslední žijící Čech ve Vojvodovu, „posledním Mohykán“, jak sám říkával. Když koncem dubna loňského

6 Obec zanikla v roce 1970 z důvodu těžby uhlí.

7 1 dekar = 10 arů (1000 m²).

8 *Trudovo kooperativno zemedelско stopanstvo* (TKZS). Šlo o hospodářské útvary vytvořené v 50. letech 20. století po vzoru sovětských kolchozů, období českých Jednotných zemědělských družstev (JZD).

9 Izgubeni vav vremeto: Selo Vojvodovo [Ztraceni v čase: vesnice Vojvodovo]; dostupné na: Izgubeni vav vremeto: Selo Vojvodovo (SNIMKI) – Ladyzone.bg, (7. 11. 2024).

10 Bojan ANDONOV, *Gorno i Dolno Čuno*, Sofija 1987, s. 1919–192.

11 Shodou historických náhod probíhala stavba přehrady v režii české firmy Kruliš, resp. (po znárodnění) Československé stavební závody (ČsSZ) Baraba, přičemž během stavby v místě existovala malá česká kolonie (srov. Marek JAKOUBEK, *Zapomenutá skica Josefa Šercla „Čechoslováci v Bulharsku“ (1950)*, in: Marek Jakoubek – Vladimír Penčev, *Češi a Slováci v Bulharsku. Příspěvky ke studiu české, slovenské a československé krajanské přítomnosti v bulharských zemích*, Brno 2022, s. 193–194).

roku po dlouhé nemoci zemřel, nezbyl už ve vsi z někdejší mnohasetčlenné české vojvodovské komunity nikdo; česká kapitola Vojvodova se definitivně uzavřela. Skončila tak historie, která začala příchodem Čechů do Banátu a založením Svaté Heleny, na rok přesně před dvěma sty lety.

Na rozdíl od slavností spojených s výročním počátkem českého osídlení Banátu, které byly vpravdě masovou událostí, na kterou přijížděli lidé ze široka daleka a pozornost jí věnovala i média, se smrt Ludvíka Kopřivy dotkla jen velmi malého okruhu osob a jeho pohřbu se účastnila především rodina a sousedé. Navzdory těmto rozdílům a aniž by si to kdokoli z těch, kdo se jich účastnili, uvědomoval, jsou obě předmětné události spojeny, neboť představují protilehlé konce té samé historie. Tou první příběh začal, tou druhou v jistém podstatném smyslu končí. Má tak smysl uvažovat o nich společně, na což jsem chtěl mimo jiné tímto textem poukázat.

Marek Jakoubek¹²

Konference *Ozbrojené síly a československý stát: Ruské a sovětské ozbrojené síly na území Československa (1914–1991)*, Brno 17. září 2024

17. zářijový den se v prostorách Klubu Univerzity obrany v Brně nesl v duchu 6. ročníku konference *Ozbrojené síly a československý stát*. I tentokrát se při její organizaci spojili členové Katedry teorie vojenství a historického spolku *Conditio humana*. Příspěvky rozdělené chronologicky do pěti bloků pokryly dějiny celého 20. století a těšily se také stále žádanějším interdisciplinárním přesahům – referující nezůstali pouze na poli historickém, ale zavítali rovněž do oblasti práva či lingvistiky.

Úderem desáté hodiny Martin Vlkovský (Univerzita obrany) a Aleš Binar (Univerzita obrany) konferenci zahájili. Dopolední blok věnovaný období první světové války a době meziválečné následně otevřel Peter Chorvát (Vojenský historický ústav v Bratislavě) svým příspěvkem o vpádu carských vojsk na území východního Slovenska v letech 1914–1915. Poukázal přitom mj. na důsledky politiky spálené země, k níž se rakousko-uherské vojsko uchýlilo při ústupu před ruskou armádou. U stejného časového období zůstala Kateřina Sommerová (Univerzita Palackého v Olomouci), jež se na ruské vojenské síly podívala z opačné strany: zaměřila se totiž na v české historiografii příliš neprobádanou problematiku válečných zajatců, kterou přiblížila na příkladu tábora v Německém Jablonném. Až do druhé poloviny 30. let se svým příspěvkem přesunul Karel Straka (Vojenský historický ústav v Praze), který objasnil příčiny pesimismu francouzského vojenského velení vůči projednávané vojenské pomoci Sovětského svazu Československu. Na jeho referát navázal pojednáním o sovětských vojenských delegacích v Československé republice roku 1938 Pavel Šrámek (Moravský zemský archiv Brno – Státní okresní archiv Zlín). Členové těchto delegací

12 Text je dílčím výstupem projektu specifického výzkumu Univerzity Hradec Králové „Sociálně pedagogické aspekty v práci s etnickými Minoritami č. 2/II_24“.

příjžděli do Československa pro inspiraci v oblasti opevnění a výroby výbušnin byli přitom vše vítáni v naivním očekávání svých hostitelů, že se Sověti budou k československým delegacím vyslaným do SSSR chovat stejně přívětivě...

Ve druhém, nejkratším bloku, věnovaném závěru druhé světové války, zazněl referát Aleše Binara (Univerzita obrany). Ten na příkladu padlých vojáků Rudé armády na území Moravské Ostravy demonstroval možnosti využití statistických metod, s jejichž pomocí se pokusil rekonstruovat složení sovětského vojska.

Po obědové pauze následoval blok pojmenovaný *Sovětský vliv a mýtus osvobození*. V rámci něj jako první vystoupil Michal Němeček (Univerzita Pardubice), jenž se zaměřil na v českých pramenech zamlčované styky britských vojenských přidělců v poválečném Československu se sovětskými diplomaty. Následně David Pazdera (Vojenský historický ústav v Praze) upozornil na příkladu pušky vzor 52 na vliv sovětských poradců při modernizaci a (ne)unifikaci výstroje a výzbroje československé armády. Vladimír Polách (Univerzita Palackého v Olomouci) využil „knihu jako zbraň“ a na vzorku publikací vydaných nakladatelstvím Naše vojsko v letech 1946–1950 ukázal, jak byl postupně budován mýtus hrdinské a neohrožené Rudé armády, zatímco zpočátku oslavovaný podíl vojáků USA na osvobození Československa se ze stránek knih vytrácel. Blok uzavřel Petr Žižka (Univerzita Palackého v Olomouci), věnující se trestnímu právu. Na příkladu činnosti Vojenské obvodové prokuratury Olomouc v roce 1988 analyzoval trestní činnost sovětských vojáků v době jejich pobytu na našem území.

Následující blok *V sevrění okupační moci* byl zahájen příspěvkem zabývajícím se rovněž právními otázkami. Stanislav Polnar (Univerzita obrany v Brně) upozornil na problematičnost legitimacy Smlouvy o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území ČSR a s tím spojenou akci JAVOR a přiblížil také jednání, jež předcházela konečnému odchodu sovětských vojáků roku 1991. Oproti tomu Prokop Tomek (Vojenský historický ústav v Praze) nahlédl ve svém příspěvku na roli Střední skupiny sovětských vojsk v ČSR jako na vojenskou operaci Sovětského svazu, jejímž úkolem byla předsunutá obrana Ruska před útokem západních mocností. Daniel Povolný (Ústav pro studium totalitních režimů v Praze) pokračoval svým referátem s poetickým titulkem *Šedý jestřáb sestřelen aneb Kde soudruh Majorov udělal chybu?* Oním Šedým jestřábem byl plán k potlačení předpokládaných protiokupačních povstání ve velkých československých městech, jež měla propuknout při oslavách příchodu nového roku 1969. A „sestřelili“ jej samotní Čechoslováci tím, že žádné demonstrace zřejmě ani neplánovali.

Poslední konferenční blok *Vojáci okupačních sil* se zaměřil na hmotné upomínky přítomnosti sovětských vojáků na československém území. Nejprve Patrik Varga (Univerzita Palackého v Olomouci) představil výzkum, na němž spolupracoval s Reném Andrejsem (Univerzita Palackého v Olomouci) a který se týká nápisů „zdobících“ interiéry kostela ve Staré Vodě u Města Libavá. Jako na jiných místech v zemi, také v Libavé někteří příslušníci sovětských jednotek s nadšením na kostelní zdi zvětčili jména svá či svých dívek. Lingvistický rozbor autorům pomohl rozklíčovat, jakých národností dotčení vojáci byli (resp. jakým jazykem mluvili) a odkud pocházeli. Blok a celou konferenci završili svou přednáškou Jan Břečka a Lukáš Lexa (oba z Moravského zemského muzea v Brně). Zamýšleli se nad

osudy pomníku osvobození v Křepicích a tím i nad hodnotou podobných památníků pro českou společnost po listopadu 1989. Poslední dva příspěvky v rámci bloku tak mimo jiné ukázaly, jak je odborná i laická veřejnost rozpolcená ve svých názorech na zachování památek na některé události, jež jsou však stále neoddělitelnou součástí naší historie. Aleš Binar (Univerzita obrany v Brně) následně shrnul jednání celého dne a konferenci tím uzavřel.

Velice pestrý program tak znovu ukázal, že otázka ozbrojených, v tomto případě ruských a sovětských sil, nabízí mnohá zajímavá a podnětná témata, o čemž svědčí nejen příspěvky samotné, ale rovněž plodná diskuze, jež uzavírala každý jeden blok jednání a v neformální rovině pokračovala i po skončení konference. Popřejme ještě na tomto místě všem zúčastněným mnoho zdaru v dalším vědeckém bádání a těšme se na kolektivní monografii, jež bude výstupem a finálním završením úspěšného 6. ročníku této konference.

Kateřina Sommerová

Šestý ročník konference *Studentské dialogy o východní Evropě (Brno – Olomouc – Praha)*

Ve čtvrtek 14. listopadu 2024 na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci proběhla již šestá konference *Studentské dialogy o východní Evropě (Brno – Olomouc – Praha)*, organizovaná třemi slavistickými pracovišti v České republice – Ústavem slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (FF MU), Katedrou slavistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého (FF UP) a Ústavem východoevropských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (FF UK). Vědecké setkání poskytuje úspěšným absolventům a studentům vyšších ročníků bakalářských, magisterských a doktorských programů možnost představit výsledky vlastního výzkumu a zapojit se do odborné diskuze. Příspěvky tradičně postihují různé disciplíny od lingvistiky, literární vědy až po kulturní a politickou historii a reprezentují tak poměrně pestrý studijní profil zúčastněných akademických center. Konferenční pravidla, platná od konání prvního ročníku, dovolují vystoupit s vlastním referátem maximálně pěti účastníkům z každé instituce. O přijetí konkrétních příspěvků rozhodují autonomně jednotlivá pracoviště na základě interního výběrového řízení. První ročník se odehrál 18. října 2019 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Složitá situace v době covidové pandemie neumožnila konat další ročník prezenčně na brněnské Masarykově univerzitě, setkání se proto 14. října 2020 přesunulo do virtuálního prostoru. Následující tři ročníky mohly opět proběhnout v obvyklém režimu 14. října 2021 na půdě FF UP, 20. října 2022 na FF UK a 16. listopadu 2023 na FF MU.

Organizace šestého ročníku se ujal René Andrejs, zástupce vedoucí Katedry slavistiky FF UP. Přípravu konference na dalších dvou partnerských pracovištích zajistili Jiří Gazda (FF MU) a Marek Příhoda (FF UK). Celkem dvanáct přijatých referátů bylo rozděleno do tří sekcí (kulturně-historická, jazyková a literární), pracovními jazyky se staly čeština,

ruština a ukrajinština. K účastníkům letošních *Studentských dialogů o východní Evropě* se obrátila vedoucí Katedry slavistiky FF UP Ivana Dobrotová, Jiří Gazda z Ústavu slavistiky FF MU a Markus Giger, ředitel Ústavu východoevropských studií FF UK.

První, kulturně-historickou sekci otevřel Konstantin Zaslavskii z Univerzity Palackého s příspěvkem *Sravněnjije otobraženija těmy polnomasštabnoj vojny Rossii i Ukrainy v tvorčestve ruskich reperov (na primere artistov Lokimina i Slavy KPSS)*, v němž podrobně analyzoval dvě alba ruských rapových tvůrců – *Butěr Brodskij 2* od Vjačeslava Mašnova (*1990), známějšího pod pseudonymem Slava KPSS, a *Pov3stka* Romana Chuďakova (*1993), vystupujícího pod pseudonymem Loqiemean (Lokimin). Obě hudební díla byla vydána v prosinci roku 2022 po začátku ruské agrese proti Ukrajině a po první vlně mobilizace v Ruské federaci. Referující na základě rozboru jednotlivých písňových textů srovnal postoje obou umělců k rusko-ukrajinské válce, jejich pohled na ruskou identitu i na problémy současné ruské společnosti a její perspektivy.

Jan Dubecký (Univerzita Karlova) si položil otázku, proč se postsovětská Ukrajina a Bělorusko vydaly nakolik odlišnou cestou státně-politického vývoje (*Mezi demokracií a autoritářstvím: Ukrajina a Bělorusko na přelomu 20. a 21. století z hlediska ústavně-politického vývoje*). Podle jeho názoru odpověď leží v 90. letech, která přinesla svobodu, hlubokou ekonomickou krizi, naděje a také zklamání. Zároveň představovala dobu, kdy se formovaly východoevropské demokracie a kdy došlo k nastartování tendencí, jež výrazně ovlivnily následný ústavně-politický vývoj regionu. Rodící se demokratické režimy v Bělorusku a Ukrajině byly ústavně, politicky a institucionálně slabé a výzvy, které před nimi stály, byly mnohdy nesplnitelné. Referát nabídl komparativní pohled na ústavní a politický vývoj obou zemí od počátku 90. let do roku 2004, vycházející z konceptu Wolfganga Merkela a Aurela Croissanta, založeného na diferenciaci totalitárních, autoritářských a demokratických režimů podle šesti kritérií, jež se dotýkají základních demokratických predispozic.

Příspěvek Cyrila Šolleho z Univerzity Karlovy (*Politika a soudobé dějiny v ruských a ukrajinských učebnicích dějepisu po roce 2000*) byl věnován státní politice v oblasti dějepisného vzdělávání v Rusku a Ukrajině v postsovětském období s důrazem na vývoj po roce 2000. Po rozpadu Sovětského svazu se obě země dostaly do nové situace, vyžadující zcela jiný přístup ke školní výuce historie. Její sovětská podoba měla být vystřídaná evropským modelem, snažícím se odstranit národní a exkluzivní vyprávění, vyhnout se nacionalistickým a netolerantním tendencím. Referující podrobně zmínil diskuse o podstatě a cílech dějepisného vyučování v ruské a ukrajinské společnosti i na úrovni státní politiky. Pokusil se objasnit, proč naznačený moderní přístup v obou zemích v konečném důsledku selhal a zcela se neprosadil. Pozornost také věnoval otázce, nakolik se jednotlivé obecně artikulované požadavky na výuku historie skutečně projevily v realitě dějepisného vzdělávání.

Daria Grebchenko (Masarykova univerzita) v referátu *Kultura středověké Evropy v dílech Valerije Brjusova* analyzovala ohlas středověké kultury v díle ruského spisovatele Valerije Brjusova (1873–1924), jenž se často zabýval mediévistickými tématy a v centru jeho zájmu se ocitla tradice, náboženství, víra, magie i mariologie středověké Evropy. Brjusov se snažil najít v dávné minulosti romantické a neobvyklé prvky. Spisovatel tomuto tématu věnoval řadu svých textů, a to konkrétně básně ze sbírky *Sny čelovečestva (Sny lidstva)*,

sborník článků *Učitelé učiteléj (Učitelé učitelů)*, román *Ogňonnyj angel (Ohnivý anděl)*, komentáře a překlady středověkých spisovatelů.

V následující jazykové sekci jako první vystoupila Ksenia Hain z Univerzity Palackého. Ve svém příspěvku *Filmová terminologie: diachronní komparace v ruském a českém jazyce* konstatovala, že v dějinách kinematografie docházelo k výrazným změnám nejen v technické nebo estetické oblasti, ale rovněž i v rovině jazykové. Vývoj filmu byl doprovázen určitým terminologickým zmatkem a proměnami jeho reflexe i výrazových prostředků, a to zejména v slovní zásobě a stylistice. Referující nabídla pohled na dynamiku transformace filmové terminologie konkrétně v ruském jazyce v kontextu kulturních a společenských změn. Zohlednila roli globálního charakteru kinematografie a míru vlivu mimojazykové reality na vznik nového terminologického systému.

Oleksandr Stukalo (Univerzita Karlova) se rozhodl věnovat problematice jazyka ukrajinské komunity v České republice, která zde představuje zdaleka nejpočetnější národnostní menšinu (*Role sociálních změn u doslidženni ukrajins'koji movy sered ukrajinciu u Čechiji*). Ukrajinci v českém prostředí tvoří poměrně heterogenní skupinu lidí s velmi odlišným teritoriálním a sociálním původem; značně se liší důvody, proč do Česka přišli, i společenské prostředí, v němž se ocitli. Každá ze sociálních proměnných svým způsobem ovlivňuje idiolekt a jeho krátkodobé i dlouhodobé modifikace. Referát se proto zaměřil na otázku, jaké sociální faktory hrají roli v individuálním a kolektivním fungování používaného jazyka.

Daria Kulagina (Masarykova univerzita) v příspěvku *Kontrastivnyj analiz leksiko-semantičeskogo polja „vyššeje obrazovanije“ v ruskom i češkom jazykach* upozornila, že poslední desetiletí byla ve významu nárůstu mezikulturních kontaktů a aktivního používání cizích jazyků. Pro kvalitní komunikaci se využívají slovníky, online překladače a další prostředky, které však ne vždy přesně odrážejí národní specifika lexikálních jednotek, což může způsobit problémy v komunikaci. V tomto ohledu vyvstala potřeba komparativního studia slovní zásoby. K vyřešení naznačeného problému byla vyvinuta technika kontrastní analýzy. Zvláště aktuální je podle ní studium lexikálně-sémantického pole „vysoké školství“ v ruském a českém jazyce, které se v posledních desetiletích velmi proměňovalo.

Alena Danyiová (Masarykova univerzita) v referátu *Vlastní jména v ruských pohádkách: jejich původ, funkce v pohádkách a překlad do češtiny* popsala vlastní jména ve vybraných ruských pohádkách (křestní jména, nepravá antroponyma a zoonyma, jednoslovná a víceslovná vlastní jména) a původ ženských i mužských osobních jmen. Věnovala se funkcím vlastních jmen v ruských pohádkách (vzhled, vlastnosti a sociální postavení pohádkových postav) a zároveň i překladu vlastních jmen pohádkových bytostí do češtiny. Srovnala překlad antroponym z ruštiny do češtiny na konkrétních příkladech a poukázala na shody a rozdíly mezi oběma jazyky.

V závěrečné literární sekci konference se Aigiun Mamedova (Univerzita Karlova) věnovala tvorbě Jekatěryny Bakuninové (1889–1976), ruské básnířky první vlny emigrace (*Poetičeskij mir Jekatěryny Bakuninoj [na matěriale knigi „Stichi“]*). Bakuninová byla známá především svými romány – *Tělo (Tělo)* a *Ljubov k šestěrym (Láska k šesti)*, avšak její jediné knize poezie *Stichi (Básně)* z roku 1931 se nedostalo zasloužené pozornosti a kritika ji při-

jala chladně. Referující se proto pokusila analyzovat autorčino poetické dílo jako nedílnou součást jejího uměleckého světa a popsat jeho strukturu prostřednictvím klíčových témat, motivů, symbolů a obrazů.

Zuzana Špinková z Univerzity Karlovy postihla projevy queer tematiky v ukrajinské literatuře v rámci obecných tendencí světových literatur a v historicko-politickém kontextu (*Queer tematika v ukrajinské literatuře*). Pozornost věnovala jak autorům, kteří jako první začali podobné motivy začleňovat do svých děl v období moderny a postmoderny, tak tvůrcům queer literatury jako takové, u nichž tato témata stojí v centru zájmu. Prezentovala významné milníky formování tohoto nejednotného proudu jako např. vydání antologie queer poezie či prvních explicitně queer románů s ohledem na bouřlivé reakce, které jejich publikace a prezentace vyvolaly ve společnosti. Na závěr zmínila nejvýraznějšího představitele ukrajinské queer literatury, současného spisovatele Olese Barliha (*1985), který systematicky využívá queer textové strategie definované jako tzv. „masky“ a „signály“ a zároveň volí pro svá díla otevřeně homosexuální postavy.

Kryštof Peršín (Masarykova univerzita) se zaměřil na proměny recepce pojmu *biedermeier* v ruské literární vědě (*Kategorie literárního biedermeieru v ruské literární vědě*). V úvodu posluchače seznámil se stručnou genezí kategorie „*biedermeieru*“ a upozornil, že samo pojmenování přešlo do oblasti literatury z uměnovědy. Konstatoval slabou zakořeněnost pojmu v ruském prostředí. Představil klíčové literární vědce, kteří s ním mimo původní německý prostor pracovali (Vojtěch Jiráč, Stanislav Sahánek, Dalibor Tureček, Jaroslava Janáčková, Virgil Nemoianu, Naum Berkovskij, Fjodor Fjodorov, Dmytro Čyževskij), a zároveň popsal soubor textů a autorů, již jsou pod něj zahrnováni.

Fjodor Vinokurov z Masarykovy univerzity se v závěrečném konferenčním příspěvku *Aventinské vydání Zamjatinova románu MY v hodnocení české kritiky* věnoval kritické recepci prvního českého vydání antiutopického románu *MY* (1927) ruského spisovatele Jevgenije Zamjatina (1884–1937). Podle jeho názoru knižní inzeráty a recenze v tisku z let 1926–1928 pomáhají popsat proces kulturního dekodování nově přeloženého textu. Literární analogie a paralely použité českými recenzenty se opíraly o produkci českého knižního trhu 20. let 20. století. Česká kritická recepce románu byla podle referujícího založena na rozporu mezi velice vysokým oceňováním autora a jeho pozice v systému zdrojové (předávající) literatury a nejasným oceněním samotného románu v systému cílové (přijímající) literatury. Tato nejistota a opatrnost vedly k tomu, že pohled domácích recenzentů na umělecké klady textu byl nejednoznačný a rozporuplný.

Šesté *Studentské dialogy o východní Evropě* zdařile navázaly na sérii předchozích ročníků. Poděkování za to patří zejména organizátorům i účastníkům, kteří se zasloužili o celkově vysokou úroveň přednesených příspěvků a následné diskuze, jež poskytla referujícím cennou zpětnou vazbu. K příjemné atmosféře přispělo i neformální setkání, jež následovalo po celodenním konferenčním jednání. *Studentské dialogy o východní Evropě* roku 2024 tím naplnily další cíl, který se od podobných akcí očekává – pomohly k navázání osobních kontaktů a hlubší znalosti o projektech a vědecké činnosti napříč akademickými institucemi. Bilance uplynulých let myslím zřetelně ukazuje, že vedle mezinárodních symposií zaměřených na již etablované vědce mají smysl podobné domácí konference určené pro začínající

badatele. Pokud se podíváme na programy předchozích pěti ročníků, nebude jistě překvapením, že nemálo účastníků nadále působí ve svém oboru a někteří za minulá léta zvládli i výrazný odborný postup. Pevně doufám, že nejen proběhlá konference, ale i doprovodná setkání povedou k formulaci společných badatelských témat, jež by propojila tři kooperující české slavistiky. Strategická spolupráce mezi nimi začala v roce 2019 na základě rozvojového projektu a pokračuje dodnes na různých úrovních a v různých formách (společné prezentace a přednáškové cykly, hostování a vzájemné oponentury studentských prací i vědeckých textů).

Konference *Studentské dialogy o východní Evropě* se sice nemůže pochlubit vlastním publikačním výstupem, ale není pochyb, že její účastníci výsledky svého výzkumu v bližší či vzdálenější budoucnosti představí širší veřejnosti. Nehledě na vlastní cestu, kterou se vydala brněnská, olomoucká a pražská slavistika, a navzdory rozdílným prioritám ve vytváření studijních oborů všechny tři partnerské instituce spojuje interdisciplinární přístup k výzkumu východoevropského areálu. Právě tato skutečnost vytváří příznivé východisko pro perspektivní spolupráci na institucionální bázi i v osobní rovině.

Na jednání zástupců zúčastněných slavistik byla potvrzena vůle pokračovat v úspěšném projektu studentské konference a zorganizovat její již sedmý ročník na podzim roku 2025 v prostorách Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Marek Příhoda

Jubilejní X. kroatistická setkání v Brně

Ve dnech 14.–17. listopadu 2024 se v Brně uskutečnila jubilejní X. kroatistická setkání. Ta se na brněnské slavistice tradičně konají na jaře (a uskutečnila se i letos v dubnu) a jejich obvyklou náplní jsou přednášky předních českých i zahraničních odborníků, besedy se spisovateli, filmové projekce, představení nových knih nebo diskuse. Organizátoři však chtěli připomenout výročí čtvrtstoletí chorvatských studií na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity, a proto se rozhodli je letos uspořádat ještě jednou v podzimním termínu. Charakter setkání byl tentokrát přece jen poněkud jiný, více slavnostní a především bilanční.

Záštitu nad konáním akce převzala děkanka FF MU Irena Radová, která rovněž pronesla projev na slavnostním zahájení. V něm mimo jiné zmínila, jak je pro fakultu důležitá podpora výuky malých jazyků a literatur, mezi nimi chorvatštiny a dalších balkánských jazyků. Slavnostní projev pronesla také J. E. Ljiljana Pancirov, velvyslankyně Chorvatské republiky v České republice, která zdůraznila, že je velmi ráda, že se chorvatština v ČR studuje a studenti o ni mají stále zájem. Honorární konzul Chorvatské republiky v Brně Michal Chládek si ve svém projevu mimo jiné pochvaloval spolupráci s brněnskými kroatisty jakožto tlumočnický z chorvatštiny do češtiny a naopak. Dále na slavnostním zahájení promluvili vedoucí Ústavu slavistiky FF MU Václav Štěpánek, garant Jihoslovanských a balkánských studií na Ústavu slavistiky Pavel Krejčí a hlavní organizátor Kroatistických setkání v Brně Petr Stehlík.

Hlavní část programu prvního dne tvořil cyklus tří bilančních přednášek. Pavel Krejčí hodnotil 25 let brněnských kroatistických studií, vývoj způsobu výuky i systému studia a představil také zajímavé statistiky vývoje počtu studentů v průběhu tohoto období. Zároveň připomněl, že chorvatština se nevyučuje jenom přímo pro kroatisty, ale je také velmi oblíbeným volitelným jazykem pro studenty dalších programů. Za dosavadní náplní Kroatistických setkání v Brně se ohlédl Petr Stehlík. Čtvrtstoletím brněnské kroatistiky v odborných a uměleckých publikacích, kterých brněnský Ústav slavistiky a jeho pracovníci vydali celou řadu, provedl posluchače Pavel Pilch. O oživení programu se postarala tamburašská kapela Savski valovi z chorvatského Zaprešiće, která mezi přednáškami zahrála několik písní ze svého repertoáru. Následoval společenský večer s pohoštěním v neformálním prostředí, který opět doprovodili svým hudebním vystoupením Savski valovi.

Druhý den se uskutečnil kulatý stůl na téma *Česká kroatistika ve 21. století: bilance, výzvy a perspektivy*, na němž brněnští kroatisté diskutovali s kolegy z Filozofické fakulty UK a Akademie věd ČR o dějinách, současném stavu a budoucnosti chorvatských studií.

Do debaty se kromě pracovníků ÚS FF MU Pavla Krejčího, Pavla Pilcha, Václava Štěpánka, Petra Stehlíka, dlouholeté lektorky chorvatštiny Mírný Stehlíkové Ďurasek a lektorky slovinštiny Mateji Kosi zapojili rovněž doktorandka ÚS Dominika Kubišová a absolvent brněnské kroatistiky Jan Skýpala. Absolventi mimo jiné hodnotili, v čem jim bylo studium kroatistiky přínosem pro život i pracovní kariéru.

Partnerské instituce svými příspěvky reprezentovalo několik pražských a brněnských kolegů. Karel Jirásek (Ústav etnologie a středoevropských a balkánských studií FF UK) shrnul, jak se chorvatština studovala a studuje na pražské filozofické fakultě. Václav Čermák (ředitel Slovanského ústavu AV ČR) hovořil o tom, jak se kroatistická témata promítají do práce jeho samotného a jeho kolegů a také jak se objevují v jím redigovaném časopise *Slavia*. Jaroslav Otčenášek (Etnologický ústav AV ČR) mluvil mimo jiné o spolupráci s chorvatskými kolegy. Absolventkou brněnské kroatistiky je rovněž Jana Škerlová (Historický ústav AV ČR), výkonná redaktorka časopisu *Slovanský přehled*, která v rámci diskuse nastínila, jak se kroatistická témata objevují na stránkách tohoto časopisu.

Všichni diskutující, z nichž většina zároveň učí na fakultách, se shodla, že je potěšující, že zájem studentů o kroatistiku a příbuzné obory neupadá. Co jim však ztěžuje práci, jsou čím dál více upadající vstupní znalosti studentů, jichž nabyli na středních školách. Zároveň se diskutující shodli, že by přivítali větší podporu výuky malých jazyků ze strany univerzit a větší stabilitu systému studia, protože časté změny komplikují tvorbu studijních plánů i budování stabilního pedagogického sboru.

Po diskusi se konala studijní projekce krátkého hraného dokumentu *Člověk, který nemohl mlčet* (2024, režie Nebojša Slijepčević), který byl jako první chorvatský film od vzniku samostatného Chorvatska oceněn Zlatou palmou na filmovém festivalu v Cannes.

Součástí programu X. kroatistických setkání v Brně byl rovněž koncert záhřebské alternativní rockové kapely Šumski, který se uskutečnil o dva dny později.

Jana Škerlová

SEZNAM AUTORŮ / CONTRIBUTORS

Prof. Dr. Sc. Ivo Goldstein

Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb,
Ul. Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb, Croatia
igoldste@ffzg.hr

Mgr. Andrea Preissová Krejčí, Ph.D.

Ústav veřejné správy a regionální politiky, Fakulta veřejných politik v Opavě,
Slezská univerzita v Opavě
Bezručovo náměstí 14, 746 01 Opava, Czech Republic
andrea.preissova@fvp.slu.cz

doc. dr. Aleksandar Radoman

Faculty of Montenegrin Language and Literature,
Baja Pivljanina 134, 81250 Cetinje, Montenegro
aleksandar.radoman@fcjk.me

Dr. Clemens Ruthner

Trinity College Dublin, The University of Dublin,
College Green, Dublin 2, D02 PN40, Ireland
clemens.ruthner@tcd.ie

Mag. Dr. Tamara Scheer, Priv. Doz.

Institute for East European History, University of Vienna,
Universitätsring 1, 1010 Vienna, Austria
Faculty of Arts, University of Hradec Králové,
nám. Svobody 331, 500 02 Hradec Králové 3 Czech Republic
tamara.scheer@univie.ac.at

Mgr. Markéta Slavková, Ph. D.

Independent Researcher, Prague, Czech Republic
marga.red@gmail.com

Mgr. Petr Stehlík, Ph. D.

Department of Slavonic Studies, Faculty of Arts, Masaryk University,
Arna Nováka 1, 602 00 Brno, Czech Republic
stehlik.petr@gmail.com

František Šístek, M.A., Ph.D.

Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.
Prosecká 76, 190 00 Praha 9, Czech Republic
sistek@hiu.cas.cz

SLOVANSKÝ PŘEHLED | *SLAVONIC REVIEW*

Journal for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / *Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.*

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: slovanskyprehled@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep/>

<http://www.hiu.cas.cz/en/institute-of-history-publishing/journals-and-periodicals/slavonic-review.ep/>

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

https://www.hiu.cas.cz/user_uploads/vydavatelstva_cinnost/periodika/slovansky_prehled/sp_periodikum/guidelines_for_the_authors_sp_2024.pdf

ISSN: 0037-6922 (Print)

2788-3248 (On-line)

Slovanský přehled, ročník 110.

Distribuci předplatitelům zajišťuje jménem vydavatele společnost SEND Předplatné spol. s r. o.

Předplatné lze objednat prostřednictvím webového formuláře <https://send.cz/casopis/10534/slovansky-prehled>,

telefonicky na číslech 225 985 225 a 777 333 370, emailem na adrese send@send.cz,

písemně na adrese SEND Předplatné, Ve Žlábku 1800/77, 193 0 Praha 9.

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též
v Knihkupectví Academia nebo přímo

v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i.,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9,

tel. +420 225 443 233

e-mail: eshop@hiu.cas.cz

Výrobu zajišťuje tiskárna

SERIFA, s. r. o., Jinonická 80, 158 00 Praha 5

SCOPUS (<https://www.scopus.com/sourceid/21000>)

ERIH PLUS (<https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info.action?id=481689>)

H-Soz-Kult (<https://www.hsozkult.de/journals/id/zeitschriften-747>)

Recenzio.net (<https://www.recenzio.net/rezensionen/zeitschriften/slovansky-prehled/slovansky-prehled>)

CEJSH (<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.3111a42d-c41b-3f03-8867-b741b7917dba>)

EBSCO (<https://www.ebscohost.com/titleLists/30h-coverage.htm>)

FACEBOOK (<https://www.facebook.com/slovanskyprehled/>)

Academia.edu (<http://independent.academia.edu/Slovanskyprehled>)

ISSN 0037-6922

9 770037 692004